

Leids Jaarboekje 2006

REINIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2006

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2006

ACHTENNEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk / lay-out: Grafaria Leiden
Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria
CTP: Speedset BV Rijswijk
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Mosmans Looy Katwijk

Omslag: De duivel strijdt om de ziel van een overledene. Miniatuur uit een Frans getijdenboek uit het midden van de 15de eeuw. Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 G 5, fol. 134r (detail).

Tegenover titelpagina: Beeldengroep van Stephan Balkenhol op de Rembrandtplaats, onthuld op 27 april 2006.

Voorwoord

We schrijven 2006. Volgens de overlevering is het 400 jaar geleden dat Rembrandt in Leiden werd geboren. De Leidse burgemeester en historicus Jan Jansz. Orlers vermeldde zijn geboortedatum, 15 juli 1606, in de korte biografie die hij van de jonge kunstschilder opnam in de tweede druk van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* uit 1641. En hoewel daar grote vraagtekens bij gezet kunnen worden op grond van Rembrandts eigen mededelingen over zijn leeftijd, vieren we toch uitbundig de 400ste geboortedag van de meester, zoals in 1906 de 300ste geboortedag uitvoerig herdacht is. Zowel toen als nu liet de Vereniging Oud Leiden zich bepaald niet onbetuigd. Toen plaatste zij een gedenksteen in het vermeende geboortehuis in de Weddesteeg. Het *Leids Jaarboekje* van 1906 was een themanummer, geheel gewijd aan Rembrandt, met bijdragen uit binnen- en buitenland van eminente kunsthistorici. Nu stelt de vereniging subsidies beschikbaar voor publicaties over Rembrandt en organiseert zij lezingen door Rembrandtkenners. Een van die lezingen was de diesrede die Roelof van Straten op de jaardag van de vereniging hield in november 2005. De licht tot een artikel omgewerkte tekst is opgenomen in dit *Leids Jaarboekje* van 2006.

Een themanummer is het deze keer niet geworden. Een keur van onderwerpen passeert de revue. In het bijzonder wil ik vermelden dat we weer een artikel hebben dat de Oud-Leidenprijs gekregen heeft. De geoloog Frederik J. van Veen behandelt daarin belangrijke bijdragen aan de aardwetenschappen, die door vier Leidse wetenschappers geleverd zijn in de 17de-19de eeuw.

De redactie heeft zich niet alleen beziggehouden met dit 98ste *Leids Jaarboekje*. Zij kijkt ook vooruit en maakt plannen voor de toekomst, want de 100ste editie van het *Leids Jaarboekje* komt eraan!

R.C.J. van Maanen, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), S.C.H. Leenheer (1995), mr. ir. L. Barendregt
(2003) en prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003).

Bestuur

mr. C.J.D. Waal (1998), voorzitter
mw. M.F. Roscher (2005), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
J. Breunese (2002)
drs. R.A.T. Eekhout (1998)
mw. drs. M. van Riel (2003)
mw. dr. M. Roobol (2005)
R.J. Veldhuyzen van Zanten (2005)
drs. E.T. van der Vlist (1999)
mw. L.J. Witkam-van der Hock (2005)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 17,50 per jaar, voor jeugdleden tot 27 jaar € 10 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 225.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Fortis Bank, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
mw. dr. E. den Hartog (2003)
dr. D.J. Noordam (1979)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
K. Otte

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
dr. D.J. Noordam

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunese, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Commissie voor de Leidse Historische Reeks

mw. drs. A.M. Groos
drs. J.J.A. Groos
mw. drs. P. Haak
drs. E.T. van der Vlist

Propagandacommissie

J. Breunesse, voorzitter
ing. A.G.A. Idenburg, webmaster
mw. M.E.P. Aalders
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
 mw. T. de Boer-Donia
Vrienden van de Meelfabriek: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis: R.J. Veldhuyzen van Zanten en
 ing. F.L.M. van Cleef
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Cultureel Platform: mr. C.J.D. Waal
Stichting Aalmarktgebied: mw. drs. E.M.F. Verheggen
Monumentencommissie: ing. F.L.M. van Cleef

Correspondenten in Rijnland

Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Jacobsboude: drs. C.J. de Jong (2000), Dokter Lothlaan 14, 2481 AB Woubrugge
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burgemeester Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
Liemee: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijkersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Oegstgeest: mw. I. Oele-Kap (2002), Van Slingelandtlaan 8, 2334 CA Leiden
Sassenheim: drs. J.E. van Teylingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg: J. Portengen (1993), Burgemeester Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: mw. J.G. Schrage (1990), Waagdam 28, 2361 CC Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Apollolaan 412, 2324 CE Leiden

Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2005

Werkzaamheden van het bestuur

In het jaar 2005 kwam het bestuur zeven keer bijeen: op 19 januari, 28 februari, 18 april, 25 mei, 25 augustus, 5 oktober en 1 december.

Ledenvergadering en ledendiscussie

De jaarlijkse ledenvergadering vond plaats op 23 maart 2005 in de Taffehzaal van het Rijksmuseum voor Oudheden. Bij die gelegenheid deed een aantal leden suggesties voor nieuwe activiteiten, te organiseren door de vereniging. Naar aanleiding hiervan vond op 11 oktober in de Lokhorstkerk een ledendiscussie plaats.

Ledenbestand

De vereniging telde aan het einde van het jaar 2.114 leden, alsmede dertig bedrijfsleden.

Publicaties

De vereniging subsidieerde de volgende in 2005 verschenen publicaties:

Guus Theelen, *Rhijnhof, van buitenplaats tot begraafplaats*

Arjaan Wit (red.), *Klooster Engelendaal: Leiderdorp 1396-1577*

Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoop van de Verlichting*

Doris Wintgens Hötte, *Conserveren en kunst. 100 jaar Nieuwenhuizen in Leiden*

Roelof van Straten, *Rembrandts Leidse tijd, 1606-1632*

Jeroen Goudeau, *Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de wiskundige architectuurwetenschap*

Eduard van de Bilt, *Becoming John Adams: Leiden and the Making of a Great American, 1780-1782*

Daarnaast verscheen op 5 november het 97ste *Leids Jaarboekje*.

Diesviering

De diesviering vond plaats op 5 november in de Hooglandse kerk. Roelof van Straten, auteur van de bovenvermelde publicatie *Rembrandts Leidse tijd*, stak bij deze gelegenheid de diesrede af en sprak daarbij over het onderwerp van zijn

boek. De heer Henri Lenferink, burgemeester van Leiden, nam het werk in ontvangst samen met het 97ste *Leids Jaarboekje*.

Lezingen

De vereniging organiseerde de volgende lezingen:

- 28-01 dr. Theunis Stelling en dr. Ron Blom, 'Revolutionaire soldaten in Leiden tijdens de mobilisatie van '14-'19' (Sociëteit De Burcht)
- 23-03 dr. Wijbren Taconis, 'Radiologisch mummieonderzoek' (Rijksmuseum van Oudheden).
- dr. Arjan 't Riet, 'Turfwinning in het Rijnland, 1680-1800' (Rijnlandshuis).
- prof. dr. Jan de Vries, 'De vertalers van de Statenbijbel in Leiden' (Waalse Kerk).
- prof. dr. Jan Boon, 'Schilderijen veranderen voortdurend en dat baart zorgen' (Kamerlingh Onnes Gebouw; i.s.m. het *Leidsch Dagblad* en de Universiteit Leiden).
- 05-11 drs. Roelof van Straten, 'Rembrandts Leidse tijd' (Hooglandse Kerk; Diesrede)
- 20-11 dr. Jos van den Broek, 'Van Albinusdreef tot Zeemanlaan' (Academiegebouw).

Excursies

Stadswandeling 'Van oud naar nieuw' – hergebruik van gebouwen (16 april)

In één jaar tijd hebben twee historische gebouwen in de Leidse binnenstad een nieuwe bestemming gekregen; zij zijn daarvoor uitvoerig verbouwd en gerestaureerd. In september 2004 nam de Faculteit Rechten haar intrek in het voormalige Kamerlingh Onnes Laboratorium aan het Steenschuur en eind maart 2005 opende Rapenburg 19 – tot 1999 Kantongerecht – als het Sieboldhuis, Japans cultureel centrum, zijn deuren voor het publiek.

Caroline Han was onze gids. Als uitgangspunt voor de verbouwing van Rapenburg 19 tot Sieboldhuis is genomen de drie-eenheid van het monumentale huis, de persoon van Von Siebold en de collectie uit Japan. Caroline wees de twintig deelnemers op allerlei details, zowel van het gebouw als van de collectie. Na een korte wandeling bereikten we ons volgende doel, het Kamerlingh Onnes Gebouw. Architect Hans Ruijsenaers heeft ondanks de noodzaak van een grondige verbouwing (deels restauratie, deels renovatie) het 19de-eeuwse gebouw in

alle glorie behouden. Het met glas overkoepelde hart van het gebouw – de bibliotheek – is een mooi voorbeeld van een geslaagde eigentijdse toevoeging aan een rijksmonument. Zo werden twee zeer verschillende voorbeelden van hergebruik en restauratie van gebouwen in openvolging bekeken.

Fietstocht richting Valkenburg en Katwijk (28 mei)

Dit jaar werd gekozen voor het gebied westelijk van Leiden, omdat daar de komende jaren grote bestuurlijke en landschappelijke veranderingen zullen plaatsvinden. Te denken valt aan de ontwikkelingen rondom vliegveld Valkenburg.

Langs het gedenkteken bij de Haagse Schouw fietsten we met 23 deelnemers naar de reconstructie van het Romeinse Marktveld in Valkenburg, waar tussen 1985 en 1988 opgravingen zijn verricht. Het volgende doel was het Castellumplein, waar sinds de eerste eeuw het legerkamp *Praetorium Agrippinae* was gevestigd. In de toren naast de kerk was een tentoonstelling ingericht met de bodemvondsten. Zelden zijn we enthousiaster rondgeleid.

Hierna fietsten we richting Katwijk aan de Rijn. Hier bezochten we onder meer de Hervormde Kerk uit de 13de eeuw, met een beroemd praalgraf door Rombout Verhulst. Ook hier kregen we een heel enthousiast verhaal over de geschiedenis van de kerk en de omgeving. Via het Koningshof uit 1805 en de Joodse begraafplaats, die op de sabbath niet kon worden bezocht, ging het weer richting Leiden.

Dagexcursie naar de Van Nelle Fabriek in Rotterdam en Delfshaven (18 juni)

In de ochtend werd de Van Nelle Fabriek bezocht, gebouwd door de architecten M. Brinkman en L.C. van der Vlugt in de jaren 1925 tot 1931. De bouw was voor die jaren zeer vooruitstrevend en het oogt ook nu nog zeer modern. De architecten schonken vooral aandacht aan betere werkomstandigheden voor de werknemers, aan licht, lucht, reinheid en transparantie. Er lag een duidelijke ideologie aan ten grondslag én de nieuwste bouwideeën uit Amerika werden toegepast. Het gebouw omvat acht verdiepingen voor de tabaksfabriek, zes voor de koffiefabriek en drie voor de theefabriek. Er werd een uniek transportsysteem ontworpen via transportbruggen en op de negende verdieping werd een ontvangstruimte gebouwd, de zogenaamde bonbonnière. Het was zeer de moeite waard met een goed verhaal door zo'n gebouw te lopen en de ruimten te ervaren!

In Delfshaven werd het museum 'De Dubbele Palmboom' bezocht, waar de

historie van Delfshaven was te zien en te horen. Na de lunch vertelde de koster in het N.H.-kerkje ons het een en het ander over de historie van het kerkje en liet ons het orgel horen. Tot slot werd een bezoek gebracht aan de scheepswerf 'De Delft' van de Stichting Historisch Schip De Delft. Hier wordt het historische schip 'De Delft' plank voor plank, nagel voor nagel nagebouwd. Het geheel wordt bijna geheel gerund door vrijwilligers, zeer enthousiaste vakleermeesters en leerlingen. Op de kade van de werf komt uiteindelijk een schip te staan met een lengte van 63 meter, een hoogte van 63 meter en een breedte van 13,5 meter.

Na twee dagen was de excursie volgeboekt, er gingen 52 mensen mee en er bleven nog 34 mensen op de wachtlijst staan.

Dagexcursie naar kasteel Ammersoyen en 's-Hertogenbosch (20 augustus)

Als eerste werd een bezoek gebracht aan kasteel Ammersoyen, een burcht in de Bommelerwaard die voor het eerst wordt vermeld in 1354. Het is een van de best bewaarde voorbeelden van een gesloten middeleeuwse burcht met ronde hoek-torens. Het kasteel is na een brand in 1590 herbouwd in 1644 en recentelijk na een restauratie van zestien jaar weer in zijn oude glorie hersteld. Dit was mogelijk nadat het in 1957 was overgedragen aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen.

Het volgende reisdoel was 's-Hertogenbosch, waar een vaartocht werd gemaakt over de Binnendieze. Er is waarschijnlijk geen betere wijze om kennis te nemen van de historie van deze stad dan er doorheen te varen en dan het verhaal te horen en te zien. Na de vaartocht kon men nog even wandelen door het kleine centrum of een bezoek brengen aan de Sint Jans kathedraal, een mooi voorbeeld van Brabantse gotiek.

Deze excursie was de eerste dag al volgeboekt, er gingen 52 mensen mee en er bleven nog 44 mensen op de wachtlijst.

Dagexcursie naar de Nieuwe Hollandse Waterlinie (17 september)

De laatste excursie van het jaar stond in het teken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is aangelegd tussen 1815 en 1940, is 85 kilometer lang en beslaat een strook land van gemiddeld vijf kilometer breedte, tussen Muiden aan de voormalige Zuiderzee tot aan de Biesbosch in Brabant. Als verdedigingsgordel is de waterlinie uniek in de wereld. Hij zal worden voorgedragen voor de Werelderfgoedlijst en men probeert aan de linie een eigentijdse functie te geven.

De excursie concentreerde zich op het zuidelijke gedeelte van Utrecht tot Asperen, bij Leerdam. De 49 deelnemers begonnen de dag met koffie en koek in een manschappenverblijf van fort Vechten bij Bunnik. Dit is het op een na grootste fort van de linie; ernaast ligt het *castellum Fectio*, een legerplaats uit de Romeinse tijd. Er werd in en rondom het fort gewandeld onder leiding van gidsen, die het een en ander bekwaam in een historische context plaatsten.

Vervolgens reden we langs enkele verdedigingswerken naar het torenfort Asperen, dat werd gebouwd tussen 1845 en 1850. De toren bestaat uit drie verdiepingen, is van zwaar metselwerk en heeft een doorsnede van 33 meter. Het bood plaats aan 200 manschappen. In 1984 werd fort Asperen voor het eerst gebruikt als decor voor beeldende kunst en nog steeds organiseert de Stichting Fort Asperen regelmatig kunstmanifestaties. Ook dit fort werd onder leiding van gidsen zowel van binnen als van buiten uitgebreid bekeken.

Verslagen

Dirk van Eck-Stichting

In 2005 verscheen het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004*, met daarin de volgende artikelen: Dirk Jaap Noordam, "Volgens Goddelijke en menselijke wetten ten hoogste strafschuldig". Kindermoord voor de rechter in Leiden, 1546-1791'; Myriam Everard, 'Kolhorner keetmeiden en Leidse comptoirbediendes. Vrouwenarbeid in de Leidse zoutkeet, 1750-1850'; Cor Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel I: Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910'; Piet de Baar, 'Het Volksgebouw: Herengracht 32-34'; Agnes van Steen, 'Tussen hak en zool wonen ook mensen! De Leidse Werkgroep Vrouwen-geschiedenis (1976-1991) en onderzoek naar Leidse vrouwen'. Het zestiende Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting bevat voorts de gebruikelijke rubriek over aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied en vele boekbesprekingen.

Bedrijfslidmaatschappen

ABN-AMRO Bank N.V.
Restaurant Allemansgeest
Bouw- en Aannemersbedrijf Bekooy B.V.
Bik + Mulder Architecten B.V.
Van Cleef Onroerend Goed (Leiden) B.V.
De Clerq, advocaten en belastingadviseurs
Coördesign B.V., André van de Waal
Deloitte & Touche, Accountants, Belastingadviseurs
Restaurant Engelbertha Hoeve B.V.
Fortis Bank (Nederland) N.V.
Geelkerken en Linskens, advocaten
Accountantskantoor Van der Geest B.V.
Holiday Inn Leiden
Hoogheemraadschap van Rijnland
ING Bank N.V.
Het Kaasmerk B.V.
Kamsteeg Auto Lease B.V.
Micromel Nederland B.V.
Motorhuis Holding B.V.
Rijksmuseum voor Volkenkunde
Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)
De Ruyter De Wildt & De Vroom, advocaten
Stichting Leidse Studentenhuisvesting
Teekens Karstens, advocaten, notarissen
Zorg en Zekerheid

Jaarrekening 2005

van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2005

Contributies	34.151	
Bedrijfslidmaatschappen	6.820	
Legaten en schenkingen	10.727	
Verkoop boeken	300	
Overige opbrengsten	7.500	
Totaal opbrengsten vereniging		59.498
Kosten Leids Jaarboekje	18.278	
Mededelingenblad	3.711	
Verenigingskosten	6.342	
Lezingen, excursies	1.425	
Dieslezing	1.473	
Portokosten	5.613	
Bijdragen en lidmaatschappen	253	
Propaganda en publiciteit	116	
Website en automatisering	625	
Totaal kosten vereniging		- 37.836
Totaal vereniging		21.662
Opbrengst effecten	14.777	
Rente en kosten ¹	- 429	
	14.348	
AF: Subsidies	- 8.310	
		6.038
Exploitatieresultaat 2005		27.700

Inclusief € 286 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2005

Bank/giro/kas	44.287	Eigen vermogen	188.889
Effecten ¹	177.382	Fonds mr. Annie	
Lening	4.538	Versprille	5.082
Debiteuren	1.575	Te betalen subsidies	5.375
Afronding	4	Crediteuren	15.163
		Overige te betalen posten	12.352
		Fonds Leden voor het Leven	925
	227.786		
			227.786

Mutaties vermogen

Vermogen per 01-01-2005	182.714
Latente koerswinst	4.517
Exploitatieresultaat 2005	1.658
Vermogen balans	188.889

Subsidies toegekend in 2005

Oral history religie Leiden	1.500
Meubelontw. Kropholler	1.500
Proefschrift Elie Luzac	1.500
Klooster Engelendael	500
Rhijnhof, van buitenplaats tot begraafplaats	1.200
Publ. Nicolaus Goldmann	1.500
Becoming John Adams	1.500
	8.700

1 Beurswaarde per 31 december 2005 € 190.647.

Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2005

Aan de kroniek werkten mee: de correspondenten van Ter Aar, Leiderdorp, Liemeer, Noordwijk, Voorhout, Voorschoten, Warmond en de kroniekschrijver van Leiden.

Januari

- 1 De waterschappen Groot-Haarlemmermeer, De Oude Rijnstromen, Wilck en Wiericke fuseren met het Hoogheemraadschap van Rijnland tot één hoogheemraadschap.
- 3 De medewerkers van jongerencentrum Wouce te Warmond krijgen de Warmondse vrijwilligersprijs.
- 4 Mevrouw J.B. Sikkkel-van Sintemaartensdijk benoemd tot ereburger van de gemeente Liemeer.
- 4 De secretaris van de Historische kring Voorhout, Emiel van der Hoeven, wordt door de gemeente Voorhout benoemd tot Vrijwilliger van 2004.
- 6 De Leidse actiegroep Eurodusnie ontdoet zich van haar anarchistisch imago en gaat zich meer richten op de landelijke politiek, naar aanleiding van onder andere het asielbeleid.
- 13 Marc Witteman, PvdA-wethouder te Hillegom, wordt geïnstalleerd als Warmonds laatste waarnemend burgemeester.
- 14 De Leidse sportprijzen 2004 vallen toe aan schaatser Jeroen Straathof, roeier Femke Dekker en het zwemteam van LZ 1886.
- 15 De Leidse wethouder van Cultuur, Ruud Hessing, reikt de eerste ARS-prijs uit aan Hans Bos.
- 19 Op het WK Kung-Fu heeft Mark Horton, van de Leidse school voor martial arts Hong Ying, de zilveren medaille gewonnen.
- 21 Het kunstwerk 'Weerzien' op de rotonde van de Hoogmadeseweg in Leiderdorp wordt onthuld.
- 24 Medewerkers van 'La Tour', gevestigd in Grand Hotel Huis ter Duin te Noordwijk, ontvangen op de Fine Food Fair te Maastricht een Michelinster.
- 25 De Leidse gemeenteraad stelt het 'Masterplan Kijkplein Leiden' vast. Dit

omvat onder andere Stedelijk Museum De Lakenhal, het Scheltema-complex en een parkeergarage onder de Molenwerf.

- 26 Architect Peter Zumthor presenteert een 'masterplan' voor de voormalige Meelfabriek in Leiden, het (voorlopige?) eindpunt van een ontwerpproces vol ups en downs.
- 28 In de panden Rapenburg 41, 43 en 45 in Leiden zijn restanten aangetroffen van het klooster Roma, onder andere dakspanten uit 1450.
- 29 Fotograaf Taco van der Eb uit Leiden wint de Fujifilm Dutch Photo Award 2005 in de categorie Mode, voor zijn serie 'Straatmode in Japan'.
- 31 De gemeenteraad van Ter Aar heeft ingestemd met de samenvoeging van de gemeenten Ter Aar, Liemeer en Nieuwkoop per 1 januari 2007.

Februari

- 1 Het Voorschotense huisartsenechtpaar Tromp neemt na 35 jaar afscheid van de praktijk.
- 2 De Warmondse galeriehoudster Henk J. Pruijsen overlijdt op 62-jarige leeftijd.
- 6 De Leimuidenaar Bob de Jong wint een bronzen medaille op de 5 km tijdens de WK-schaatsen in Moskou.
- 8 Koningin Beatrix wordt benoemd tot eredoctor van de Universiteit Leiden.
- 12 Dr. A.M. Coebergh van den Braak, oud-rector van Leidens Stedelijk Gymnasium, overlijdt op 81-jarige leeftijd.
- 19 Mr. Jack Blommers overlijdt op 58-jarige leeftijd (zie In memoriam op p. 00).
- 24 Het Erfgoedhuis, waartoe onder andere de Monumentenwacht behoort, verhuist van Leiden naar Delft.
- 25 De burgemeester van Leiderdorp onthult de plaque van de in 1968 overleden dichter-kunstenaar Freek van Leeuwen (ps. Kees Zaalberg) op zijn woonhuisje bij de Houtkamp.

Maart

- 6 Leiden telt nu 1.364 rijksmonumenten en één provinciaal monument; er staan 1.543 panden op de gemeentelijke monumentenlijst, waaraan onlangs het Joodse Weeshuis is toegevoegd.
- 12 Het Streek-Dierentehuis Leiden Stevenshage wint de prijs van de Moyra Stava-Morena Stichting.
- 14 Popko Bakkers, kunstenaar en voormalig schoolhoofd te Warmond, krijgt voor zijn verdiensten voor de Warmondse historie de Warmeldapenning.

- 15 Met zijn 103 jaren is Jan Sierat de oudste man van Leiden.
- 16 Het Leidse bedrijf Centocor wordt hoofdsponsor van het Rembrandtjaar 2006.
- 17 Aan de historicus Gerard de Lange wordt de Jan Kloosprijs uitgereikt, een onderscheiding voor personen of instanties die zich inzetten voor het uitdragen of beschrijven van de historie van Noordwijk.
- 21 De elfjarige Jacob de Nobel, die op 7 maart de zesjarige Maurice Zuidam uit een wak in de Dobbewatering in de Leidse Stevenshof redde, wordt onderscheiden door de Koninklijke Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen.
- 21 In het Sieboldhuis aan het Leidse Rapenburg wordt het Japan Center geopend.
- 21 Avifauna begint een relatiebureau voor de neushoornvogel. In een speciaal ingerichte volière mogen de Alphenese vogels wennen aan soortgenoten uit andere Europese dierentuinen.

April

- 1 Het Christelijk Vocaal Ensemble Voorschoten viert zijn 75-jarig bestaan.
- 2 Drumfanfare F(ranciscus)B(and)L(eiden) viert zijn 60-jarig bestaan.
- 5 Directeur A. Berkhout van de Kamer van Koophandel Rijnland in Leiden wordt geschorst vanwege vermoedens van onder andere onterechte declaraties. In augustus gaat hij, als resultaat van stevig onderhandelen na zijn ontslag, aan het werk als adviseur van de Kamer.
- 7 De Europese kampioenen twirlen Timo Mulder, Kyra Haverkamp en Marin Verhaar worden gehuldigd in Ter Aar.
- 11 De bekende Kuipzwammer en 'stukjesschrijvende' Voorhouster Ferry Knop overlijdt (1932-2005). Hij heeft al zijn negatieven en foto's aan de Historische Kring Voorhout geschonken.
- 11 De voorzitter van de Leidse volksuniversiteit K&O, tevens gemeenteraadslid Marijke van Dobben de Bruyn, legt, om de schijn van belangenverstrengeling te vermijden, haar functie met onmiddellijke ingang neer; K&O zit in zware financiële problemen en vraagt hulp van de gemeente Leiden.
- 16 Het bloembollenbedrijf Firma W.F. Leenen en Zn, op de grens van Sassenheim en Warmond, viert zijn 50-jarig bestaan.
- 16 Jan van Amerongen neemt na bijna 60 jaar afscheid als full-time koster van de Matthiasparochie te Warmond.

- 16 De krant toont het nieuwe logo van de gemeente Leiden: een driehoek met een sleutelgat, en een nieuwe slogan: Stad van ontdekkingen.
- 17 De Voorhoutse Dragtersvereniging St. Barbara viert haar 75-jarig bestaan. Pastoor Van Vliet ontvangt uit handen van voorzitter Leo van der Zon het jubileumboek *Zwarte kraaien in Voorhout*.
- 22 J. Bakker uit Rijnsburg ontvangt de Van Hoolwerffpenning in brons 'wegens zijn langdurige en enthousiaste inzet voor havens, motorboten en evenementen' van Koninklijke Watersportvereniging De Kaag te Warmond.
- 23 Ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van Huize Ursula richt de Historische Kring Liemeer een expositie in in de Oudheidkamer.
- 29 Hoogstamboomgaard aan de Leiderdorpse Achthovenerweg gestart.

Mei

- 1 Het Leidse biotechbedrijf Crucell heeft een vaccin tegen de tropische infectieziekte Ebola ontwikkeld; één vaccinatie is voldoende.
- 2 In Voorschoten wordt de 75ste autotocht voor ouden van dagen gehouden.
- 2 Tijdens zijn bezoek aan het Sieboldhuis in Leiden heeft de Japanse premier Junichiro Koizumi excuses aangeboden voor het leed door Japanners aan onder anderen Nederlandse gevangenen in Indië aangedaan.
- 4 Het met financiële (en bestuurlijke) moeilijkheden kampende Museum van Oudheden in Leiden krijgt van het ministerie van OCW een voorschot op de subsidie voor vier jaar om de liquiditeitsproblemen het hoofd te bieden.
- 13 Hans van Zonneveld heeft de publieksprijs van het Leidse schildergenootschap *Ars Aemula Naturae* gewonnen met 'Doek zonder titel'.
- 13 Rens Heruer wordt wegens zijn vele verdiensten voor de 3 October-Vereeniging benoemd tot erelid.
- 14 Oud-burgemeester van Leiden Cees Goekoop wordt benoemd tot eredoctor van de Webster Universiteit in Leiden.
- 23 Bep van Houten wordt onderscheiden met de Gouden speld van de K(oninklijke)N(ederlandse)G(ymnastiek)U(nie) voor 60 jaar trouw lidmaatschap; met haar werden nog vier leden van Gymnastiekvereniging DOS geëerd.
- 28 De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen viert het 125-jarig bestaan van de beweging en tegelijk de ingebruikneming van het vernieuwde kerkgebouw aan de Leidse Brahmslaan.
- 29 Mevrouw Moerer-de Heiden wordt benoemd tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau voor 40 jaar inspanning ten behoeve van de 'bloedtransfusie'.

- 31 Op 60-jarige leeftijd is de Leidse kunstschilder en galeriehouder van 'De Gouden Eend' Fred Hansen overleden.
- 31 In Rijpwetering is een bronzen standbeeld onthuld van Joop Zoetemelk, Nederlands beste wielrenner volgens de krant.

Juni

- 1 In deze maand starten de discussieavonden over de eventuele herindeling en fusie van de gemeenten Liemeer, Ter Aar en Nieuwkoop per 1 januari 2007.
- 1 Voorschoten is een van de drie gemeenten in Nederland waar met meerderheid gestemd is voor de Europese grondwet.
- 1 In antwoord op vragen van de SP-fractie schrijft het Leidse gemeentebestuur de noodzaak van een voedselbank te erkennen en zegt het zijn hulp toe bij het zoeken naar fondsen en onderkomen.
- 2 De kinderboerderij Voorschoten bestaat 50 jaar.
- 5 Het Kamerlingh Onnes gebouw aan het Leidse Steenschuur wint de Renovatieprijs 2005, initiatief van platenfabrikant Trespa, in de categorie Utiliteitsbouw.
- 5 Overlijden op 60-jarige leeftijd van Daniël van Schoonderwoerd den Bezemer, onder andere kleurrijk fractie-assistent van vele partijen, lid van de Leidse gemeenteraad en horeca-ondernemer.
- 7 Onthulling van de gebrandschilderde ramen in de Kruispuntkerk te Voorschoten, ontworpen door de Leidenaar Carel Bruens.
- 10 De Voorhoutse brandweercommandant A.W. Hoek wordt Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 15 De krant meldt dat met een uitspraak van de Raad van State het stadsvernieuwingsplan Aalmarkt e.o. op vrijwel alle onderdelen definitief is geworden.
- 16 De Tweede Kamer heeft met een nipte meerderheid gekozen voor de fusie van Warmond, Sassenheim en Voorhout, die moet ingaan op 1 januari 2006.
- 20 De krant meldt dat Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden, dankzij de voortvarende aanpak van onder andere de depots en de objecten-registratie, zich nu officieel 'museum' mag noemen; deze erkenning is van belang voor de uitwisseling van kunstvoorwerpen, en voor subsidie-aanspraken.
- 22 De provincie Zuid-Holland zegt na lang beraad 'ja' tegen de financiering van de Rijn-Gouwelijk oost.
- 27 De Leiderdorpse muziekschool 'Rijnland' wordt opgeheven.

- 28 Met een openlucht-poëziemanifestatie op de Leidse Nieuwe Rijn, onder het motto 'Ode aan de Stad, het Leven en de Dood', wordt in Leiden het muurgedichten-project afgesloten. Het 101ste gedicht is door de Stichting TEGEN-BEELD op het Kamerlingh Onnesgebouw aan het Leidse Steenschuur aangebracht.
- 29 De gemeente Leiden vertrouwt de hulp aan illegalen en uitgeprocedeerden die een duidelijke band met Leiden hebben en redelijk kansrijk zijn, toe aan de S(richting) U(itgeprocedeerde) V(luchtelingen).
- 30 De Leidse gemeenteraad stelt het 'Ondernemingsplan Scheltema' vast, waardoor Leiden een actief centrum voor Actuele Kunst krijgt, waarin Stedelijk Museum De Lakenhal, Universiteit Leiden-Faculteit der Kunsten, de Veenfabriek en Rembrandt Ontvangsthal samenwerken.

Juli

- 5 De Warmonderbrug in Leiden is weer open; met de schuine ligging wordt de situatie van 1611 hersteld.
- 9 De Leiderdorpse wethouder MacGillavry vertrekt in verband met de muziek-schoolaffaire.
- 27 De krant meldt dat het aantal Leidenaars dat een bijstandsuitkering aanvroeg, in het eerste half jaar van 2005 is gestegen met ongeveer 12% ten opzichte van 2004; hun aantal bedraagt ruim 3.100.
- 28 Leidenaar Edwin Oudshoorn wint de Frans Molenaar Award 2005.
- 31 De Leidse Show- and Marchingband K&G wordt bij het Wereld Muziek-concours in Kerkrade voor de derde achtereenvolgende keer wereldkampioen in de categorieën Marswedstrijden Open Stijl en in de Showwedstrijden Open Stijl.

Augustus

Agustus-december. Bij de herbestrating van de eeuwenoude Voorstraat te Voorschoten vindt men tal van oude munten, lakenloodjes en andere kleine voorwerpen over de periode 1595-1945.

- 1 Het echtpaar F.L.C. Jentink aan de Sikkeldkruisstraat in Voorhout viert zijn 60-jarig huwelijk; ter gelegenheid hiervan brengt burgemeester C.J. de Ronde hen een bezoek.
- 5 Sander Steenvoorden redt een jonge zeehond uit de Leidse Oude Vest.

- 11 Hein Dingjan, zijn werkzame leven lang trouw aan de Verenigde Touwfabrieken in Leiderdorp, en betrokken bij tal van activiteiten – onder andere schaakvereniging VTF en 3 October-Vereeniging – wordt 100 jaar.
- 16 De Volkstuinvereniging Voorschoten bestaat 50 jaar.
- 18 De krant meldt dat in het huis Breestraat 135 in Leiden 14de-eeuwse houten gevelelementen zijn ontdekt.
- 23 Bouwbedrijf en timmerfabriek van T. Gürçay in Leiden is failliet verklaard, als gevolg van ‘concurrentie door Poolse aannemers en onbetrouwbare onderaannemers’; een herstart is al voorzien.
- 23 De Noordwijkse Golfclub viert haar 90-jarig bestaan met een feestelijke bijeenkomst. Een exemplaar van het lustrumboek *Natuur op de Noordwijkse Golfclub*, wordt uitgereikt aan burgemeester Groen.
- 27 De kerkelijke inzegening van het huwelijk van prins Pieter Christiaan en Anita van Eijk in de Grote Kerk van Noordwijk wordt opgeluisterd door de ‘Leidse Cantorij’, onder directie van Hans Brons.
- 28 Wijding van het volledig gerenoveerde orgel van de Lodewijkskerk aan het Leidse Steenshuur. Bij de werkzaamheden werd een aantal vrijwel complete registers aangetroffen van de 17de-eeuwse orgelbouwers Schonat en Duyschot.

September

- 5 Archeologen maken bekend dat in de Zuid-Hoflandsche polder te Voorschoten veenpaden zijn ontdekt uit de Bronstijd.
- 10 Opening van Leidens nieuwste museum ‘Het Leids Wevershuis’.
- 13 De Eerste Kamer gaat met 39 stemmen voor en 34 tegen akkoord met de fusie tussen de gemeenten Voorhout, Sassenheim en Warmond. De fusiegemeente zal waarschijnlijk Teylingen gaan heten.
- 14 Aad van der Luit neemt afscheid van Sportbedrijf Leiden en kondigt aan in de gemeentepolitiek te gaan. Hij ontvangt de erepenning van de gemeente Leiden.
- 15 Begin van de grootse viering van het 300-jarig bestaan van de Leidse schouwburg.
- 15 De vijf vaten bier die K&G, naast een balpen en paraplu met gemeentelogo voor alle leden, bij zijn huldiging op het Leidse stadhuis cadeau krijgt van het gemeentebestuur, veroorzaken veel rumoer.
- 16 In Leiden gaat de eerste Nederlandse op aardgas rijdende taxi (van taxi

- Wielkens) op deze 'Europese Dag van het Nieuwe Rijden', in het kader van Duurzaam vervoer, aan de slag.
- 16 De Leiderdorpsse wethouder Victor Molkenboer is benoemd tot burgemeester van Leerdam.
 - 19 De historische boerderij 'De Hooghkamer' in Voorhout is door werkzaamheden gesloopt/ingestort. Wethouder Van Steijn doet aangifte bij de politie, omdat er geen sloopvergunning is afgegeven.
 - 23 De Hervormde Gemeente Voorschoten en de Gereformeerde Kerk van Voorschoten fuseren en gaan voort als Protestantse Gemeente Voorschoten.
 - 28 Met de opening van 'De Vos' in de wijk Starrenburg heeft Voorschoten nu ook een Brede School.
 - 29 Burgemeester van Leiden Lenferink eert drie 'helden' – Pieter Dozy, Ester de Jong en Bedrani Faiza – voor het redden van een rolstoelgebruiker uit het water langs de Wevershof op 28 december 2004; zij ontvangen de Bronzen legpenning van het Carnegie Heldenfonds.
 - 29 Bernard Cohen en Guido Persijn vertrekken na 30 jaar trouwe dienst bij Eurotransplant International Foundation; tijdens een afscheidssymposium op 6 oktober worden beiden benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.
 - 29 De afbraak van de bloemenveiling 'Eendracht maakt Macht' in Roelofarendsveen is gestart. Ervoor in de plaats komen 246 woningen/appartementen.

Oktober

- 1 De gemeente Voorhout ontvangt na 120 jaar de jubileumbokaal en andere stukken van burgemeester Terwee uit 1885 terug.
- 1 Voor de nabestaanden van 275 op zee omgekomen Katwijkers wordt op de Boulevard in Katwijk een gedenkplek onthuld.
- 1 Piet van Sterkenburg, scheidend voorzitter van de 3 October-Vereeniging, ontvangt de erepenning van de gemeente Leiden; Rens Heruer wordt benoemd tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau.
- 7-9 Op de EK voor Majorettes in Italië behaalt Caroline Hoek van St. Cecilia Voorhout goud.
- 8 Onder luid protest van kunstenaars en galeriehouders ('broodroof!!') worden de ongeveer 1.400 kunstwerken van de voormalige Kunstuitleen van het Centrum Beeldende Kunst aan de Leidse Hooglandse Kerkgracht tegen dumpprijzen verkocht.

- 14 Het vernieuwde Leiderdorpse zwembad wordt feestelijk geopend.
- 21 Warmonder Pier Magré ontvangt aan de universiteit van Kameroen een ere-doctoraat, wegens zijn verdiensten voor deze universiteit toen hij en zijn echtgenote daar namens het Zendingshuis te Oegstgeest werkten.
- 21 Rini Wagtmans geeft het startsein voor een werkervaringsproject van Exodus, een instelling voor voormalig gedetineerden aan de Leidse Plantage.
- 24 Het *Leidsch Dagblad*, de Universiteit Leiden en de Vereniging Oud Leiden organiseren de (eerste) P.J. Blok-lezing; deze wordt gehouden door Jaap Boon.
- 24 De directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, Renée Magendans, legt haar functie per direct neer. In juli is Michiel Verschuyl al als interim-directeur benoemd.
- 26 Jan Wolkers komt zijn 80ste verjaardag in Leiden vieren en onthult een kunstwerk van zijn hand, 'Ode aan Rembrandt', op het Leidse Stationsplein.
- 29 Rob van den Burg ontvangt in de winkel van Stables aan de Herenstraat 74 in Voorhout uit handen van wethouder Leo van Steijn de HKV-Restauratieprijs 2005.
- 29 Aan het begin van de Week van de Geschiedenis komt de nieuwe digitale beeldbank van het R(egionaal)A(rchief)L(eiden) tot leven, waarin 6.200 foto's, prenten, tekeningen en plattegronden van Leiden en de regio-gemeenten zijn opgenomen.

November

- 5 De krant geeft de 'definitieve' oplossing van het Leidse gemeentebestuur voor de daklozenopvang weer: de oude brandweerkazerne aan de Langebrug voor 'jonge' daklozen, en gebouw B op het Nuonterrein aan de Langegracht voor de anderen, nu de Leonarduskerk en het voormalige Joodse Weeshuis niet de goedkeuring van de raad kregen.
- 7 De Leidse gemeenteraad besluit dat de winkels in Leiden elke zondag open mogen zijn.
- 8 Voor de schuldsanering van voetbalvereniging Roodenburg is een originele oplossing gevonden: de vereniging mag haar huurschuld aan de gemeente Leiden in natura betalen, door onderhoudswerkzaamheden van de gemeente over te nemen.
- 9 Het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden geeft een getatoeëerd en gemummificeerd Maori-hoofd terug aan het Te Papa Museum in Wellington (Nieuw Zeeland).

- 13 Chris Verplancke, organisator van het vierde Rembrandt Gala, maakt bekend dat het Leidse Weddesteegplein, tegenover de plek waar Rembrandt werd geboren, vanaf april 2006 Rembrandtplaats zal heten; de herinrichting is ontworpen door Stephan Balkenhol.
- 17 Het Hoogheemraadschap van Rijnland viert zijn 750-jarig bestaan met een bijeenkomst in de Leidse Pieterskerk.
- 17 Rita Meijer-Hofland uit Leiden ontvangt de Gouden Speld van de gemeente Leiden voor alles wat zij heeft gedaan voor het behoud van het kleine Leidse woonhuis (ongeveer 40 pandjes voor de sloop bewaard en gerenoveerd), haar bemoeienis met museum 'Het Leidse Wevershuis', en haar inspanningen voor diverse historische verenigingen.
- 20 Pastor Spruijt c.p. neemt afscheid als pastoor van de Matthiasparochie in Warmond.
- 21 Het tennispark aan de Hoogmadeseweg in Leiderdorp houdt op te bestaan. Op die plek komt een woonwijkje.
- 21 M(idden en)K(lein)B(edrijf) Leiden viert het feit dat 100 jaar geleden de ondernemersvereniging 'Leids Belang' zich aansloot bij de 'Nederlandsche Bond van Vereenigingen voor Handeldrijvenden en Industrieelen Middenstand'.
- 24 Het Leidse Elektrotechnisch bureau Langezaal & Inniger mag zich voortaan Hofleverancier noemen.
- 28 Het Leidse project 'Thuis in de Bieb', een veilige aparte ontmoetingsruimte voor (allochtone) meisjes, wint de titel 'Parel van Integratie 2005'.
- 29 Oud-burgemeester van Leiderdorp mr. R.M. Gallas is overleden.
- 30 Een historisch laag aantal kiezers (40%) bepaalt de nieuwe gemeenteraad van Teylingen. De Warmondse VVD'er Van der Bent wordt het jongste gemeenteraadslid van Nederland (20 jaar).

December

- 1 De 58-jarige VVD'er Jeroen Staatsen wordt benoemd tot interim-burgemeester van de nieuw te vormen gemeente Teylingen.
- 2 Visverwerkingsbedrijf Ouwehand in Katwijk mag zich voortaan Koninklijk noemen.
- 5 Restaurant 'Onder de Linde' te Noordwijk-Binnen krijgt van Michelin de prestigieuze vermelding 'Bib Gourmand'.
- 13 In navolging van andere gemeenten in de regio krijgt ook Voorschoten een

voedselbank voor mensen die onder het bestaansminimum leven.

- 14 De tentoonstelling 'Rembrandts Moeder, mythe en werkelijkheid' in Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden wordt geopend in aanwezigheid van koningin Beatrix. Hiermee gaat 'Rembrandt 400' van start.
- 15 Op een groot podium in de Oude Singel in Leiden wordt met een lasershow het Rembrandtjaar voor alle Leidenars geopend.
- 15 Het bestuur van de Stichting Historisch Museum Voorschoten ondertekent het huurcontract voor het pand Voorstraat 17, waarin het Voorschotens museum gevestigd wordt.
- 21 De krant meldt dat Bram Pater, de drijvende kracht in Leiden-Noord, begiftigd is met de Cornelis Joppensprijs, voor alles wat hij voor de wijk heeft gedaan en nog doet.
- 21 De Leidse gemeenteraad geeft groen licht om de voorbereidingen voor de Rijn-Gouwe Lijn door te zetten. Uit onvrede met de steun hieraan van GroenLinks, stapt de voorzitter daarvan, Frits van Oosten, op.
- 22 Truus Warmerdam wordt voor haar vrijwilligerswerk voor de Bartholomeuskerk in Voorhout benoemd tot Vrijwilliger van 2005.
- 22 De raadsleden van Voorhout Wim Meijles, Renée Lucas en Piet Verdegaaal worden benoemd tot Leden in de Orde van Oranje-Nassau.
- 28 In Warmond wordt met een historische tocht afscheid genomen van het dorp, dat opgaat in Teylingen.
- 30 De Gouden sportcaf  speld wordt uitgereikt aan Leidenaar Nico Massaar, die al 30 jaar actief is in onder meer de Leidse speeltuinverenigingen.
- 31 Om 24.00 uur komt er na 1.017 jaar een einde aan de zelfstandigheid van Voorhout.

Jacob Blommers

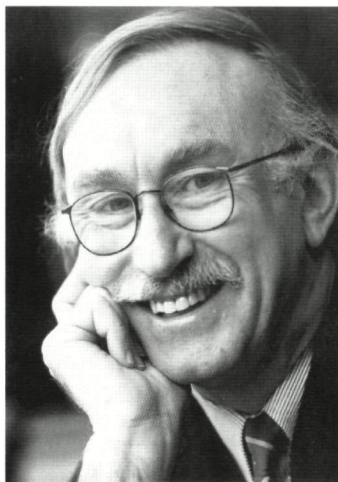
7 mei 1946 Roermond - 19 februari 2005 Zoeterwoude

Jack Blommers was ernstig ziek, maar optimistisch over zijn herstel, toen hij geheel onverwacht overleed aan iets anders dan waarvoor hij behandeld werd. Hij was pas 58 jaar en volop actief.

Jack is in 1946 geboren in Roermond, maar het gezin Blommers verhuisde al in 1948 naar Oegstgeest. Na zijn middelbare schoolopleiding op het Rijnlands Lyceum aldaar, ging hij werken bij het bekende Leidse accountantskantoor De Tombe/Melse & Co. In de avonduren studeerde hij fiscaal recht aan de Universiteit Leiden. Al snel bleek een bijzondere kwaliteit: het bemiddelen in conflicten, niet alleen bij zakelijke geschillen overigens, ook bij menselijke problemen. Jack was dan ook mediator.

In 1986 is hij als vennoot tot de maatschap toegetreden en sedert 1990 was hij vestigingsdirecteur van het Leidse kantoor. In die functie heeft hij de nieuwbouw aan de Kanaalweg gerealiseerd, waarbij hij niet alleen organisatorisch de drijvende kracht was, maar ook met creatief vermogen een eigen stempel gedrukt heeft op architectuur en inrichting. In 1997 nam hij op verzoek van het bestuur van de maatschap de leiding op zich van de nieuwe adviesgroep 'Forensic Services'.

Jack Blommers bekleedde vele nevenfuncties. Een van de eerste en langdurigste was het penningmeesterschap van de Stichting Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden, van 1974 tot 1997. Maar niet alleen diende hij de zakelijke belangen. De jeugdwelzijnszorg was hem uit het hart gegrepen. Uit deze functie vloeiden diverse andere functies voort. Zo zat hij in het bestuur van de Stichting De Lijsterhof, de Leidse Stichting voor Gezinsverpleging, en verscheidene Boddaertcentra in de Leidse regio. Ook was hij lid van het College van Beroep van het Centraal Bureau Fondsenwerving, in welke hoedanigheid hij heeft bijgedragen aan een verantwoord toekennen van keurmerken aan charitatieve organisaties. Ook was hij bestuurslid van het Willem-Alexander Kinderfonds van het LUMC, waarbij hij zich onder meer bezig hield met fondsenwerving ten bate van nieuw onderzoek en de introductie van kinder-tv in het LUMC.

Via de Stichting Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden werd Jack Blommers ook geconfronteerd met geschiedenis en cultuurhistorie. De instandhouding van de regentenkamer, het behoud en het toegankelijk maken voor onderzoek van het rijke archief (bijna even oud als de stichting zelf), de restauratie van de schilderstukken, maar ook het presenteren van de geschiedenis in boekvorm of door middel van een tentoonstelling, het ging hem allemaal ter harte.

Jacks leven ging rusten op twee pijlers, eigenlijk op drie, zijn beroepsleven in de wereld van bestuur en advies, zijn nevenactiviteiten op het gebied van geschiedenis en cultuur (in ruime zin) en zijn gezin. Misschien is het beter dit als eerste te noemen, want Jack was een echte *family man*.

Van 1994 tot 2003 was Jack Blommers voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rijnland. Daar vloeiden tal van functies uit voort, zoals het voorzitterschap van de Samenwerkende Kamers van Koophandel van Zuid-Holland, de Commissie Contacten Universiteit, het Regionaal Platform Criminaliteitspreventie Midden West, waartoe hij het initiatief genomen heeft, of de Stichting Instituut voor Maatschappelijke Innovatie.

Maar ook in het culturele veld heeft Jack vele sporen verdiend. In 1999 was hij

mede-oprichter van het RAP (Rijnlands Architectuur Platform). Voorts bestuurslid van de Stichting Vrienden van K en O, de Stichting Vrienden van de Pieterskerk, de Stichting Orgelfonds Pieterskerk, het Leidse Schouwburg Programmafonds, de Raad van Toezicht van de Hogeschool Leiden. Hij was een van de grondleggers van de 2e Ronde Tafel in Leiden, nummer 150, en lid van de Rotary.

Jack Blommers heeft heel direct vele initiatieven ontplooid op het gebied van de geschiedbeoefening. In 1993 werd hij penningmeester van de Vereniging Oud Leiden. Hij maakte zijn beide termijnen tot 2001 vol. Hij beheerde niet alleen de gelden van de vereniging op fantastische wijze. Hij had een duidelijke visie over welke kant een historische vereniging als Oud Leiden op moest in de huidige maatschappij. Hij pleitte voor een open vereniging, voor innige samenwerking met andere historische instanties, voor goede contacten met het bedrijfsleven. Hij zette zich niet alleen in voor het slagen van het eeuwfeest in 2002 (lid van de Eeuwfeestcommissie), maar meer misschien nog om de vereniging door de diverse manifestaties nadrukkelijker op de kaart te zetten. De Podiumdag was zijn creatie. Er werd een speciale Stichting Podium voor de Lokale Geschiedenis opgericht. Deze Podiumdag was een groot succes. Er wordt nog steeds over gepraat. Op de jaarvergadering van Oud Leiden in 2003 is Jack benoemd tot Lid van verdienste.

Daarnaast was Jack Blommers oprichter en bestuurslid van de Stichting Geschiedschrijving Leiden (1996). Het tweeledige doel, de uitgave van een vierdelig werk over de geschiedenis van de stad en het instellen van een bijzondere leerstoel Stadsgeschiedenis, in het bijzonder van Leiden, aan de Universiteit Leiden, hadden zijn aandacht, steun en liefde.

Een derde cultuurhistorische activiteit was het Project 'RondLeiden', in het kader van de slotmanifestatie van *Verhalen van Steden*. Het beoogde onderlinge uitwisseling van kennis en kwaliteitsverbetering van rondleiders door de stad, mede met het oog op het naderende Rembrandtjaar. Het zou zijn laatste project zijn. Vanwege zijn ziekte moest hij het stokje overgeven, wat hij tijdens een bijeenkomst manmoedig heeft gedaan.

Voor zijn vele verdiensten is Jack Blommers bij gelegenheid van zijn afscheid als voorzitter van de Kamer van Koophandel koninklijk onderscheiden. Hij werd ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Het bijzondere van Jack was de wijze waarop hij zijn cultuurhistorische ambities en zijn ondernemende kwaliteiten wist te combineren. Hij had een visie, overigens niet altijd door iedereen gedeeld. En misschien liep hij ook wel eens te hard van stapel, waardoor zaken toch niet helemaal van de grond kwamen. Maar zijn doel hield hij voor ogen. En zijn enthousiasme werkte aanstekelijk, evenals het feit dat hij zo positief ingesteld was en zin voor humor had. We hebben heel wat met elkaar gelachen.

Fluus van Cleef en Rudi van Maanen

Rembrandts Leidse Tijd, 1606-1632

Roelof van Straten

Zo'n dertig jaar geleden, toen ik in Leiden kunstgeschiedenis studeerde en werkzaam was aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit, woonde ik in een 16de-eeuws huis in de Pieterskerkchoorsteeg, tussen de Breestraat en het koor van de Pieterskerk. Soms maakte ik op de vroege zondagochtend een wandeling door de Pieterswijk, en daarbij was ik mij er zeer wel van bewust dat honderden jaren geleden een zekere Rembrandt van Rijn door deze zelfde wijk had gelopen: langs de Pieterskerk, waar soms het orgel speelde, langs de Latijnse School en het Gerecht, grotendeels langs dezelfde huizen, en in dezelfde sfeer. Toen al kreeg ik het idee om als kunsthistoricus én geboren en getogen 'Leenaar' ooit een boek over Rembrandt te schrijven.

In de Pieterskerkchoorsteeg woonde in de eerste helft van de 17de eeuw ook burgemeester Jan Jansz. Orlers (1570-1646). Deze Orlers (afb. 1) was een geleerd man met een uitgebreide bibliotheek en een buitengewoon uitgebreide schilderijenverzameling, waarin Leidse schilders goed vertegenwoordigd waren. De veilingcatalogus van Orlers' bibliotheek wordt bewaard in het Regionaal Archief Leiden, evenals de inventaris die Orlers in 1640 van zijn bezittingen maakte nadat zijn dochter was overleden.

Orlers was de eerste auteur die een biografie van Rembrandt publiceerde. Dat was al in 1641, in de tweede editie van zijn *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, waarin hij ook Rembrandts exacte geboortedatum vermeldt: 15 juli 1606. Volgens die niet geheel onomstreden opgave is het dit jaar dus 400 jaar geleden dat Rembrandt werd geboren, en wel in de Weddesteeg, in een huis bij de stadswal waarop de moutmolen van zijn vader Harmen Gerritsz. van Rijn stond.

Orlers is in zijn *Beschrijvinge* ook de eerste biograaf van Rembrandts vriend en collega-kunstenaar Jan Lievens, die volgens Orlers op 24 oktober 1607 werd geboren. De familie Lievens woonde eveneens in de Pieterskerkchoorsteeg, schuin tegenover Orlers. In ieder geval over Jan Lievens biedt Orlers zeer betrouwbare informatie. Hij was immers ooggetuige, en moet Lievens goed hebben gekend. Uit de inventaris van Orlers' bezittingen blijkt dat hij niet minder dan tien schilderijen van Jan Lievens bezat – en geen enkel werk van Rembrandt.

Afb. 1

Afb. 2

Rembrandt en Lievens: het zijn namen die nauw met elkaar verbonden zijn in Rembrandts Leidse tijd. En dat niet alleen bij Orlers. Ook Constantijn Huygens, secretaris van stadhouder Frederik Hendrik, schrijft over de beide jonge Leidse kunstenaars, en bespreekt hen zelfs in één biografische tekst. Huygens was vanaf begin mei 1629 aanwezig bij de belegering van Den Bosch. Zijn taak was in het bijzonder het ontcijferen van onderschepte en in geheimschrift geschreven boodschappen van de vijand. Waarschijnlijk begon hij zijn dagboek, waarin hij onder meer schreef over tientallen kunstenaars die hij kende, uit verveling. Het stuk over Rembrandt en Lievens is, meer nog dan de tekst van Orlers, een uitermate belangrijke bron over de vroege ontwikkeling van beide kunstenaars.

Door nauwe verbondenheid van de namen Rembrandt en Lievens wordt tegenwoordig vaak gedacht dat beide kunstenaars al snel nadat Rembrandt zijn opleiding als schilder had afgerond, in 1625, een atelier deelden. Voor deze veronderstelling bestaat echter geen enkel concreet bewijs. Integendeel, Lievens was al vier of vijf jaar als zelfstandig kunst-

naar bezig toen Rembrandt als zelfstandig schilder aan de slag ging. En dat de zeer zelfbewuste en al redelijk succesvolle Lievens zomaar met een beginneling in het vak zou gaan samenwerken is uiterst onwaarschijnlijk. Bovendien is er in de jaren 1625-1627 helemaal geen sprake van duidelijke invloed op elkaar.

Daar kwam verandering in toen de familie Lievens in 1628 van de Pieterskerkchoorsteeg naar een groter huis aan het Noordeinde verhuisde. Jan kreeg daar een eigen atelier, want zijn vader, die zeker trots zal zijn geweest op zijn begaafde zoon, zorgde goed voor hem; dat weten we doordat deze verschillende keren (juridisch) voor hem in de bres sprong. Rembrandt en Jan Lievens woonden nu dus bij elkaar om de hoek en hadden vanaf dat moment intensief contact. Dat blijkt onder meer uit een portret dat Lievens van Rembrandt maakte, en dat in de eerste helft van 1629 gedateerd moet worden (afb. 2). Tot in 1631 hebben beide kunstenaars veel contact, en zijn er talloze directe relaties te leggen tussen hun werken. Daaruit ontstaat allengs het beeld van twee zeer gedreven jonge kunstenaars die allebei proberen met een eigen vernieuwende beeldtaal de top van de Nederlandse schilderkunst te bereiken.

De rol van Lievens is zo belangrijk in Rembrandts Leidse periode, dat hij in mijn boek *Rembrandts Leidse Tijd* bijna evenveel aandacht moest krijgen als Rembrandt zelf. Doordat ik de ontwikkeling van Rembrandt en Jan Lievens steeds parallel aan elkaar wilde laten zien, was een traditionele indeling in hoofdstukken niet mogelijk. Daardoor is de hoofdtekst nu opgebouwd uit tientallen korte stukjes, die zoveel mogelijk in chronologische volgorde staan. De consequentie van deze opzet was dat ook het werk uit de Leidse periode van Lievens grondig bestudeerd moest worden. Een bijkomend probleem werd daarbij gevormd door het feit dat Lievens zijn werk hoogst zelden dateerde. Wel leverde de studie van

Afb. 3

Lievens' vroege werk soms interessante informatie op. Zo is duidelijk geworden dat hij zich regelmatig door het werk van Rubens liet inspireren. Een aardig voorbeeld daarvan is een schilderij dat zich nu in Potsdam bevindt (afb. 3). Huygens vermeldt dit schilderij in zijn tekst over Rembrandt en Lievens:

Bij onze prins [Frederik Hendrik] hangt een schilderij van een soort Turkse vorst met een Hollands hoofd.

Wat Huygens niet vermeldt, en wat tot nu toe niet bekend was, is dat Lievens deze figuur overnam van een gravure naar een schilderij van Rubens met de *Aanbidding van de Koningen* (afb. 4). Lievens' staande oosterling met de scheef hangende mantel en de handen op de gordel is letterlijk overgenomen van de koning rechts op de prent.

Hoewel Rembrandt en Lievens zeker elk een eigen atelier hadden, is er toch een activiteit waarbij zij in één atelier werkten: etsen. In 1628 beginnen beide kun-

Afb. 4

stenaars met het maken van etsen. Hoe zij daarop gekomen zijn is niet helemaal duidelijk. Overigens had Lievens in de jaren 1625-1626 al enkele etsen gemaakt, maar was daar kennelijk weer mee gestopt. Toch is er één man die de jonge mannen wellicht op het idee heeft gebracht: Jacques de Gheyn III.

Deze De Gheyn III woonde in Den Haag en was een buurman van Constantijn Huygens. Hij moet regelmatig contact met Rembrandt en Lievens hebben gehad, en had enkele schilderijen van hen gekocht. De Gheyn behoorde tot de Haagse elite. Afgezien daarvan was hij een ervaren etser, die was opgeleid door zijn vader, de hofkunstenaar Jacques de Gheyn II, die vooral voor prins Maurits talloze opdrachten uitvoerde. Het ligt voor de hand dat De Gheyn III Rembrandt en Lievens op het idee bracht om te gaan etsen.

Etsen was in het begin van de 17de eeuw nog geen algemeen bekende techniek. Er bestond geen gedrukte handleiding over, en de toch vrij ingewikkelde techniek moest dus als het ware van meester op leerling worden overgedragen. De Gheyn had de nodige ervaring, en kon bijvoorbeeld precies vertellen hoe de etsgrond en het zuur moesten worden samengesteld, en hoe je optimaal gebruik kon maken van de mogelijkheden van het etsen.

Rond midden van het volgende jaar, we zijn dan in 1629, was De Gheyn III mogelijk verder behulpzaam. Eind maart van dat jaar was zijn vader overleden, die zelf zijn leven lang als prentmaker actief was geweest, en onder andere vanaf 1595 enkele jaren een atelier annex prentenwinkel in Leiden had gehad. De Gheyn III erfde van zijn vader een flink vermogen, en deed vanaf dat moment kennelijk bijzonder weinig. Constantijn Huygens, die zijn buurman De Gheyn II in zijn laatste dagen intensief had bijgestaan, beklagde zich in zijn dagboek als volgt over De Gheyn III:

[...] dat ik telkens mijn ergernis niet kan verhelen, hoe het mogelijk was, dat een man, die klaarblijkelijk onder de Hollanders geboren werd om zijn vaderland voor altijd tot sieraad te strekken, zijn talent heeft begraven [een verwijzing naar Mattheus 25:18] en in onvruchtbare en weinig loffelijke rust is ingedut. Maar dat zijn, zou ik bijna zeggen, de vruchten van niet al te bekrompen huiselijke omstandigheden.

Etsen deed De Gheyn III al een aantal jaren niet meer, en de etspers die hij en zijn vader hadden gebruikt was dus niet meer nodig. Rembrandt kon een etspers goed gebruiken, en het is niet onmogelijk dat hij de dure pers voor een gunstige prijs (of in ruil voor een of twee schilderijen) van De Gheyn III kon overnemen.

In ieder geval moet Rembrandt in de loop van 1629 een etspers hebben verkregen. Dat valt af te leiden uit zijn prentproductie in de jaren 1628-1630. Kijken we naar de etsen die we in 1628 kunnen dateren, dan valt op dat er van de meeste etsen slechts één staat bekend is (de etsplaat werd dus niet meer veranderd en opnieuw afgedrukt), en dat er vaak slechts één of een paar afdrukken bewaard zijn gebleven. Bij de gesigioneerde en gedateerde etsen uit 1630 daarentegen, is er meestal sprake van een aantal verschillende staten, en van een veel groter aantal bewaard gebleven afdrukken. Het is duidelijk dat Rembrandt nu een eigen pers bezat, waardoor hij de etsplaten zelf kon afdrukken, veranderingen kon aanbrengen in de etsplaat, en deze dan direct opnieuw kon afdrukken. Ook bij de prenten die we in de tweede helft van 1629 kunnen dateren is er meestal sprake van meerdere staten, en we mogen dan ook veronderstellen dat Rembrandt ergens vanaf de zomer van dat jaar over een eigen pers beschikte. Kwam deze pers inderdaad van De Gheyn III, dan heeft deze daarmee bij de vroegste ontwikkeling van Rembrandt als etser een cruciale rol gespeeld en fungeerde hij mogelijk ook, zoals besproken, als docent van de etstechniek.

Een van eerste prenten die Rembrandt met de eigen pers maakte, is waarschijnlijk de vroege ets met de *Vlucht naar Egypte* geweest (afb. 5). In de Rembrandtliteratuur wordt deze ets meestal veel te vroeg gedateerd, 1626 of

Afb. 5

1627. Dat komt wellicht doordat het eigenlijk een mislukte prent is. Rembrandt experimenteert hier namelijk met een zachte etsgrond. Door deze zachte etsgrond wordt het mogelijk om met een etsnaald op de etsplaat te tekenen als met een pen op een stuk papier. Door de wilde schetsende tekentechniek is de prent mislukt. Rembrandt moet dat zelf ook zo hebben gezien, want er zijn slechts twee afdrukken van de prent bekend, en de etsplaat werd al gauw in stukken geknipt. Een van de stukken is de Jozeffiguur (afb. 6), die helemaal

past bij de voorstellingen van bedelaars die Rembrandt eind 1629 en in 1630 maakte (vergelijk afb. 7).

Op een ander stukje van de etsplaat van de *Vlucht naar Egypte* etst Rembrandt iets later nog een zelfportretje, dat geheel aansluit bij enkele andere geëtste zelfportretjes van begin 1630, waarin de meester oefent in het uitdrukken van sterke expressies, zoals pijn of verbazing.

Niet alleen Rembrandt gebruikte de etspers. Ook Jan Lievens maakte tientallen prenten in de jaren 1629-1631, en gebruikte voor het afdrukken de pers in Rembrandts atelier. Dit duurde tot in de zomer van 1631, wanneer Rembrandt en Lievens kennelijk ruzie krijgen, en laatstgenoemde de etspers niet meer mag gebruiken en moet stoppen met etsen. Direct bewijs voor een ruzie is er niet, maar naast het feit dat Lievens ineens stopte met etsen zijn er wel verschillende aanwijzingen. Belangrijkste is wel dat – hoewel beide kunstenaars in de periode 1644 tot Rembrandts dood in 1669, dus 25 jaar lang, beide in Amsterdam wonen – uit niets blijkt dat zij ooit nog contact hebben gehad. Geen document dat er op wijst, geen invloed op elkaars werk, helemaal niets.

Foute of onnauwkeurige dateringen, zoals bij de ets met de *Vlucht naar Egypte*, komen ook in de recente Rembrandtliteratuur vaak voor. Dit wordt voor een deel veroorzaakt door het feit dat een in principe allesomvattende publicatie, waarin zowel de schilde-

Afb. 6

Afb. 7

rijen als de tekeningen en prenten, maar bijvoorbeeld ook alle bekende Rembrandtdocumenten worden behandeld, tot nu toe ontbrak. Vrijwel alle boeken over de meester gaan slechts over bepaalde aspecten: over de prenten, of over de tekeningen, of over de schilderijen. Juist door ál het materiaal te verzamelen en te ordenen kon nu voor Rembrandts vroege tijd een veel preciezere chronologie binnen zijn werk worden aangebracht. Vanzelfsprekend was daarbij ook de chronologie binnen het oeuvre van Lievens van groot belang. Juist door het werk van Rembrandt en Lievens naast elkaar te leggen, met letterlijk vaak tientallen foto's over de vloer, en in eerste instantie naar de werken zelf te kijken in plaats van de dateringen uit de literatuur te volgen, konden nieuwe inzichten worden verkregen, en is de ontwikkeling van Rembrandt en Lievens nu in feite stap voor stap te volgen. Opmerkelijk is overigens nog wel dat het werk van Lievens in de Leidse tijd kwalitatief nauwelijks onderdoet voor dat van Rembrandt. Een Lievensjaar 2007 zou Leiden dan ook niet misstaan.

Het is lang niet altijd eenvoudig om vast te stellen wat een echte Rembrandt is en wat niet. Dat toeschrijvingen nog steeds een probleem zijn, blijkt wel uit het feit dat bijna tien procent van de schilderijen die werden behandeld in het eerste, al in 1982 gepubliceerde deel van het schier eindeloze Rembrandt Research Project inmiddels niet meer, of juist weer wel aan de meester wordt toegeschreven.

Vanaf het moment dat Rembrandt zijn eerste leerlingen had – en dat begon volgens Orlers al op 14 februari 1628, toen Gerrit Dou bij hem in de leer kwam – werden mislukte panelen hoogstwaarschijnlijk niet meer door Rembrandt zelf hergebruikt. Zulke panelen gaf hij aan leerlingen, die ze dan voor zover nodig schoon konden maken en konden gebruiken voor het maken van kopieën naar werken van de meester. Dergelijke kopieën waren natuurlijk een goede oefening, maar werden wel degelijk ook verkocht, en als het goed is niet gesigneerd, want alleen een werk door de meester zelf mocht worden gesigneerd. Zulke kopieën door leerlingen – zoals van Gerrit Dou – zijn vaak moeilijk te onderscheiden van de originelen van de meester. Een vrij recent voorbeeld daarvan is het *Zelfportret* in het Mauritshuis, waarvan de versie in het museum in Neurenberg altijd als een kopie werd beschouwd, maar in feite het origineel blijkt te zijn.

Met kwesties van eigenhandigheid bevindt een kunsthistoricus zich dus op uitermate glad, maar ook dun ijs. Ik heb dit soort vragen dan ook niet altijd aan-

gesproken, want wie ben ik om aan de uitgebreide onderzoeken van onder andere het Rembrandt Research Project te twijfelen. Maar er is één belangrijke uitzondering, namelijk enkele schilderijen waarvan uit röntgenopnamen blijkt dat er een ander schilderij onder zit, en waarbij het houten paneel dus werd hergebruikt. Hier valt zeer te twijfelen aan de eigenhandigheid van de betreffende werken.

In dit verband valt onder meer te wijzen op twee schilderijen uit het atelier van Rembrandt die in de tweede helft van 1629 door Lord Ancrum, gezant van de Engelse Koning, naar Engeland werden meegenomen en die hij aan de Koning schonk. In de inventaris van de verzameling van Charles I worden beide werken al in 1639 beschreven.

Het eerste is een zelfportret van Rembrandt (afb. 8). Het is niet gesigneerd, en dat is toch vreemd als je een schilderij aan het Engelse hof verkoopt. Maar dat is het niet alleen, want onder het portret bevindt zich een schilderij van een staande man. Het is niet goed voorstelbaar dat Rembrandt zelf een mislukt paneel zou schoonmaken om daarop een zelfportret te gaan maken. Het

Afb. 8

Afb. 9

ligt voor de hand dat hij daarvoor een nieuw paneel zou hebben genomen.

Het tweede schilderij dat Lord Ancrum naar Londen meebracht is een zogenaamde tronie, een kopstudie waarvoor Rembrandts moeder als model werd gebruikt (afb. 9). Ook dit werk, dat zich nu op Windsor Castle bevindt, is niet gesigneerd, en er wordt al enige tijd getwijfeld aan de eigenhandigheid ervan. Tegenwoordig wordt het soms aan Jan Lievens toegeschreven. En ook hier bevindt zich onder het schilderij een ander schilderij, een kop van een oude man. Het aardige is nu, dat Jacques de Gheyn III – daar is hij weer – een schilderij met exact dezelfde voorstelling bezat. In zijn testament uit 1641 wordt het beschreven als:

Ende een schilderije van een oude tronighe, die violet fluweel mit goude laeckene gevoedert op het hoofd heeft, wesende so groot als het leven met een lijst daerom.

Het lijkt uiterst onwaarschijnlijk dat de rijke kunstkenner De Gheyn III genoe-gen zou hebben genomen met een kopie, en we mogen dan ook zonder meer aan-nemen dat het hier om het origineel ging. Het lijkt er dus sterk op dat Lord Ancrum in Rembrandts atelier twee goede kopieën van werken van de meester kocht, en deze mogelijk als originelen aan de Koning schonk. Op die manier was hij een stuk goedkoper uit, want originele werken van de meester waren zeer kostbaar. En niemand zou toch het verschil zien, omdat de kwaliteit van de atel-ierkopieën zo goed was, dat zelfs kunsthistorici van nu soms niet kunnen vast-stellen of een schilderij een origineel van de meester is, of een kopie door een leer-ling. En dat zeker niet zonder röntgenfoto.

Rembrandt was duur. Dat blijkt ook uit het feit dat hij in Leiden weinig ver-kocht. Terwijl we van werken van Lievens vele tientallen vermeldingen hebben in de talloze bewaard gebleven Leidse boedelinventarissen, kennen we in de hele 17de eeuw slechts een stuk of vijftien vermeldingen van schilderijen van Rembrandts in Leidse inventarissen.

Mogelijk was de hoge prijs ook van invloed op Rembrandts populariteit in Leiden. Burgemeester Orlers bezat geen Rembrandt, maar zoals gezegd wel tien schilderijen van Jan Lievens, en bovendien is Orlers biografische tekst over Lievens twee keer zo lang als die over Rembrandt. Dit laatste is een fenomeen dat bij alle teksten over beide schilders in de 17de eeuw, zoals de biografische tekst van Constantijn Huygens, is vast te stellen. Nog een voorbeeld daarvan is een

tekst van Philips Angel, Leids schilder en strijder voor de heroprichting van het Sint Lucasgilde in Leiden. Deze bespreekt in zijn *Lof der Schilder-konst* uit 1642 één schilderij van Rembrandt, maar twee schilderijen van Jan Lievens, en nog heel uitgebreid ook. En meester Simon van Leeuwen, ten slotte, die in 1672 de *Korte Besgryving Van het Lugdunum Batavorum. Nu Leyden* publiceerde, schreef daarin een aardig stukje over Lievens en het schilderij dat deze in 1640 voor de burgemeesters van Leiden maakte en dat bij de stadhuisbrand van 1929 helaas verloren is gegaan. Maar over Rembrandt weet Van Leeuwen alleen te melden:

Rembrand van Rijn, binnen Leyden geboren op den 15. Julij 1606. onlangs overleden.

Meer niet! En de naar verhouding geringe belangstelling in Leiden voor zijn beroemdste burger lijkt daarmee historisch bepaald te zijn. Gelukkig begint dat nu, na 400 jaar te veranderen, en krijgen we in onze stad meer aandacht voor de grote meester.

Maar waarom, en wanneer precies vertrekt Rembrandt uit Leiden om zich verder in Amsterdam te vestigen? Orlers zegt daarover:

Dewijle dat zijne Konst ende arbeyt, de Borgeren ende Innewoonderen van Amsterdamme ten hoochsten behaechde ende aengenaem was, ende dat hy veeltijden versocht werde omme 'tzy Conterfeytselen ofte ander stucken aldaer te maecken, zoo heeft hy goet ghevonden hem van Leyden te transporteren naer Amsterdamme, ende is dienvolghende van hier vertrocken ontrent den Jaere 1630. ende zijne woninghe aldaer ghenomen, ende is inden Jaere 1641. aldaer noch woonende.

Kortweg: de Amsterdammers waren enthousiast over Rembrandt en hij kreeg daar veel opdrachten, met name voor portretten. Kennelijk was er dus veel meer belangstelling voor zijn werk dan in Leiden, waar de concurrentie groot was, en het aantal rijken gering; bovendien was er in Leiden sprake van een economische recessie. Dit alles in tegenstelling tot Amsterdam, waar er veel rijke kooplieden waren die zich wilden laten portretteren, terwijl het aantal goede portretschilders gering was. Overigens dateerde Orlers het vertrek van Rembrandt een stuk te vroeg, want het blijkt dat Rembrandt zich pas in 1632 definitief in Amsterdam vestigde.

Jaren daarvoor, waarschijnlijk al in begin 1628, kreeg Rembrandt contact met

een kunsthandelaar uit Amsterdam, die er tevens een eigen atelier, ja zelfs een soort academie, op na hield: Hendrick Uylenburgh, een neef van Rembrandts latere vrouw Saskia. Mogelijk al vanaf 1628 verkocht deze Uylenburgh werk van Rembrandt in Amsterdam.

In de loop van 1631 kreeg Rembrandt steeds meer contact met Uylenburgh. Rembrandt kon daar in de academie bijvoorbeeld voor het eerst naar een vrouwelijk naaktmodel tekenen. In het provinciale Leiden was het werken naar een naaktmodel in feite onmogelijk, en bovendien werkte Rembrandt (en ook Lievens) min of meer thuis, zeg maar onder 'ouderlijk toezicht'. In het liberalere Amsterdam was het kennelijk geen probleem.

Vanaf eind 1631 wist Uylenburgh portretopdrachten in de wacht te slepen voor Rembrandt, en werkte de meester regelmatig in Amsterdam. Toch wil dat niet zeggen dat Rembrandt toen al definitief in Amsterdam ging wonen. Het is zeer waarschijnlijk dat zijn Leidse atelier, waar nog verschillende mensen werkzaam waren, tot ver in 1632 intact bleef.

Dat laatste is ook af te leiden uit het feit dat Rembrandt in 1632 nog verschillende portretopdrachten uitvoerde in Den Haag, waaronder de portretten van Amalia van Solms, de vrouw van stadhouder Frederik Hendrik, en van Jacques De Gheyn III. Dit laatste portret was kennelijk niet erg gelijkend, want Constantijn Huygens wijdt er niet minder dan acht spotdichtjes aan. We moeten ons daarbij realiseren dat Rembrandt tot eind 1631 zeer weinig echte portretten in opdracht maakte. Hij had hierin dus nog niet veel ervaring. Rembrandt pendelde in deze periode, eind 1631-begin 1632, dus tussen Leiden, Den Haag en Amsterdam.

Pas in de vroege zomer van 1632 vestigde Rembrandt zich permanent in Amsterdam, en de zware etspers verhuisde waarschijnlijk nog weer enige tijd later. Rembrandt was in eerste instantie min of meer in loondienst bij Uylenburgh, want door de regels van het schildersgilde in Amsterdam mocht hij zich daar niet zomaar als zelfstandig kunstenaar vestigen. Uiteindelijk werd hij in 1634 lid van het Amsterdamse Lucasgilde.

Verschillende factoren hebben dus ertoe bijgedragen dat Rembrandt Leiden verliet. Naast economische redenen zal de vrijheid van een wereldstad, en uiteindelijk natuurlijk zijn ontmoeting met Saskia, de grote liefde van zijn leven, mogelijk de doorslag hebben gegeven voor Rembrandts vertrek uit Leiden. Jammer voor onze stad, misschien. Maar in ieder geval werd in Leiden de basis gelegd voor de verdere ontwikkeling van de grootste Nederlandse schilder ooit.

Deze bijdrage is gebaseerd op een lezing door de auteur, gehouden op 5 november 2005 ter gelegenheid van de dies van de Vereniging Oud Leiden. Bij deze gelegenheid werd het eerste exemplaar van het boek *Rembrandts Leidse Tijd, 1606-1632* (Leiden, Folcor Publishers, 2005) overhandigd aan burgemeester Lenferink. In dit boek kunnen de thema's die hier worden besproken uitgebreid worden nagelezen.

Portret van Nicolaus Steno, 1667. Coll. Uffizi, Florence.

Oude Leidse geologen en de ouderdom van de aarde

Frederik R. van Veen

Loquere terrae, et respondebit tibi
(Spreek tot de aarde, zij zal u onderrichten)
Job 12 : 8

Hoewel de aardkunde of geologie in Nederland nooit veel aandacht heeft gekregen, blijkt dat al vanaf het midden van de 17de eeuw een aantal studenten van de Leidse universiteit heeft bijgedragen aan de vroegste ontwikkeling van deze wetenschap. Vier van hen uit de periode 1660-1833 worden in dit artikel belicht. Deze pioniers waren oorspronkelijk vaak medici die zich interesseerden voor fossielen en de ontwikkeling van de aarde.

In het midden van de 17de eeuw beleefde de Leidse universiteit haar eerste bloeitijd en trok zij veel buitenlandse studenten aan die zich in de geneeskunde en de natuurwetenschap wilden bekwamen. Een van hen was de Deen Nicolaus Steno, die van 1660 tot 1664 in Leiden studeerde. Hij nam hier deel aan discussies over de aard en het ontstaan van fossiele schelpen en bestudeerde sedimentatieprocessen langs de Nederlandse kust. Steno werd echter pas in de 20ste eeuw ontdekt als de grondlegger van de moderne dynamische geologie, nadat zijn uit het Latijn vertaalde publicaties onder de aandacht van wetenschapshistorici waren gekomen.

Men moest vervolgens honderd jaar wachten tot de geologie in Leiden weer in beeld kwam met het verschijnen in 1769 van het boek *De natuurlijke historie van Holland* van Johannes le Francq van Berkhey. Ook deze pionier bleef vrijwel onbekend tot zijn herontdekking tegen het einde van de 20ste eeuw.

Vervolgens schreef in 1813 een andere beroemde Leidenaar, Willem Bilderdijk, het eerste boek in het Nederlands met het nieuwe woord 'geologie' in de titel. Ten slotte promoveerde Winand Staring in 1833 als eerste in Leiden op een

Frederik van Veen studeerde geologie in Leiden
en is emeritus hoogleraar geologie aan de
TU Delft.

geologisch proefschrift. Hij maakte ook de eerste geologische kaart van ons land en wordt als de grondlegger van de Nederlandse geologie beschouwd.

Deze vier 'oude Leidse geologen' leefden in de periode waarin twijfel rees over het bijbelse scheppingsverhaal en de daarop gebaseerde ouderdom van een onveranderlijke aarde. Langzamerhand groeide het besef van een zeer oude en dynamische planeet.

Nicolaus Steno (1638-1686)

De eerste in Leiden in de geneeskunde gepromoveerde geleerde die internationaal naam heeft gemaakt op het gebied van de geologie, is de Deen Niels Stensen. Hij is onder geologen bekend geworden als Nicolaus Stenonius of Steno. Als jonge student in Kopenhagen had Niels zich al beziggehouden met fossielen uit de collectie van het beroemde rariteitenkabinet van Ole Worms. De catalogus van het museum Wormianum verscheen in 1655 bij Elzevier in Leiden. Over fossielen werd door natuurgeleerden veel gespeculeerd. Volgens Aristoteles zouden ze spontaan gegroeid zijn. Latere geleerden opperden verklaringen als vanuit zee opstijgende 'zaaddampen', spelingen der natuur, *lusus naturae*, of grapjes van de duivel als oorzaken van deze merkwaardige versteningen, maar door Niels werden ze al vroeg gezien als versteende organismen, die tijdens de zondvloed op heuvels en bergen waren achtergebleven.¹ Uit zijn aantekeningen die onder de titel *Chaos* werden verzameld en waarvan het manuscript in de Biblioteca Nazionale Galileiana in Florence wordt bewaard, blijkt dat hij niet alleen Descartes' ideeën over de bouw van de aarde had bestudeerd, maar ook het in 1650 bij Elzevier verschenen invloedrijke werk *Geographia generalis* van de Leidse medicus en geograaf Varenius (Bernard Varen, 1622-1650). Dit boek was zijn tijd ver vooruit en geldt als een vroeg standaardwerk voor de natuurkundige aardrijkskunde. Isaac Newton bewerkte de versie die in 1672 in Cambridge werd uitgegeven.

Waar Varenius schrijft dat Spanje en Noord Amerika 'myriaden jaren geleden' met elkaar verbonden waren, loopt hij vooruit op de continent-verschuivingstheorie, die eerst in het midden van de 20ste eeuw algemeen erkend werd, maar verwijst hij ook al naar een oude aarde.

In 1650 was de datum van de schepping door de Ierse aartsbisschop Ussher (1581-1656) berekend op 4004 voor Christus en wel op zaterdag 26 oktober om 9.00 uur 's morgens. Deze door de Church of England officieel erkende datum werd tot voor kort nog in de King James Bijbel vermeld. Tot ver in de 19de eeuw

werd op gezag van de Bijbel door velen het einde der tijden op 6000 jaar na de schepping vastgesteld. Shakespeare liet in 1599 Rosalind in *As you like it* uitroepen: *The poor world is almost six thousand years old* (Act 4, scene 1).

Anders dan alle voorgaande theoretici negeerde de Franse natuurfilosoof De Buffon (1707-1788) de bijbel. Op grond van experimenten met withete ijzeren kogels berekende hij de duur van de afkoeling van de aarde op 74.832 jaar. Dit kwam hem op een reprimande van de theologen van de Sorbonne te staan, die hem geboden de provocerende passages in zijn publicaties, die in tegenspraak waren met de boeken van Mozes, te herroepen. De wetenschap stond echter niet stil en de Schotse geoloog James Hutton (1726-1797) – die in 1749 in Leiden in de medicijnen was gepromoveerd – ontdekte in 1788 ‘deep time’, de onvoorstelbaar lange duur van de aardgeschiedenis.² Van hem is de beroemde uitspraak: *We find no vestige of a beginning, – no prospect of an end*; maar het heeft nog lang geduurd voor deze hoge ouderdom geaccepteerd werd.³

Steno in Leiden

Omdat Denemarken in oorlog was met Zweden, kwam de 22-jarige Niels in september 1659 naar Nederland om zijn studie medicijnen voort te zetten. Hij nam zijn intrek bij professor Blasius, de anatoom van het Amsterdamse Atheneum. Al gauw deed hij, tijdens het ontleden van een schaapskop in de anatomiekamer in het voormalige St. Ursula klooster, een belangrijke ontdekking: het oorspeekselkanaal. Dit kanaal staat nog altijd bekend als *ductus Stenonianus*. Blasius besteedde echter weinig aandacht aan de ontdekking van zijn leerling. Niels besloot daarop naar Leiden te vertrekken, waar hij bijna vier jaar zou verblijven. Op 8 juli 1660 had hij in Amsterdam zijn geologisch-mineralogische studie over warmwaterbronnen, *De thermis*⁴ verdedigd. Geneeskrachtige bronnen stonden destijds volop in de belangstelling van medici, maar stimuleerden bij Steno vooral diens interesse in de aardwetenschappen.

Op 27 juli 1660 schreef hij zich in aan de Leidse universiteit. Er waren destijds tweeduizend studenten, onder wie veel buitenlanders, en veertien hoogleraren. Hier kon hij zijn studie van de speekselklieren voortzetten onder leiding van de beroemde hoogleraar in de praktische geneeskunde François de le Boë Sylvius (1614-1672). Volgens Steno was Sylvius *een enthousiast anatoom, oratorisch begaafd en met een scherp waarnemingsvermogen*. In het Anatomisch Theater in de Faliiede Begijnkapel aan het Rapenburg werden in 1661 niet minder dan 23 kadavers ontleed. Steno meldt met trots dat ook zijn speekselductus door Sylvius

werd gedemonstreerd. Na deze erkenning besloot de weetgierige Steno de anatomie voorlopig te laten rusten en zich meer in de wiskunde en de natuurlijke historie te bekwamen. Hij volgde nu de colleges van de oriëntalist en wiskundige Jacob Golius, de stichter van de Leidse sterrenwacht, die ook een Arabisch woordenboek schreef en de Heidelbergse catechismus in het Arabisch vertaalde. Golius en Sylvius introduceerden de streng luthers opgevoede Steno bij de 'atheïstische' filosoof Spinoza, die van 1660 tot 1663 in Rijnsburg woonde. Hij bewonderde diens *Tractatus theologico-politico*. Steno kwam in het tolerante Holland in aanraking met verschillende religies: hij hoorde een preek van een Arminiaan, bezocht een synagoge en woonde een katholieke mis bij.⁵ Hij kwam volgens zijn aantekeningen hierdoor in een geloofscrisis, die uiteindelijk in 1667 leidde tot zijn overgang naar de rooms-katholieke kerk.

Steno raakte in Leiden bevriend met zijn studiegenoot Jan Swammerdam, die als jongen al natuuronderzoek deed. Swammerdams vader was apotheker en bezat een beroemd kabinet van naturaliën, dat de vrienden samen vaak bezochten. Hier konden ze naar hartelust over schelpen en over de aard van fossielen discussiëren.

Steno bereisde in de zomers van 1661, 1662 en 1663 grote delen van Holland en België en bestudeerde de wisselwerking tussen rivier en zee, zand en land in Zeeland, Noord-Holland en Friesland. Uit zijn aantekeningen blijkt dat hij het ontstaan van de Zeeuwse eilanden verklaart door sedimentatie in water, in die tijd een oorspronkelijke gedachte.

Steno's reizen en de Put van Amsterdam

In 1664 begonnen Steno's grote Europese wetenschappelijke reizen. Eerst bezocht hij Jan Swammerdam, die na zijn promotie in 1663 naar Parijs was vertrokken. De twee vrienden zouden gedurende bijna een jaar een woning delen. Vervolgens reisde hij naar Montpellier waar hij de beroemde Engelse natuurgeleerde Martin Lister (1639-1712) ontmoette, die ervan overtuigd was dat fossielen *lapides sui generis* waren, dus gegroeide stenen die niets met organismen te doen hadden. De aanwezigheid van fossiele schelpen in de bergen was nog een onopgelost vraagstuk, maar Steno had al vroeg een relatie met de bijbelse zondvloed geopperd. Ongetwijfeld kwam hier ook de Put van Amsterdam ter sprake, waarmee Steno door het boek van Varenius⁶ bekend was geworden. Deze put werd belangrijk geacht, omdat men verwachtte uit een laaggelegen grondboring het gemakkelijkst iets te weten te komen over de oorspronkelijke toestand van de

aarde. Lister introduceerde na zijn ontmoeting met Steno diens ideeën bij de Royal Society in Londen, waar paleontologische en geologische vraagstukken volop in de belangstelling stonden van de natuurgeleerden, onder wie Boyle en Hooke.⁷ De Put van Amsterdam werd in 1668 door Robert Hooke samen met een gedetailleerde profielbeschrijving vermeld. Veel geleerden refereerden nog tot in de 19de eeuw aan deze put, onder anderen Hartsoeker in 1706, Buffon in 1749, Leibniz in zijn *Protogaea* eveneens in 1749, Berkhey in 1771, De Luc in 1779, James Hutton in 1795 en Charles Lyell in 1873.⁸

De waterput was in 1605 bij het Oudemanshuis door vijf arbeiders in 21 dagen geboord tot een diepte van 73 meter. Tot het midden van de 19de eeuw is dit de diepste put in Holland gebleven. Tot ieders verrassing werden tussen 30 en 42 meter diepte mariene schelpenlagen aangetroffen. Varenius concludeerde op grond van de aangetroffen schelpen dat de zee kort na de schepping van de aarde daar aanwezig moest zijn geweest.⁹ Deze vondst stelde het bijbelse model van een sinds de schepping onveranderde aarde ter discussie. Varenius was daarmee de eerste geleerde die terugkeerde naar het dynamische model van een zich verplaatssende zee, dat al in de klassieke oudheid was aangenomen, maar meer dan 1.500 jaar moest wachten op herontdekking en bevestiging op grond van waarnemingen in het terrein. Ovidius had in 8 na Christus in zijn *Metamorphosen* (Boek XV) geschreven: *Zie hoe vaak de toestand van de aarde gewijzigd is: ik heb een zee gezien, waar vasteland geweest was en ook land gezien, uit oceaan geboren. Ver van de zee treft men wel eens mosselschelpen aan.*

Leonardo da Vinci (1452-1519) had overigens tussen 1508 en 1518 in zijn – pas in de 20ste eeuw gepubliceerde – dagboeken over fossiele schelpen in de Toscaanse heuvels geschreven. Hij concludeerde dat de aarde aan langdurige veranderingen onderhevig moet zijn geweest, waardoor de zeebodem was opgeheven en tot bergland geworden.¹⁰ Toen Steno in 1666 de vele fossielen in de heuvels rond Florence beschreef en tot dezelfde conclusie kwam, kon hij dus niet op de hoogte zijn geweest van Da Vinci's opvattingen. In zijn *Chaos* notities schreef hij: *Slakken, schelpen, vissen etc. versteend gevonden op plaatsen ver van de zee. Of ze zijn daar achtergebleven na een grote vloed of de zeebodem heeft zich langzaam verplaatst* – waarbij hij de nadruk op de laatste woorden legde door die te onderstrepen.

Haaientanden

Van Montpellier trok Steno in 1666 door het Rhônedal via Lyon en Grenoble

naar Italië. Door de befaamde *marroni* werd hij in een draagstoel over de 2.086 meter hoge pas van Mont Cenis naar het aldaar gelegen hospitium vervoerd. In Florence was hij de gast van 's werelds eerste academie die geheel aan de experimentele wetenschap was gewijd, de *Accademia del Cimento* (Academie voor Experimenten). Hier ontleedde hij in opdracht van Groothertog Ferdinand II De' Medici de kop van een 1.300 kg wegende witte reuzenhaai van vijf meter lengte met tanden van meer dan tien centimeter. Hij ontdekte toen dat de raadselachtige tongstenen uit Malta (*Glossopetra*), die hij in het rariteitenkabinet van Ole Worms was tegengekomen en waaraan sinds de Oudheid magische en genezende krachten werden toegeschreven, fossiele haaiantanden waren. Van verpoederde tongstenen werden elixers tegen allerlei kwalen gemaakt, die onder andere noodzakelijk geacht werden voor *diegenen die mooie vrouwen het hof wilden maken*. Men geloofde dat de stenen uit de hemel gevallen waren, maar omdat niemand dat ooit had gezien, beweerde Plinius dat dit alleen in donkere maanloze nachten gebeurde. Steno schreef na zijn ontdekking van de oorsprong van de tongstenen: *Misschien lag Malta eens onder de zee, een plaats waar haaien op hun prooi jagen; hun tanden werden vaak in de modderige zeebodem begraven, maar nu worden ze in het midden van het eiland gevonden tengevolge van een verandering van de positie van de zee*.

De geologische waarnemingen die Steno in Holland en tijdens zijn vele reizen deed, brachten hem in 1669 tot de formulering van een aantal baanbrekende ideeën, zoals de wet van de superpositie van aardlagen, die hij neerlegde in zijn boek met de merkwaardige titel *Prodomus de Solido intra Solidum*.¹¹ Steno beschrijft hier het fossilisatieproces en poneert de stelling dat nieuwe aardlagen altijd horizontaal worden afgezet op oudere lagen, zoals hij dit in de Hollandse estuaria had waargenomen. Uit de opeenvolging van versteende sedimenten kan dan de geschiedenis van de aarde worden afgelezen. Met deze wet leeft Steno nog altijd onder geologen voort als de grondlegger van de stratigrafie.

In 1667 en 1669 bracht hij korte bezoeken aan Holland om zijn leermeester Sylvius en zijn oude vriend Jan Swammerdam weer te ontmoeten. In 1670 bracht hij vijf maanden in Holland door en leerde toen Anthonie van Leeuwenhoek kennen in Delft. In 1674 bezocht hij Swammerdam voor het laatst.

Zijn biograaf Scherz heeft uitgerekend dat Steno tussen 1659 en 1680 in totaal 23.450 km heeft afgelegd als geleerde, en van 1680 tot 1687 nog eens 6.820 km als geestelijke. Hij bezocht naast Nederland en België, Frankrijk, Spanje, Italië, Elba, Oostenrijk, Hongarije, Bohemen, Duitsland en Denemarken. Dat het

reizen in die tijd geen sinecure was, blijkt uit de reisdagboeken van zijn leermeester Ole Borch en van zijn trouwe leerling Holger Jacobaeus. Beiden hebben Steno meermalen op zijn reizen vergezeld. Men ging te voet of te paard, per trekschuit of zeilschip, per postwagen of zelfs draagstoel. Reiswagens waren meestal niet overdekt, zodat men aan de grillen van het weer was overgeleverd. Bovendien kantelden ze regelmatig op de slechte bergwegen. Borch geeft de raad om aan de hand van het beddenlinnen in de herberg eerst te onderzoeken of er geen ziekte heeft overnacht, en om beslist zijn eigen ondergoed mee te nemen. 's Avonds moet men altijd het geweer binnen handbereik naast het bed hebben, klaar voor onmiddellijk gebruik, en men moet sloten meenemen voor de bagage. Onderweg passeerde men ontelbare tolkantoren en men moest veel geldsoorten hebben. Ook waren er wisselende kalenders: juliaans, gregoriaans en florentijns.¹² In het midden van de 17de eeuw verschenen de eerste reisgidsen, zoals het *Nieuwkeurig Reisboek* van Jan ten Hoorn uit 1679, *Synde een trijsoor voor de Koophandel. Vorders hoe men vermakelijk en op de bequaemste Wegen kan Reysen*.

Nicolaus Steno wordt nu algemeen beschouwd als de eerste moderne geoloog die een dynamisch aardmodel aanhing, terwijl de meeste van zijn tijdgenoten nog geloofden in een eens en voor altijd geschapen, onveranderlijke aarde. Steno overleed in 1686 in Schwerin. Na zijn dood zouden zijn stoffelijke resten nog een 5.000 km lange reis afleggen. Allereerst werd de kist via Lübeck naar Hamburg gebracht voor de balseming. Daarna begon de lange zeereis naar Livorno. Na een reis van vijf maanden werd Steno bijgezet in de kerk van San Lorenzo in Florence. Zijn grafmonument werd gemaakt door de Nederlandse beeldhouwer Jacob Tollius.

Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812)

Na de vernieuwende ideeën van Steno duurde het honderd jaar voor een Leidse geleerde weer de aandacht trok op geologisch gebied. Ditmaal was het een Nederlander, Johannes le Francq van Berkhey, arts, apotheker, natuurgeleerde, dichter en een felle orangist. Hij groeide op in het huis 'De drie oranje appelen' aan het Pancraskerkhof (thans Moriaansteeg) in de schaduw van de Hooglandse kerk. Van zijn vijfde tot vijftiende jaar bezocht hij de Franse kostschool in Katwijk. Op zijn verjaardag in 1738 kreeg hij twee boeken cadeau, die een blijvende invloed op hem zouden hebben: *Histoire physique de la Mer* van Marsigli (Amsterdam, 1725) en de *Bijbel der Natuure* van Jan Swammerdam, die in 1737 door Herman Boerhaave in twee folianten was uitgegeven. Het laatste boek

Johannes le Francq van Berkhey. Kopergravure door J. Houbraken, naar een portret door H. Pothoven, 1771.

kostte zestien gulden en vijf stuivers, een destijds niet onaanzienlijk bedrag. De jonge Johannes werd, negentig jaar na Swammerdams dood, geïnspireerd door diens op experimenten en op eigen waarnemingen gebaseerde onderzoeksmethoden die hij toepaste op aan het strand gevonden *gemeene hoornendozen en kokertjes*. Terwijl hij *aan duin en zee met de Katwijker herderinnen vrolyk zong, met haar schelpjes zocht*, ontdekte de adolescent naast de natuur *de drift en die geheimenis, die ons zoo krachtig in het bloed geschapen is*.¹³

Terug in Leiden werd hij leerling van Johannes Drijfnoo om zich in de artsenijbereidkunde te bekwamen. Na een examen dat drie dagen duurde, verkreeg hij in 1746 het apothekersdiploma. Hij kon zich nu ook gaan bezighouden met zijn liefhebberij, het *verzamelen en classificeren van voorwerpen die tot de natuurlijke historie behoren*. Hij bouwde een naturaliëncollectie op *hoedanig te dien tyde in Leyden noch Holland bekend*. In 1747 stond hij ingeschreven aan de Leidse tekenacademie *Ars Aemula Naturae* om het illustreren van zijn waarnemingen te leren.

In 1753 werd Berkhey aangesteld als lector en beheerder van het academisch Kabinet van Natuurlijke Historie, dat zijn oorsprong vond in een schenking in 1751 van Willem, graaf van Bentinck, en dat de grondslag vormde voor het late-

re Museum van Natuurlijke Historie (nu Naturalis). In 1754 begon hij zijn studie in de medicijnen. Het onderwerp van zijn promotie in 1759 betrof de 'proefnemende natuurkunde', een onderzoek naar de plantenfamilie Compositae. Het botanisch onderzoek aan de Leidse universiteit was gestimuleerd door het verblijf alhier van de in 1735 in Harderwijk gepromoveerde Carl Linnaeus.

De natuurlijke historie van Holland

Naar aanleiding van de prijsvraag uitgeschreven in 1767 door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem: 'Wat is er tot nu toe over de natuurlijke historie van ons vaderland geschreeven- wat ontbreekt er nog aan- en welke is de beste wijze waarop de gemelde geschiedenis zoude dienen geschreeven te worden?' zette Berkhey zich aan het schrijven van het werk waarmee hij beroemd is geworden: *De natuurlijke historie van Holland*. Het verscheen in vier delen, waarvan het laatste nooit is afgemaakt. Het eerste deel uit 1769 bevat 558 pagina's waarin de geografie en het klimaat worden beschreven, maar is ook een lofzang op *al het voortreffelyks in ons klein vaderland, waarin de edelste schoonheden der waereld samenvloeyen*. Hij benadrukte de prestaties op het gebied van de natuurlijke historie en dat *in een tyd, toen de Nederlandsche wijsgeeren met den degen in de eene en de penne in de andere hand, in hunne studeervertrekken arbeidden*.¹⁴ Het lijvige eerste deel kostte volgens de *Leydse Courant* f 3,15. In het tweede deel, dat in 1771 in drie afleveringen verscheen met in totaal 1.257 pagina's, kwamen de aarde en de delfstoffen aan de orde. Volgens de schrijver worden deze *nogal dorre kwesties niet ongepast verlevendigd met beschrijvingen van de belangrijkste fabrieken en beroepen in de kleisector*. Het is niet verwonderlijk dat Berkheys wijdlopijge pennenvruchten lange tijd ongelezen op de schappen van onze bibliotheken hebben gestaan. Onlangs werd echter ter gelegenheid van het KNAW-symposium 'Pioniers van de Nederlandse Aardwetenschappen'¹⁵ dit in vergetelheid geraakte werk weer geraadpleegd. Het kwam als een verrassing dat in een tijd waarin de geologie nog niet als een aparte discipline werd beoefend en kennis van de grondsoorten in Holland zeer beperkt was, door Berkhey een uitgebreide beschrijving van grondsoorten werd gegeven, vergelijkbaar met een moderne classificatie van de jongere afzettingen. Een in kleuren uitgevoerde kopergravure van de wand van een diepe zandafgraving bij Katwijk met bijbehorende gedetailleerde stratigrafische kolommen kan nauwelijks verbeterd worden door huidige geologen. Opvallend was ook Berkheys afbeelding van de 'Beddingen' uit de Put van Amsterdam, die kennelijk na 165 jaar nog altijd in de

belangstelling stond. Interessant is ook zijn beschrijving van een mineralogisch zaklaboratorium.

In verband met een verhandeling over het gebruik van turf heeft hij geëxperimenteerd met de groei van veen door een jaarlijkse vergelijking van twee door hem gegraven putten in het Haagse Bos, het oudste voorbeeld van experimentele geologie in Holland.

Dat de bijbel nog altijd een grote rol speelde in de natuurlijke historie, blijkt uit zijn bewondering voor de voortplanting: *Hoe volmaakt tog is alles tot het ver-eischte bestaan van het heelal ingerigt! En hoe krachtig leid alles ons op ter eerbiedige erkennisse van de wyze schikking des Albestierders! Natura nihil fecit frustra* (de natuur maakt niets onvolmaakts), roept hij uit. In 1773 benoemde de senaat hem tot lector in de natuurlijke historie voor een jaarsalaris van f 200. De titel van zijn inaugurele rede luidde: *De voortreffelijke gelegenheid der aloude en waereldvermaerde stad Leyden ter beoefening der natuurlijke historie*. Wegens zijn bewondering voor de Prins van Oranje, die in veel van zijn lofdichten werd bezongen, viel hij echter in ongenade bij de patriotten. Hij werd in 1778 wegens belediging van patriotten zelfs voor het gerecht gedaagd, maar werd vrijgesproken. Op 22 mei 1782 bracht prins Willem V een bezoek aan Leiden, waarbij Berkhey de stadhouder rondleidde in de hortus en het naturaliënkabinet. Berkhey toonde toen tegenover de prins zijn bezorgdheid over de politieke toestand en de *burgertwee-dragt* waardoor hij werd getroffen, waarop de stadhouder antwoordde: *aan mij nog dieper, konde ik dit voorkomen, maar ik voorzie een Hoeksche en Cabeljauwsche tijd*.¹⁶

In 1783 werd Berkhey opnieuw voor de academische vierschaar gedaagd wegens kritische uitlatingen over de patriottische vrijkorpsen van de stad *in plaats van zich bezig te houden met de wetenschap zijne pen daartoe alleen aan te leggen*. Zijn pamflet *Js. le Francq van Berkhey aan zijne medeburgeren* met als motto *Getrouw aan Leydens Magistraat en Eendracht Raad tot aan Verachting, hoon en smaad, zoo lang de kop op 't lighaam staat*, werd verboden. Ondanks de verdediging door Willem Bilderdijk werd Berkhey ditmaal als lector geschorst, wat hem financieel ruïneerde. Hij moest zijn bibliotheek en naturaliënkabinet publiekelijk verkopen en naar een huurhuis verhuizen. Ofschoon hij later weer als lector werd toegelaten, heeft hij nooit de kans gekregen om hoogleraar te worden. Anders dan veel andere orangisten is hij tijdens de Bataafse Republiek niet in ballingschap gegaan, maar heeft hij ijverig aan zijn magnum opus doorgewerkt. Als laatste verscheen in 1779 het eerste stuk van deel 4. Zijn *Historie*, waaraan hij tien

NATUURLYKE
HISTORIE
VAN
HOLLAND.

DOOR

J. LE FRANCO VAN BERKHET. M. D.

EERSTE DEEL

MET NOODIGE AFBEELDINGEN.

TE AMSTERDAM,
By J. NTEMA en TIEBOEL
MDCCLXIX.

Titelpagina van Le Franco van Berkhets Natuurlyke Historie van Holland (Amsterdam 1769).

jaar gewerkt had, besloeg in totaal 3.935 bladzijden en was verkrijgbaar voor f 25,05.

Naast de 'geologische ontdekking' in deel 2 blijft zijn beschrijving van de *heerschende wezens* (de inwoners van Holland) een onovertroffen bronnenboek voor het leven van de Hollander in de 18de eeuw. Vooral zijn *stedebroeders*, de Leidenaren, worden uitvoerig belicht en *tot de levendigsten van geest onzer Hollanderen* gerekend. Van zijn *Historie* verscheen in 1782 een integrale Duitse vertaling.

In 1807 werd Berkheys woning aan de Koepoortsgracht (nu Doezastraat) verwoest door de ontploffing van het kruitschip. De 77-jarige bevond zich op de eerste verdieping van zijn woning en stortte met studeerkamer en al naar beneden. Hij bleef ongedeerd, maar kon pas de volgende ochtend uit het puin worden bevrijd. In 1812 overleed hij in armoede en vrijwel geheel vergeten. Hij werd begraven in het koor van de Hooglandse kerk.

Willem Bilderdijk (1756-1831)

De dichter en rechtsgeleerde Willem Bilderdijk – door Johan Huizinga 'De Grote Ongenietbare' genoemd¹⁷ – wierp zich in zijn jeugd op allerlei takken van wetenschap: oude en moderne talen, wiskunde, aardkunde, astronomie en krijgskunde. Hij studeerde in Leiden van 1780 tot 1782 en promoveerde in de rechten. In 1795 moest hij als advocaat en vurig orangist, wegens weigering van de eed van trouw aan het nieuwe republikeinse bewind, uitwijken naar het buitenland. Na een tweejarig verblijf in Londen vestigde hij zich in Brunswijk, waar hij de oudere Zwitserse geoloog Jean De Luc (1727-1817) leerde kennen, die kamers huurde in hetzelfde huis als Bilderdijk. De Luc trachtte het scheppingsverhaal in Genesis op natuurkundige gronden te bewijzen, een idee dat Bilderdijk, die godsdienst en wetenschap wilde verzoenen, zeer aansprak. De Luc had in 1778 ons land bezocht, en was geïnteresseerd geraakt in de herkomst van de in Groningen voorkomende merkwaardige zwerfstenen. Hij was ervan overtuigd dat de *moederberg* van deze granieten en kalkstenen in de buurt aanwezig moest zijn. Deze berg zou *door het geweld der wateren* verwoest zijn, zodat de stenen afgerukt en meegevoerd waren. De Luc *beklom vruchteloos den hoogen Martinitoren in Groningen, of hij van deze hoogte nog eenig spoor van een zoodanigen heuvel in het land mocht ontdekken*.¹⁸ Later sprak hij over ondergrondse explosieve krachten, die de stenen langs spleten omhoog hadden gebracht.

De grote Zwitserse geoloog Albert Heim (1849-1937) was weinig over zijn

Willem Bilderdijk. Kopergravure door
P. Velijn, naar een portret door
H.W. Caspari, 1819.

landgenoot De Luc te spreken. Hij vond hem een warhoofd, want *hij fantaseert er luchtig op los en kneedt alle gebieden der wetenschap en niet-wetenschap door elkaar*. Heim vond het dan ook niet de moeite waard om op De Lucs veelal onzinnige theorieën in te gaan.¹⁹ De verdienste van De Luc blijft overigens de introductie van het nieuwe woord 'geologie' voor de leer der aarde in zijn *Lettres sur l'histoire de la terre*, die in 1778 in Den Haag verschenen. Bilderdijk zal zeker door De Lucs fantasieën zijn beïnvloed. Hij keerde in 1806 terug naar Leiden en gaf Nederlandse les aan koning Lodewijk Napoleon, wiens lof hij bezong in de ode *Napoleon*, hetgeen hem het lidmaatschap opleverde van het door de vorst opgerichte Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam.

In 1813 verscheen van Bilderdijk het eerste in het Nederlands geschreven boek met het moderne woord *geologie* in de titel: *Geologie of Verhandeling over de Vorming en Vervorming van de Aarde*, te Groningen bij Wybe Wolters, MDCCCXIII. Bij de uitgever werd voor dit 136 pagina's tellende 'werkjen' een honorarium van f 70 bedongen.²⁰ Het boek is weinig bekend en is ook meer een dichterlijke beschrijving van de schepping dan een wetenschappelijke verhande-

ling. Toch is het boek van belang om te weten hoe de stand van de geologie in Nederland was in de overgangperiode van speculatieve naar beschrijvende en empirische wetenschap.

In het voorbericht wordt het begrip 'geologie' omschreven als *eene in verband gebrachte kennis van de stoffe waaruit onze aardbol bestaat, en de vorming waardoor zij tot haren nu werkelijke stand is gebracht*. Enthousiast vervolgt hij: *Alles wat wij van de aarde zien, wekt in ons de begeerte op, om er meer van te weten. Deze begeerte nu heeft de wetenschap doen geboren worden, die men geologie noemt, en die eene billijke weetgierigheid van den mensch naar hetgeen hem zoo na ter harte moet gaan als zijn eigene natuurlijke woonplaats, tevreden stelt*.

Bilderdijk zegt dit boek te hebben geschreven, omdat het in onze taal aan *geologische werken gansch ontbreekt*, maar heeft ook een polemische reden: als tegenstander van moderne theorieën die met de bijbel in strijd zijn wil hij *door korte voorstellingen voor lieden, die belangrijke kundigheden willen, een kleine sprankader van genoeg geven*. Hij stelt dat door nieuwe inzichten twijfel gerezen is over de juistheid van de voorstellingen van Mozes. *Men vond schelpen in menigte alom in de bergten. Dit scheen Mozes' verhaal van den zondvloed krachtadadelijk te bevestigen; het zeewater moest over die hoogten gestaan hebben, en het kon dan ook (dacht men) wel Elefanten en neushorens uit Indië en Afrika herwaarts gesleept en gedreven hebben, en achtergelaten*. Men kan echter niet meer aannemen dat schelpen in de bergen het gevolg zijn van de zondvloed die slechts korte tijd de aarde bedekte, en ook de lange duur die men voor geologische processen nodig acht, lijkt in strijd met de bijbel. *De afstand van tijd, waarop deze aanmerkelijke gebeurtenis die het toenmalig menschedom verdelgde, wordt door Mozes opgegeven met een wijze van berekening die de klaarste en de eenvoudigste is, die geenen andere kennisse onderstelt dan de oude overlevering die in alle huisgezinnen de natuurlijkste bron aller historische kennisse was, en waarin men zoo lang nog de zeden niet tot in den grond verbasterd waren, het allerheiligst belang stelde*. Bilderdijk ziet echter nog altijd overeenstemming tussen Mozes' geschriften en de resultaten der wetenschap. Hij concludeert dat *de tijd der ontblooting van het tegenwoordige land met een zekere ruimte berekend kan worden en dat de ouderdom der aarde op geologische gronden niet hooger moet gesteld worden dan het geschiedverhaal der Hebreeuwse schrijvers hem maakt*. Het bijbelverhaal heeft de bedoeling om de wording (*generatio*) van hemel en aarde als een geregelde ontwikkeling van chaos naar orde te zien. Als men het woord 'dag' in het scheppingsverhaal door 'tijdperk' vervangt wordt de ouderdom die de geologie hanteert aannemelijk. Bilderdijk staat niet

GEOLOGIE,
OF
VERHANDELING
OVER DE
VORMING EN VERVORMING
DER AARDE.

Te GRONINGEN bij
WYBE WOUTERS.
MDCCXIII.

Ter Drukkerij van WYBE WOUTERS, te Groningen.

Titelpagina van Bilderdijks Geologie (Groningen 1813).

meer op het standpunt van de Leidse hoogleraar astronomie en wijsbegeerte Johan Lulofs (1711-1768),²¹ die in 1750 in zijn boek *Inleiding tot eenen natuur- en wiskundige beschrijving des aardkloots* schrijft niet te kunnen weten hoe bergen ontstaan zijn, *dewijl Mozes het niet heeft aangetekend op hoedanig een wijze zulks is geschied en er buiten Mozes geen kans is om dit te bepalen*. Bilderdijk waagt zich wel aan een beschouwing over gebergtevorming. Hij schrijft: *De aandacht der natuurbeschouwers werd door eenige vuurbrakingen opgewekt* en hij vraagt zich af: *Zou de aarde ook geheel vuur van binnen zijn, gelijk men nu de zon hield?*

Bilderdijks boek heeft de publieke belangstelling voor de geologie in ons land aangewakkerd zoals blijkt uit het in 1820 uitgegeven *Magazijn der Voorwereld of Tijdschrift voor de nieuwste voorvallen met betrekking tot de Geologie*. De bijdragen in het tijdschrift waren echter alle uit het Duits vertaald, en de wetenschappelijke beoefening van de geologie in Nederland zou nog vele jaren op zich laten wachten.

Winand Staring (1808-1877)

De Vader van de Nederlandse Geologie, Winand Staring, zoon van de bekende dichter Anthony Staring, weet het gebrek aan interesse voor de geologie in ons land aan het feit *dat hier geene bergen zijn*. Winand groeide op het landgoed De Wildenborch bij Vorden op, en toonde al vroeg belangstelling voor de natuur. Op de wens van zijn vader had hij zich in 1827 in Leiden ingeschreven voor de rechtenstudie, maar hij was na een halfjaar omgezwaaid naar de natuurwetenschappen. Na deelname aan de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgische opstandelingen volgde hij met plezier de colleges van de uit Gent naar Leiden gekomen hoogleraar J.G.S. van Breda (1788-1867). Aan zijn vader schreef hij: *Het bevalt mij uitmuntend op beide colleges. Hij heeft wel eenen wonderlijke houding en zeer veel beweging bij zijn spreken, maar spreekt voor het overige schielijk maar duidelijk zonder herhalen en wauwelen, dat voorzeker tweederde van onze professoren doen*. Van Breda had meegewerkt aan de eerste geologische kaart van de Zuidelijke Nederlanden, waartoe koning Willem I in 1825 opdracht gaf. De vorst besloot *dat Nederland het eerst van alle Naties in het bezit van een geologische en mijnbouwkundige kaart zal worden gesteld, die van belang zal zijn voor eenieder die eenig belang heeft aan hetgeen de grond oplevert; nimmer werd er in eenig ander Rijk zulk een kaart op publiek gezag vervaardigd*.²²

Van Breda raadde Staring aan om een dissertatie over de geologie van Nederland te schrijven, en zo werd hij in 1833 de eerste die in Leiden promo-

veerde op een geologisch proefschrift.²³ Hij besluit zijn dissertatie als volgt: *Indien ik, wat ik hoop, vrije tijd te mijner beschikking krijg, zal ik niet nalaten mij toe te leggen op de studie der geologie en pogen, doch dan in mijn moedertaal, een meer uitvoerige bewerking te geven; tevens hoop ik zowel een geologische kaart als een geschiedenis van ons Alluvium [aangespoelde grond, tegenwoordig Holocene] het licht te doen zien.* De uitvoerige bewerking van zijn proefschrift werd verwezenlijkt door de publicatie in 1856 van het tweedelige standaardwerk *De bodem van Nederland*. Staring maakte hierin een einde aan de mythe van de zondvloed door drijvende ijsbergen als transportmiddel voor het Diluvium (zondvloed) te herkennen. Hij bleef echter nog wel de naar de zondvloed verwijzende oude benaming gebruiken voor de ijsstijfzettingen.²⁴ Vervolgens accepteerde hij in 1867 als een der eerste geologen de nieuwe uit Zwitserland afkomstige landijstheorie, die glaciële terreinvormen en het transport van zwerfstenen door gletsjers verklaart.

In 1862-1863 gaf hij colleges over de geologie van Nederland en Koloniën aan mijnbouwkundige studenten in Delft.²⁵ In zijn collegedictaat toont hij zich een overtuigd Darwinist,²⁶ maar met de ouderdom van de aarde weet hij niet goed raad. Hij stelt het begin van het menselijk geslacht volgens de Joodse schrijvers op 4000 voor Christus, maar veronderstelt een voorwereld die een biljoen jaar oud zou kunnen zijn om de veelheid van langzaam geëvolueerde soorten te kunnen verklaren. Hij eindigde zijn college als volgt: *De allereerste schepping wordt door Darwin niet verklaard en wij zullen die ook wel nimmer doorgronden en wel ten 1ste omdat wij ons geen begrip van oneindigheid, van niet beginnen en niet eindigen kunnen maken en ten tweede omdat het leven ons een raadsel is en wij geen begrip hebben van een niet-stoffelijk element. De ontwikkeling van den mensch uit het dier willen wij niet erkennen omdat wij den stoffelijken mensch niet weten af te scheiden van den zedelijken.*

Geologische kaart

Samen met zijn leermeester Van Breda kreeg Staring in 1852 de opdracht van minister Thorbecke om een geologische kaart van Nederland te vervaardigen. Na een fikse ruzie tussen de autoritaire studeerkamergeleerde Van Breda en de onafhankelijk denkende, opvliegende veldgeoloog Staring, werd de opdracht drie jaar later ingetrokken. Het door Staring met veel enthousiasme tijdens zijn verblijf op het Paviljoen Welgelegen in Haarlem ingerichte museum, dat al 4.758 voorwerpen van *rotssoorten, delfstoffen en overblijfsels van dieren en planten bevatte om het ontstaan van den bodem te verklaren*,²⁷ werd verzegeld. Staring wilde toen het liefst

naar zijn landgoed de Boekhorst bij Lochem teruggaan en *de geologische boel naar den D... laten loopen en tot mijn varkens en ossen terugkeeren*. Na veel geharrewar kreeg Staring uiteindelijk in 1857 de opdracht om de kaart zelfstandig en naar eigen inzicht te beëindigen. De geologische kaart verscheen in 28 bladen tussen 1858 en 1867 en is tot in de 20ste eeuw in gebruik gebleven. De kaart werd in 1862 met een gouden medaille bekroond op de wereldtentoonstelling in Londen, omdat voor het eerst het Diluvium gedetailleerd in kaart was gebracht. De kaart diende later zelfs als voorbeeld voor de kartering van het aangrenzende gebied in Duitsland. In eigen land voerde Staring echter een lange vergeefse strijd met Thorbecke voor fondsen om de kaart te herzien. In 1864 schreef hij ontmoedigd: *Veelen geloven nog dat voor Nederland eigenlijk geen geologie bestaat en het niet de moeite waard is zich te bekommeren over de wijze hoe onze bodem ontstaan is. Anderen, waaronder vele onzer huismoeders, zien zelfs in de kennis van de bodem iets goddeloos*. Dat lag in de ons omringende landen wel anders. In Oxford trok in het begin van de 19de eeuw de excentrieke godgeleerde en geologieprofessor William Buckland (1748-1856) volle collegezalen. Hij wist ook enthousiaste menigten te winnen voor zijn aanschouwelijke colleges in de Dudley grotten bij Birmingham en wist zich voor zijn expedities om fossielen te verzamelen te verzekeren van financiële en daadwerkelijke ondersteuning door een gezelschap welgestelde dames en hun dochters.²⁸

Staring was de laatste der Oude Leidse geologen. Hij overleed op 4 juni 1877 en werd begraven op de oude begraafplaats te Lochem. Zijn vrienden plaatsten op zijn graf een grote Scandinavische zwerfsteen, waarop een bronzen medaillon is aangebracht met zijn geologische kaart van Nederland. Staring heeft erkenning gevonden als grondlegger van de Nederlandse geologie en wordt geëerd met een monument op de Losserse Es, waar hij zijn eerste geologische onderzoek verrichtte.²⁹

Vier maanden na Starings dood trad de nieuwe Hoger Onderwijswet in werking, die de geologie en mineralogie als apart vakgebied instelde. De Duitser Karl Martin (1851-1942), die naar Leiden was gekomen om de befaamde Staring zwerfstenencollectie te bestuderen, werd de eerste hoogleraar in de aard- en delfstofkunde. In 1878 werd het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie gesticht, waarvan Martin de eerste directeur werd.³⁰

Wat betreft de ouderdom van de aarde, deze wordt anno 2005 met behulp van radiometrische dateringsmethoden berekend op 4.540 miljoen jaar.

Noten

- Biografische gegevens over de behandelde 'oude Leidse geologen' zijn ontleend aan:
- Nicolaus Steno (Niels Stensen): Gustav Scherz, *Pionier der Wissenschaft. Niels Stensen in seinen Schriften* (Copenhagen 1963).
- Johannes le Francq van Berkhey: R.P.L. Arpots, *Vrank en vry. Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812)* (Nijmegen 1990).
- Willem Bilderdijk: R.A. Kollwijn, *Bilderdijk: zijn leven en zijn werken* (Amsterdam 1891).
- Winand Staring: J.G. Veldink, W.C.H. Staring, *1808-1877, geoloog en landbouwkundige* (Wageningen 1970).
- 1 Alan Cutler, *The seashell on the mountain-top. A story of science, sainthood, and the humble genius who discovered a new history of the earth* (New York 2003).
 - 2 James Hutton, 'Theory of the earth', *Transactions of the Royal Society of Edinburgh* 1 (1788) 209-304.
 - 3 Zie: C.L.E. Lewis & S.J. Knell, *The age of the earth: from 4004 BC to AD 2002* (London 2001).
 - 4 Nicolaus Stenonis, *Disputatio physica de thermis* (Apud Joannem Ravestinium, Amstelædami 1660).
 - 5 G. Scherz, N. Stensen. *Meine Konversion. Begegnungen in der Leidener Zeit* (Kopenhagen 1967).
 - 6 Bernh. Varenius, *Geographia generalis, in qua affectiones generales telluris explicantur* (Amstelodami 1650).
 - 7 V.A. Eyles, 'The influence of Nicolaus Steno on the development of geological science in Britain' in: Gustav Scherz, *Vom Wege Niels Stensens. Beiträge zu seiner naturwissenschaftlichen Entwicklung* (Kopenhagen 1956).
 - 8 F. Ellenberger, *Histoire de la géologie*, tome 2 (Paris 1994) 77.
 - 9 We weten nu dat deze schelpenlaag ongeveer 100.000 jaar geleden in de laatste tussenijsijd, het Eemien, werd afgezet, toen de Noordzeekust bij Amersfoort lag.
 - 10 Edward MacCurdy ed., *The notebooks of Leonardo Da Vinci* (London 1955) 311.
 - 11 *Voorstudie betreffende een vaste stof op natuurlijke wijze ontstaan binnen een vaste stof*. Oorspronkelijk verschenen in Florence, 1669. Herdruk: Lugd. Batav. 1679. Zie: Gustav Scherz & Alex J. Pollock, *Steno. Geological papers* (Odense 1969).
 - 12 Gustav Scherz, *Niels Stensens Reisen* (Odense 1971).
 - 13 Geciteerd in: R.P.L. Arpots, *Vrank en vry. Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812)* (Nijmegen 1990).
 - 14 Hier refereert de prinsgezinde Berkhey kennelijk aan de opkomst van de patriotten die een haatcampagne tegen de stadhouder waren begonnen.
 - 15 W.H. Zagwijn, 'Berkhey's treatise on the grounds of Holland (1771): geology before the term existed' in: Jacques L.R. Touret & Robert P.W. Visser ed., *Dutch pioneers of the earth sciences* (Amsterdam 2004).
 - 16 J. le Francq van Berkhey, *De Bataafsche menschelijkheid* (Leyden 1804).
 - 17 J. Huizinga, *Verzamelde werken*, II: *Nederland* (Haarlem 1948) 529.
 - 18 G. Acker Strating, *Natuurlijke historie van Groningen* (1839).
 - 19 F.J. Faber, *Van zondvloed tot landijs* (Zutphen 1949).
 - 20 Zie: H. Blink, 'Mr. Willem Bilderdijk, schrijver der eerste "Geologie" in het Nederlandsch', *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 22 (1906) 877-918.
 - 21 Lulofs is van belang voor de geologie door in 1754 als eerste over de bodemdaling van ons land te schrijven in de Verhandelingen

- van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen: *Aanmerkingen over het rijzen der zee, en het zinken der landen aan de Nederlandsche kusten* (Haarlem 1754).
- 22 A.S.H. Breure & J.G. de Bruijn, *Leven en werken van J.G.S. van Breda (1788-1867)* (Haarlem 1979).
 - 23 Winand Carel Hugo Staring, *Specimen academicum inaugurale de geologia patriae* (Lugduni Batavorum 1833); fotomechanische herdruk met Nederlandse vertaling door Christiaan L. Caspers: *Academisch proefschrift over de geologie des vaderlands* (Tilburg 2001).
 - 24 In 1893 werd de term Diluvium vervangen door het nu gebruikelijke Pleistoceen.
 - 25 F.R. van Veen, 'Staring and his geology lectures at Delft' in: Touret & Visser, *Dutch pioneers of the earth sciences*.
 - 26 Darwins *Origin of species* verscheen op 24 november 1859 en was diezelfde dag uitverkocht. De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1860.
 - 27 *De geologie in Nederland. Handleiding voor de bezigtigers der verzameling, welke op het Paviljoen te Haarlem bijeengebragt is* (Haarlem 1853). Tien jaar later telde de Staring-collectie 14.936 nummers. De collectie is nu ondergebracht in het museum Naturalis in Leiden.
 - 28 Charles Coulston Gillespie, *Genesis and geology. A study in the relations of scientific thought, natural theology, and social opinion in Great Britain, 1790-1850* (Cambridge 1996).
 - 29 F.R. van Veen, 'Staring en de steen van Losser', *Grondboor en hamer. Tijdschrift van de Nederlandse Geologische Vereniging* 53 (1999) 7.
 - 30 G.E. de Groot, 'Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie, a retrospect', *Scripta geologica* 48 (1978).

Zorgen voor de ziel

Het Leidse memoriewezen van de late middeleeuwen

D.J. Faber

Wees met ons zondaars, nu en in het uur van onze dood. Met deze woorden uit het *Ave Maria* zijn zeer velen vertrouwd. Velen bidden deze woorden dagelijks of zijn dat in het verleden gewoon geweest. Vele anderen zijn er, ook zonder katholieke opvoeding, vertrouwd mee. Bij voorbeeld door de muziek. Deze woorden bepalen ons rechtstreeks bij het grootste mysterie van het menselijk bestaan: het mysterie van het leven zelf en van de eindigheid van dat leven. Het besef van de sterfelijkheid van de mens is van alle tijden en van alle culturen. In dit artikel valt het licht op de beleving van dit besef in de late middeleeuwen en met name op Leiden. De aanleiding daartoe is de ongewoon rijke overlevering van een specifiek type historische bronnen: de Leidse memorieboeken.

In dit artikel put ik hieruit alleen voor gegevens over de specifieke vorm van godsdienstig handelen waaraan zij hun ontstaan danken. Men zie voor andere onderzoeksopties mijn artikel voor de Dirk van Eck-Stichting. De gegevens uit deze bronnen zullen worden gepubliceerd op de website van de vereniging Jan van Hout.¹

Zorg om de ziel

Het *Ave Maria* is in zijn oorspronkelijke vorm samengesteld uit tekstfragmenten uit het Nieuwe Testament: de groet van de aartsengel Gabriël (*Luk. 1:28*) en de lofprijzing van Elizabeth (*Luk. 1:42*). De woorden waarmee dit artikel begint zijn er in de 15de eeuw aan toegevoegd. Daardoor is deze lofprijzing vooral een gebed geworden om bijstand, om ontferming, om redding. Wie dit gebed met overtuiging bidt, belijdt die hulp nodig te hebben. Immers, hij is zondaar door en vanaf zijn geboorte als mens en door zijn menszijn onherroepelijk overgeleverd aan de dood en gedoemd verloren te gaan. Onherroepelijk overgeleverd, tenzij op de dood van de sterfelijke mens een nieuw, ander leven mag volgen.

Douwe Faber is historicus.

Begravenisdienst op een kerkhof. Miniatuur uit een Frans getijdenboek uit het midden van de 15de eeuw. Koninklijke Bibliotheek, bs. 76 G 5, fol. 134r.

Zo getuigt dit gebed van zondebesef en van de hoop dat er een kracht is sterker dan de dood, die de dood kan overwinnen. Er is iets te zeggen voor de gedachte dat doodsbesef en hoop op eeuwig leven de kern uitmaken van de christelijke godsdienst. Niet iedere christen en niet iedere beoefenaar van de kerk en cultuurgeschiedenis zal dat echter beamen. Zo zijn de behoefte tot lofprijzing van de Schepper en de ethiek van de naastenliefde autonome krachten in het christendom. Vast staat dat het christendom van de late middeleeuwen in hoge mate wordt gekenmerkt door vroomheid rondom de dood. De wijziging van het *Wees gegroet* van een lofprijzing in een smeekbede is daarvan een voorbeeld.

Volgens de beroemde Franse cultuurhistoricus Jacques Le Goff is in de latere middeleeuwen een nieuw element een grote rol gaan spelen in de christelijke wereldbeschouwing.² Dat element is het *vagevuur* of *purgatorium*. In zijn visie, niet onomstreden overigens, is het vagevuur een religieuze innovatie die een oplossing bood voor een probleem dat sedert de volle middeleeuwen langzaam was ontstaan door ontwikkelingen in de Europese samenleving. Een bepaald type zonde, de *woeker*, was een structureel element geworden in de maatschappij. Voor handel en nijverheid werd kredietverlening een onontkoombaar instrument. Ook overheden en particulieren gingen er een beroep op doen. Wie zich hier mee inliet maakte zich volgens orthodox kerkelijke opvatting schuldig aan een van de hoofdzonden en was daarmee reddeloos verloren. Talloze teksten spreken hiervan en waarschuwen er tegen. Le Goff en zijn school wijzen vooral op de *exempelen* als een verhalend tekstgenre waarin getracht werd de gelovige leken met afschrikwekkende voorbeelden tot inkeer te brengen. De Kerk kon de ontwikkelingen echter ook toen niet blijvend afremmen. Er waren in de eeuwenlange geschiedenis van het christendom al allerlei voorstellingen ontstaan over andere bestemmingen voor sommige zielen dan hemel en hel alleen. Ongedoopt gestorven kinderen en edele persoonlijkheden uit de voorgeschiedenis van de Kerk, zouden die tot de hel veroordeeld zijn? En hoe verging het de zielen van overledenen die wel de hemel waardig waren zonder tot de heiligen te worden gerekend? Gingen die direct na hun dood naar de hemel? En de zondaars rechtstreeks naar de hel? Maar hoe zat het dan met het laatste oordeel? En met de lichamelijke opstanding? Kortom, er moest meer zijn dan hemel en hel alleen. Zo vormde zich de voorstelling van het vagevuur als de *locus tertius*, de derde plaats. Het bijzondere was nu dat er in dit vagevuur, om het zo te zeggen, een zekere dynamiek heerste. Het was als het ware wachtkamer en behandelkamer tegelijkertijd. De hitte van het vuur, graag vergeleken met de smeltkroes waarin het edele

metaal wordt gescheiden van de aanklevende verontreiniging, zou de ziel zuiveren voor haar overgang naar het paradijs, de hemel. Goede werken en vrome schenkingen bespoedigden het proces van loutering en verlichten en/of bekortten het verblijf in het vagevuur. Diezelfde functie hadden ook liturgische gebeden voor het heil van de ziel, door priesters verricht vóór de dood, tijdens het sterven en na het overlijden. Ook die notie, dat het gebed voor overleden zielen een heilsame werking had, was al veel ouder dan de 13de of 14de eeuw. Zij was wezenlijk voor het christelijke kloosterwezen. Kloosters zijn vooral gebedsgemeenschappen en naast de lofprijzing speelt daarin het gebed voor de zielen een grote rol, niet in de laatste plaats in de voorstelling van de leken die, als hun sociale positie dat toeliet, zich graag verzekerden van eeuwige voorbeden en daartoe zelfs wel op latere leeftijd c.q. op hun sterfbed toetraden tot de kloostergemeenschap.

Zielen in het vagevuur. Miniatuur uit een Hollands getijdenboek uit het eind van de 15de eeuw. Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 31, fol. 138r.

De liturgie van de mis en het liturgisch gebed, beide ter intentie van de zielen, zijn, naar mijn overtuiging, de belangrijkste reden voor het bestaan in de late middeleeuwen van een naar verhouding zeer omvangrijke priesterstand, ook in een stad als Leiden. In de recente Dordtse stadsgeschiedenis wordt een onjuist onderscheid gemaakt tussen zielzorg, omschreven als *het bedienen van de sacramenten ten behoeve van het zielenheil van de parochianen*, en de vele altaarstichtingen met de daaraan verbonden grote aantallen priesters. Dit miskent wat nu juist de essentie was van de zielzorg, de *cura animarum*, zoals men die destijds opvatte. De priester gaf de gelovigen, levenden zo goed als overledenen, bijstand door de liturgie te vieren. Deze in hoge mate geprivatiseerde zielzorg bood, dag in dag uit, een ruime werkgelegenheid aan, inderdaad, tientallen priesters. Wat was de bedrijvigheid van die priesters in Dordrecht en elders anders dan juist zielzorg?³

Het geestelijk klimaat

Het Leidse archief is uitzonderlijk rijk aan kerkelijke bronnen. Deze geven echter slechts mondjesmaat toegang tot hetgeen de mensen bewoog of tot hun geloofsvoorstellingen. En dan eigenlijk nog uitsluitend via indirecte weg. Verreweg de meeste overgeleverde stukken en boeken zijn namelijk hetzij de neerslag van bestuurlijk handelen en van beheer, hetzij bewijsstukken van eigendomsrechten en dergelijke. De term *kerkelijke bronnen* is derhalve weliswaar niet onjuist, maar toch wel wat misleidend. De archiefinventarissen beschrijven de documenten van een reeks van instellingen en colleges met bevoegdheden en verantwoordelijkheden met betrekking tot het reilen en zeilen van het kerkelijk leven in de stad. Dat was aan het einde van de middeleeuwen een zeer complex geheel geworden, geleidelijk aan gevormd en uitgegroeid, met de ontwikkeling van de stad zelf. De drijfveren daarachter zijn ongetwijfeld al evenzeer complex en gevarieerd geweest en zeker vaak zeer 'werelds'. Onder veel organisatie en uiterlijkheden mogen we toch wezenlijke religieuze behoeften aannemen.⁴

Inzicht in de voorstellingen van de mensen en in hun verwachtingen en, meestal, angsten, bieden vooral de beeldende kunst en de literatuur. Ik geef een enkel voorbeeld. Voor de schilderkunst denke men aan Lucas van Leydens *Laatste Oordeel* in de Lakenhal. De Hollandse literatuur van de late middeleeuwen is, zoals bekend, op een nieuwe manier onderzocht door Frits van Oostrom en zijn leerlingen. Daardoor is ons inzicht in de mentaliteitsgeschiedenis enorm toegenomen.⁵ Een belangrijk auteur aan het hof van Albrecht van Beieren was de

dominicaan heer Dirc van Delf, vanaf 1399 hofkapelaan van Albrecht. Heer Dircs *Tafel vanden kersten ghelove* – *Handboek van het christelijk geloof* vertaalt Van Oostrom – behandelt in de volkstaal, de taal van de leken, zowel edelen, boeren en burgers, al hetgeen in theologie, leer omtrent de kerk en ethiek van enig belang was. Hij noemt het vagevuur een klein aantal malen expliciet. Voor ons is belangrijk de volgende passage in zijn behandeling van de vruchten van de heilige mis.

*Dat vierde is, dat ghen penitencie so groot en is, ghen aelmisse so milde en is, ghen sacrificie so heilich en is, ghen peregrimaedse so swaer en is, die so verdientlic bi Gode moghen wesen, als een misse mit innicheden te horen. Dat vijfde is, dat een mensche die misse hoort voer sijns vriendes siel, so is alle die wijl der missen die siel buten der pinen des veghevijs ende mit enghelschen troost ghevisiteert. Ic zwijch dan hoe guet dattet is, datmen sielmissen doet lesen.*⁶

Met *innicheden* mis horen is dus het meest profijtelijke, maar ook het zwaarste, dat de christen zich kan opleggen. Daar wegen geen aalmoezen, andere opofferingen of bedevaarten tegenop. De liturgie viert ter intentie van overledenen, verlicht rechtstreeks het verblijf van de ziel in het vagevuur en bewerkt voor haar vertroosting door de engelen. Jammer genoeg weidt heer Dirc verder niet uit over het lezen van zielfmissen. Maar zo te zien is de liturgische praktijk niet strijdig met de aanbevelingen van de geleerde theoloog.

We moeten dit wel nuanceren. Heer Dirc heeft het uiteraard niet uitsluitend over het hiernamaals. Bij de *zonde* valt het licht niet alleen op de eeuwige en tijdelijke straffen, maar vooral op de aard van de zonde, de breuk met God en Christus en het vermijden ervan. De vermaning en, zo men wil, de dreiging staan mede in dienst van de ethiek. Er zijn lessen voor het hier en nu. Dat geldt eigenlijk steeds: vermaning met het oog op het leven hier en nu en dreiging met de eeuwigheid als stok achter de deur. De geestelijkheid kon praten als Brugman, de mensen leefden toch hun onvolmaakte levens, de een met meer angst en wroeging dan de ander. Het kenmerkende element is daarbij natuurlijk dat die stok achter de deur reëel kon zijn, omdat hij als reëel werd beleefd.

Liturgisch gedenken

*The liturgy lay at the heart of medieval religion, and the Mass lay at the heart of the liturgy.*⁷ In de mis wordt c.q. worden de naam c.q. namen genoemd van hen voor

wie Gods genadige ontferming gevraagd wordt. Ook op andere liturgische momenten, met name bij de vigilie, vroeg in de avond, kan voor hen gebeden worden. Een requiemmis werd op den duur gelezen op de dag na het overlijden en vervolgens op de achtste en de dertigste dag. Later ontstond ook het gebruik het requiem dagelijks te lezen gedurende dertig dagen na het overlijden, de zogeheten *Gregoriusmis*. De periode van gedenken werd dan afgesloten op de jaardag (*anniversarium*) van het overlijden. Van de praktijk van dit alles zien we in de bronnen weinig terug. Men hoefde dit niet in geschrifte vast te houden. Dat is anders bij de eeuwigdurende herdenking van de gestorvenen. Die is al heel vroeg in de kloosters waar te nemen, maar wordt in de late middeleeuwen ook in de lekenmilieus gebruikelijk.

De memories (*anniversaria*, jaargetijden) zoals die in de Leidse kerken uitgevoerd werden verliepen als volgt. Na het noemen van de namen tijdens de dagelijkse hoogmis gaat de memorieviering voort aan het einde van de dag, tijdens de eerste vesper. De namen worden genoemd en de graven bezocht, en er wordt gebeden. Dit gebeurt opnieuw na de hoogmis de volgende dag. De memorie beslaat derhalve steeds twee dagen: de vesper in de avond van de eerste dag en de hoogmis daags daarna. Het grafbezoek en gebed is specifiek een taak van de pastoor(s). Het is het hart van de zielzorg, van de *cura animarum*. Vele andere priesters kunnen zich hierbij voegen. Veel memorieafspraken voorzien daar ook in. De gebeden zijn vrijwel steeds het *Miserere* en het *De Profundis* (psalm 50 en 129 in de telling van de *Vulgata*). Het graf wordt vaak, maar niet in alle gevallen, met kaarsen belicht. Soms wordt het gedekt met een zwart kleed en bestrooid met groene kruiden. In enkele gevallen waken begijnen bij het graf. De memorieboeken geven bij iedere memorie aan welke regelingen er op deze punten zijn getroffen, zo die al getroffen zijn tenminste. In sommige memorieboeken is de ligging van de graven of de plaats waar de memorie moest worden gehouden nauwkeurig aangegeven. Dit is echter niet bij alle instellingen het geval. Er was in de eerste plaats het geheugen van de familie. Ook moeten althans de kerkmeesters van de verschillende kerken over grafboeken beschikt hebben. Degenen voor wie gebeden wordt heten begunstigers (*fautores*) en medebegunstigers.

Niet alle dagen van de week waren memoriedagen. In de Leidse memorieboeken vinden we standaard drie combinaties: zondag en maandag, dinsdag en woensdag, donderdag en vrijdag. Op de eerste dag gaat het steeds om de vesper, de dag daarna om de mis.

De dienst aan c.q. voor de doden had ook andere uitdrukkingsvormen dan de

jaargetijden. Men denke aan de altaarfundaties met hun frequent gelezen of gezongen zielfmissen. De vele broeder- en zusterschappen hadden hun collectieve hoogtijden en/of jaargetijden, die we ook tegen kunnen komen in de memorieboeken. De altaarstichtingen in de drie Leidse kerken ontberen nog steeds een systematisch onderzoek.

In het vervolg van dit artikel gaat het vooral om juridische en materiële kwesties. De angsten en verwachtingen van de mensen waren natuurlijk de achtergrond daarvan.

De Leidse parochies

In tegenstelling tot bij voorbeeld Haarlem vormde Leiden kerkelijk niet één parochie.⁸ De ontwikkeling van de stad op het Rijnneiland en ten noorden van de Rijn leidde ertoe dat Leiden sedert het midden van de 14de eeuw kerkelijk uit drie parochies bestond: de Pietersparochie in het oudste stedelijke gebied ten zuiden van de Rijn, de Onze Lieve Vrouwenparochie ten westen van de Mare en de parochie van St. Pancras ten oosten daarvan. De stad ontwikkelde zich binnen het gebied van drie verschillende oude parochies: Zoeterwoude, Kercwerpe (Oegstgeest) en Leiderdorp. Zij zijn nooit samengevoegd tot één stadsparochie. Conflicten over grenzen en competenties hadden grotendeels te maken met de juridische en materiële kanten van de diensten voor overledenen, met name de controle over de altaarstichtingen. In elk van de drie parochiekerken werden memoriediensten verricht. De Pietersparochie was sedert de tijd van graaf Floris V in handen van de Duitse Orde, wat wil zeggen dat Leidens oudste parochie was onderworpen aan een niet-Leidse autoriteit. Dit gegeven is van grote invloed geweest op de organisatie van de memoriediensten in de Pieterskerk. Het pastoorschap, de *cura*, werd bekleed door de commandeur van de Leidse commanderie van de orde, een priester-broeder. Deze werd bijgestaan door een medebroeder en vanaf ongeveer 1390 door een tweede. De teksten spreken onder meer van de *prochiepapien*, de commandeur en *sijn ghesellen*, de cureit en *sijn cappellannen*. Die laatste term mag ons niet verleiden hen te verwarren met de gebeneficiëerde altaarpriesters die ook als kapelaans worden aangeduid. In dit artikel wordt vooral de term pastoor of pastoors gebruikt.⁹

Memorieboeken

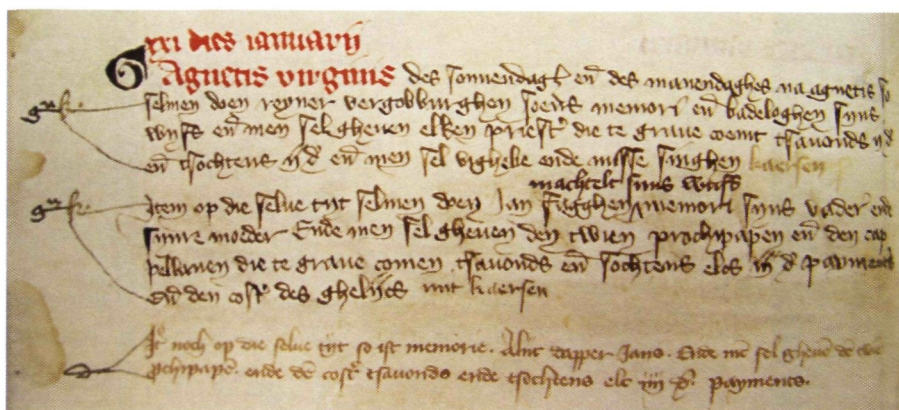
Memorieboeken (*obituarialia*, *necrologia*) zijn boeken bevattende de namen van diegenen die aan een gemeenschap of instelling de viering van een jaargetijde ver-

zocht hebben, de zogeheten *begunstigers*.¹⁰ Daar staat steeds een materiële tegenprestatie tegenover, nodig voor de beloning van de geestelijken die met de viering belast zijn. In het kader van een jaarkalender werden ingeschreven: naam en hoedanigheid van de begunstiger, de vestiging van een jaargetijde en/of andere dienst, al dan niet met stoffelijke details, eventuele uitdelingen. De ordening van een memorieboek volgt in het algemeen de burgerlijke jaarkalender van 1 januari tot 31 december. De data worden dikwijls gepresenteerd in de vorm van een heiligenkalender. Daarbij legt men geen verband tussen datum en weekdag en het boek is daardoor jaar in jaar uit bruikbaar, zij het met toepassing van hulpmiddelen om de structuur van elk jaar afzonderlijk vast te stellen. Een memorieboek doet qua opzet sterk denken aan een hedendaagse verjaardagskalender. Een kenmerkende aantekening uit het memorieboek van de kerkmeesters van de Pieterskerk luidt als volgt:

*Item des sonnendaichs ende des manendaichs na Sinte Jansdach Decollatio ist jarichtijt Goeswiin Claes Hillen soens, Claes Hillenz. sijns vaders, Gheertruden sijne moeder, Allairt sijns broeders, Claren sijns wijfs ende al sijne kinder. Ende men sel gheven den prochipapen ende den coster des avonds ende des ochtens elc 8 d. payments ende men sel setten vier scoen stalkairsen ende die goidshuusmeesters zellen opten voirs. sonnendach nader homissen als dese memori ghecondicht is gheven den armen sieken in Sinte Katrinen gasthuus twee stoep Rijnsch wijns wit wijn.*¹¹

We zien hier achtereenvolgens: de twee memoriedagen naar de heiligenkalender (St. Jan de Doper – 29 augustus), de naam van de begunstiger en de medebegunstigers (degenen voor wier ziel ook wordt gebeden), de uitdeling aan de pastoors en de koster, het plaatsen van grote kaarsen op het graf en de uitdeling van wijn aan de zieken in het Catharinagasthuis. Alles ten laste van de *goidshuusmeesters* (de kerkmeesters).

De Leidse overlevering is uitzonderlijk rijk aan deze bronnen. Ze zijn er van de heiligegeestmeesters, de gasthuismeesters van St. Catharina, de kerkmeesters van de Pieterskerk, pastoor en kerkmeesters van de Vrouwenkerk en het kapittel van St. Pancras. Op die van de Heilige Geest na berusten ze alle in het Regionaal Archief Leiden.¹² Het vervolg van dit artikel berust vrijwel geheel op deze bronnen, met name op daaruit samengestelde gegevensbestanden. Hoewel nog niet in alle opzichten gereed, zijn deze toch voldoende bruikbaar voor het schetsen van een aantal ontwikkelingen.¹³

Inschrijving van de jaargetijde voor Reyner VirGobburghenzoen en zijn vrouw Badelogh uit 1318 in het oudste memorieboek van de Heilige Geest, 1386. Koninklijke Bibliotheek, hs. 73 E 39, fol. 6v.

Jaargetijden in de Leidse kerken

In alle drie Leidse parochiekerken werden jaargetijden gehouden. Ook droegen in alle drie priesters op grond van altaarfundaties hun missen op en hielden broederschappen hun vieringen. In de Onze Lieve Vrouwenkerk en in de St. Pancras maakten de gelovigen voor hun jaargetijden in het algemeen afspraken met respectievelijk de pastoor en/of de kerkmeesters en met het kapittel. De uitvoerende clerici waren daar dus rechtstreeks partij in de memoriecontracten. Overigens was in zakelijk opzicht geen sprake van een volledig monopolie van de parochieclerus, de pastoors, het kapittel, in die kerken, vermoedelijk zelfs niet in de St.-Pancras. Ook de kerkmeesters van de St. Pancras moeten memories hebben aangenomen. Er is althans soms sprake van hun memorieboek.

In de St. Pieterskerk daarentegen waren verschillende instellingen actief op deze 'zielenheilsmarkt' in een mate die elders niet lijkt te zijn voorgekomen.¹⁴ In Leidens oudste parochie traden tussen de gelovigen en de priesters overwegend niet-geestelijke instanties op als tussenpersoon. Deze gingen een overeenkomst aan met de opdrachtgevers en waren verantwoordelijk voor de uitvoering van de gewenste diensten. Deze gang van zaken moet verklaard worden uit de omstandigheid dat de *cura* van de Pieterskerk niet in Leidse handen was, maar in die van de Duitse Orde.

De *Heilige Geest* en het *St.-Catharinagasthuis* waren de oudste instellingen die in de Pieterskerk jaargetijden aannamen en deden uitvoeren. De vroegst dateer-

bare memorie is die van Reyner VirGobburghenzoen uit 1318. Voor hem en zijn vrouw Badelogh werd jaargetijde gedaan door de Heilige Geest op zondag en maandag na St. Agnietendag (21 januari). Het was een uitgebreide memorie, met gezongen vigilie en mis en kaarsen, en met een uitdeling van kleding en schoeisel aan de armen. Die laatste bepaling staat niet in de memorieboeken van de Heilige Geest, wel in het cartularium. De uitdeling op het graf bedroeg 's ochtends en 's avonds voor elke priester twee penning. Zij schonken hiervoor acht morgen en anderhalve hont land, genaamd Onnersuore, tussen Zwiete en Zwet.¹⁵ Dezelfden schonken aan het Gasthuis in *testament ende aelmosse* een jaarlijkse rente van een pond en een goed bed met slaaplaken en deken, waarvoor dagelijks hun gedachtenis gedaan moest worden voor het gasthuissaltaar, dus in het Gasthuis zelf. Deze dagelijkse memorie staat dan ook niet in de memorieboeken van het Gasthuis die de memories in de Pieterskerk documenteren. Een andere vroege memorie van de Heilige Geest is die van Danel Gherijt Rampensoen, 1339, die volgens het memorieboek gehouden moet worden *alse sede ende woente is*. Blijkens het cartularium was het een memorie met kaarsen op het graf en een uitdeling van een penning aan iedere priester en de koster. De Heilige Geest ontving daarvoor een jaarlijkse rente van 45 schelling. Daarvan keerde men ieder jaar 18 schelling uit aan de pastoors van de St.-Pieterskerk voor dagelijkse graf-gang. Verder bekostigden heiligegeestmeesters de jaarlijkse memordienst. Wat overbleef was bestemd voor de armen.¹⁶ Indien de zinsnede *alse sede ende woente is* inderdaad teruggaat tot 1339, betekent dit dat er toen reeds van een zekere traditie sprake was. Zeker is dit bepaald niet; waarschijnlijk stamt deze formulering pas van de aanleg van het oudste memorieboek in de periode voor 1382. Zij komt in dit memorieboek elf maal voor, in memories uit de jaren tussen 1339 en 1382. Haar verdwijning is een teken van grotere precisering, kenmerkend voor de verdere ontwikkeling.

De oudste dateerbare memorie in de memorieboeken van het Gasthuis is van 1335. De jaargetijde voor de priester heer Nyclaes van Reynsburch heeft een strakke hiërarchie van uitdelingen: zes penning voor de pastoors, drie penning voor priesters met een prebende in de St.-Pieterskerk en voor de koster, en een penning, ten slotte, voor priesters zonder prebende. Laatkomers verspelen hun recht mee te delen. Gasthuismeesters plaatsen vier kaarsen.¹⁷

De jaargetijde voor Cop Vlamincs en zijn vrouw Machtelt is op grond van hun memorie bij de Heilige Geest de vroegst dateerbare in het memorieboek van de kerkmeesters van de St.-Pieterskerk (ca. 1359).¹⁸ Het hoeft niet de oudste memo-

rie van kerkmeesters geweest te zijn, maar voor een vroege plaats onder hun memories spreekt toch wel dat zij als eerste notitie van de betrokken memoriedag geschreven is in de hand die het memorieboek aanlegde.¹⁹

Heel weinig is bekend over de pastoors van de Pieterskerk als aanbieders, dat wil zeggen de *commandeur en zijn gesellen*. Uit oorkonden in het Archief van de Balije van Utrecht van de Duitse Orde blijkt echter duidelijk dat zij ook zelf memories aannamen.

De oudste mij bekende memorie in de Vrouwenkerk is die van Boyd die snider. Deze door de Heilige Geest aangenomen en in haar memorieboek op 1383 gedateerde memorie, werd uitgevoerd in de Vrouwenkerk. Daar komen we ook een anonieme memorie tegen in het jaar 1394 en een memorie uit 1386 voor Ian Baertouts en diens vrouw Lijsbeth *int jair van LXXXVI*, aangenomen door de kerkmeesters Claes Tol en Pieter Iosephsz. Dezen werden door Van Kan op het jaar 1386 opgenomen in zijn lijst van kerkmeesters.²⁰

De memories van het *kapittel*, ten slotte, zijn vrijwel alle gedateerd in het oudste memorieboek en andere relevante bronnen. Zij corresponderen keurig met de stichting in 1365: de oudste is gedateerd op 1365, één op 1366 en een viertal op 1367.²¹

De tabel hiernaast geeft een globaal overzicht van de aantallen memories in de verschillende kerken. Ze zijn uitgesplitst naar geslacht en stand van de *begunstigers*, de personen op wier naam de memorie door hen zelf of anderen werd besproken. In veel memories worden ook anderen genoemd, *medebegunstigers*. Kleine onderlinge verschillen tussen de totalen zijn het gevolg van onduidelikheden in de bronnen. De rubriek geestelijke vrouwen betreft enkele zusterschappen en het klooster Roma. De enige individuele geestelijke begunstiger was Ymme de begijn, voor wie zowel bij het Gasthuis als bij het kapittel de jaargetijde was besproken. Memories bij meer dan een instelling komen een enkele keer meer voor.

Omstreeks 1400 waren dit de instellingen die de markt voor memories beheersten. Ik ga voorbij aan kleinere aanbieders, zoals overige gasthuizen en kloosters buiten de stad, welke trouwens deels pas in de 15de eeuw hun intrede deden. Ik beperk me in het vervolg tot de situatie in de Pieterskerk.

<i>Jaargetijden per instelling</i>	Heilige Geest	Catharina- gasthuis	Kerkmeesters St. Pieter	OLV	Kapittel St. Pancras
Totaal jaargetijden	486	288	250	283	1032
Vrouwen	170	94	97	103	421
Vrouwen - geen overige begunstigten	77	23	34	37	207
Mannen	314	191	150	174	603
Mannen - geen overige begunstigten	68	19	32	32	281
Priesters	1	5	9	11	113
Overige geestelijken (m)	3	0	1	0	16
Geestelijke vrouwen	1	1	2	0	3

Marktordening

In verschillende memorieboeken vinden we een schepenoorkonde afgeschreven uit het jaar 1436. Er gaat een *narratio* aan vooraf die kennelijk een geheel uitmaakt met de oorkonde zelf. Uit deze veelzeggende tekst volgen hier enkele fragmenten.

Item claechde in voirtijden die stede van Leyden den vicario ende den officiael van groet verlies dat dat goidshuus tSinte Pieters ende die arme als t gasthuus ende die Heilige Geest hadden ander memorien overmids veelheyt der cappelryen ende priesteren die nu in der kerken sijn bi dattet waeren over vijftich of sestig jaeren ende daer te voir ende meenden dat men niement memory sculdich en waer te deelen dan elken nae outheyt sijnre fundacien ende na outheyt der memorien also als hem besproken waer.

Item meenden si noch dat alle memorien die staen tot cappellanen off tot priesteren die in der kerck geprovent sijn dat men dair niement off sculdich en wair te distribueren dan alleen perpetueerde cappellanen ende ghien vicecappellanen.

Item meenden si noch dat so wie sijn fundacie niet volcomelic en hielden of en deden houden dat men dien ghien memori gheven en soude.

De uitspraak van schepenen luidde:

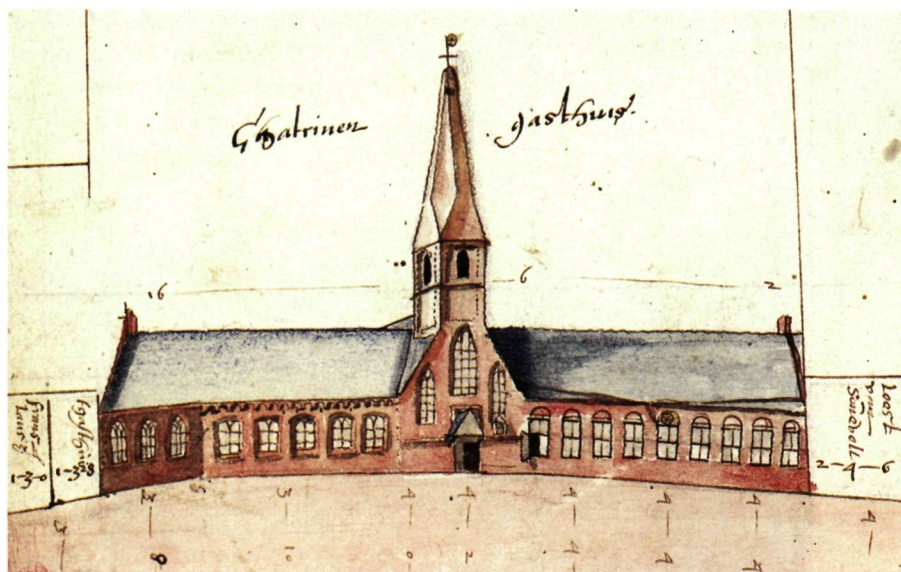
Item alle dese voirs beclachten ende meningen worden gebleven van beiden partijen als van der stede van Leyden van der armer wegen ende van den cappellanen ende vice-cappellanen an goede eerbaire, wise ende notable mannen die tleste punt als van den fundacien te houden lieten staen tot bescheydenheyt des bisscops van Utrecht ende van den anderen twee punte hebben si eendrachtelic een seggen uutgesproken ende geseit in der manieren ende soenen hierna gescreven.²²

In de eigenlijke schepenoorkonde van 21 februari 1436 wordt een arbitrale uitspraak gedaan in het geschil dat in de tekst wordt aangeroerd. We staan hier aan de wieg van een nieuw gezelschap dat zich kon belasten met de aanname van jaargetijden.²³ Dat was op zich niet de oorzaak van het conflict, maar veeleer een gevolg daarvan. In de loop van de tijd, ongeveer sedert het derde kwart van de 14de eeuw, was het aantal altaarstichtingen en bijgevolg het aantal altarpriesters in de Pieterskerk sterk toegenomen; verontrustend sterk in de ogen van de bestuurders van de oude instellingen.²⁴ Men kan spreken van de bezwaren van een succes. In veel gewone memories werden deze priesters ook betrokken; het liturgisch gebed won immers aan kracht door een groot aantal deelnemers aan de voorbeden. Voor de instellingen leidde dit tot kostenverhogingen, omdat in veel memories beschikt was dat aan *elke priester te grave* of aan *alle cappellanen* een uitkering gedaan moest worden, zonder limitering van het uit te delen totaalbedrag. De tekst ziet dat ten koste gaan van de kerk, dat *goidshuus tSinte Pieters*, en van de armen, namelijk Catharinagasthuis en Heilige Geest. Door maatregelen om daaraan paal en perk te stellen, liep men een goede kans zo niet met de geest dan toch met de letter van de begunstiging in conflict te komen. De situatie werd echter zo ernstig gevonden, dat het stadsbestuur zich partij stelde voor de oude instellingen. Men zocht het in teruggrijpen naar oorspronkelijke verhoudingen – uitdeling aan priesters wier fundaties reeds bestonden bij de vestiging van een bepaalde memorie, en in kritiek op handelwijze en mentaliteit van sommige kapelaans: alleen wie in persoon en naar behoren de plichten uit hoofde van zijn fundatie waarnam zou ook voor memoriegelden in aanmerking mogen komen. De oplossing werd gevonden in arbitrage, men *bleef* aan het oordeel van scheidsrechters.

Men zag af van disciplinaire maatregelen tegen de kapelaans. Die behoorden tot de competentie van de bisschop. Over de verdeling van de memoriegelden

werd bepaald dat de kapelaans van de twaalf oudste kapelanieën, naar bepaling van kerkmeesters, de volle in de memories voorziene uitkeringen zouden genieten. Alle andere betrokkenen, waaronder ook eventuele plaatsvervangers van de 'oudste' kapelaans, zouden daartoe slechts gerechtigd zijn bij jaarlijkse betaling van een pond in een fonds om de drie oude instellingen schadeloos te stellen voor de te zware last die een onverkort nakomen van hun verplichtingen hen oplegde. Houders van beneficijs in na de uitspraak te vormen stichtingen zouden slechts participeren in memories die na de stichtingsdatum besproken werden. Wie niet aan het fonds bijdroeg deelde niet mee in de jaargetijden van de drie instellingen; wie aan die memories niet wenste deel te nemen hoefde niet in te leggen. De oude instellingen dienden hun memorieboeken in orde te maken en ter inzage van de kapelaans te houden.

Binnen het memoriewezen in de St.-Pieterskerk kwam het dus vanuit informele en op den duur conflictueuze verhoudingen tot vorming van een nieuwe partij op deze markt. We hebben geen memorieboek van deze deputaten en memoriemeesters, maar uit hun rekeningen heeft Van Baarsel vastgesteld dat zij in 1503 147 en in 1524 249 memories deden. Vooral die toename in ruim 20

Het Catharinagasthuis in 1588. Coll. RAL.

jaar is spectaculair.²⁵ Zij hebben dus beslist meegeteld, al blijkt uit de jongste memorieboeken van de Heilige Geest, van het Gasthuis en van het kapittel dat ook daar de aanname van memories na 1436 doorging.²⁶ Voor de kerkmeesters van de St.-Pieterskerk moet dat eveneens het geval zijn geweest, maar slechts enkele memories zijn daar met zekerheid na 1436 te dateren. Op paleografische gronden is daar nog een aantal aan toe te voegen, maar het merendeel van de memories van kerkmeesters moet inderdaad van vroeger datum zijn, tenzij ook zij een jonger, verloren gegaan memorieboek bezeten hebben.

Het is duidelijk dat materiële belangen een belangrijke rol gespeeld hebben in het ontstaan van moeilijkheden in de jaren voor 1436, net zoals zij dat kennelijk deden bij latere fricties.²⁷ Ook hebben materiële overwegingen de scheidslieden geleid bij de voorbereiding van de zoen, zoals de oorkonde zegt *niet van des strenghen rechts weghen mer na minliken gevoeghe*.

De memories van de burgerlijke instellingen in de Sint-Pietersparochie

Zoals gezegd beperk ik mij tot de memorietaken van de drie burgerlijke instellingen in de Pieterskerk, de eigenlijke jaargetijden voorop. Het is goed ons daarbij te blijven realiseren, dat Heilige Geest-, Gasthuis- en Kerkmeesters ook andere verantwoordelijkheden hadden. Het is een intrigerende vraag of de memories beschouwd moeten worden als een kernactiviteit. In elk geval zullen zij veel aandacht gevraagd hebben. Het meest waarschijnlijk lijkt het dat de bestuurders van de instellingen met deze activiteit tegemoet kwamen aan een legitieme vraag vanuit de samenleving en tegelijkertijd beoogden een positief saldo te bereiken uit de resultaten van de belegde koopsommen en de kosten van de memories. Die opbrengsten konden dan financieel bijdragen aan de andere taken van deze colleges.

De bestuurders van de verschillende instellingen namen door jaargetijden te aanvaarden op zich ervoor te zorgen dat zij ook werkelijk werden uitgevoerd en dat de overeengekomen uitdelingen werden uitgekeerd. Enkele teksten in het memorieboek van kerkmeesters laten zien dat de verantwoordelijkheid inderdaad begon met de uitvoering. Het gaat hier overigens om andere typen diensten. Zo waarschuwt een notitie in dit memorieboek:

*Item op Sinte Michielsdach sel men hoochtijt houden ende presenci gheven den dieneres gheliken after in desen boeck den scepenenbrieff begrijpt int voirste an dien particulen. Ende wilt die punten wel doersien want der staet op elc punt dat men versuymt een pont payments verboeren sall.*²⁸

Hier is dus sprake van een boete. Ook komen we wel tegen, dat bij verzuim een andere instelling het bepaalde zal uitvoeren en daarvoor de revenuen zal mogen opstrijken. Zo stelde Aecht Claes Barlaers in haar zeer uitvoerige testament ten gunste van gasthuismeesters onder meer een zielmis in. Indien gasthuismeesters na de dood van de daarvoor als eerste aangewezen priesters heer Jan Simonsz. en diens vader heer Simons Jansz. niet binnen een maand een andere arme priester met het beneficie zouden begiftigen, diende de collatie over te gaan naar heiligegeestmeesters.²⁹

De jaargetijden zullen inderdaad een belangrijke netto bron van inkomsten zijn geweest. Ligtenberg kwam in haar proefschrift van 1908 al tot de uitspraak dat 'alles erop wijst, dat ze [de memoriediensten] toch zowel voor de Heilige Geestmeesters als voor de geesteliken van de Pieterskerk een voordelig zaakje waren'.³⁰ Ook zij ging bij haar interpretatie uit van het conflict tussen de kapelaans en de instellingen. Verder baseerde zij zich op aantekeningen in een van de cartularia van de Heilige Geest. In 1448 is door heiligegeestmeesters een berekening gemaakt van de jaarlijkse kosten van de memories. Ligtenberg geeft de volgende bedragen, door mij in een staatje samengevat.³¹

<i>Kosten per instelling</i>	lb.	s.	d.
Pastoor St.-Pieterskerk c.s. en koster	45	9	9
Kapelaans St.-Pieterskerk	196	6	
Onze Lieve Vrouwenkerk	37	6	
St.-Pancraskerk	6	4	
Begijnen	37	4	
Wijn	31	4	
Brood	25	16	8
Lazarussen en zielmissen	16		

Aan kaarsen diende men te plaatsen:

Aantallen kandelaars

St. Pieterskerk	399
Onze Lieve Vrouwenkerk	9
St. Pancraskerk	16

De heiligegeestmeesters gaven geen bedrag op voor de kaarsen. Het plaatsen van kaarsen in de memories werd niet in geld uitgedrukt, maar in aantallen en eventueel type en gewicht. Rekeneenheid was het begrip kandelaar: vier kaarsen vormen één, negen kaarsen twee kandelaars. Onderzoek in de rekeningen naar de uitgaven voor kaarsen of was is niet verricht.

Blijkens de Gasthuisrekening van 1403 was men in dat jaar in staat de memorieverplichtingen te voldoen uit collecten, waar men zelfs nog van overhield. De rekening vermeldt helaas alleen het saldo. We zouden graag de opbrengst kennen en de kosten van de uitvoering van de jaargetijden. In ieder geval konden de inkomsten uit de belegde memoriegelden kennelijk gebruikt worden voor de verdere exploitatie van het Gasthuis. Ook van die inkomsten geven de rekeningen overigens geen beeld. Slechts de nieuwe memories, voor zover contant voldaan, zijn in de rekening opgenomen. Ligtenberg suggereert dat er van de memoriegelden slechts een klein batig saldo zal zijn overgebleven. In feite hebben wij echter geen werkelijk zicht op het rendement dat men van de memoriestichtingen kon realiseren.³²

De structuur van de notities in de memorieboeken van de drie instellingen – en trouwens ook in dat van de kerkmeesters en pastoor van de Onze Lieve Vrouwe-parochie – is opmerkelijk. De wijze waarop de drie instellingen in de Pieterskerk hun materiële verplichtingen noteerden wijkt af van die van het Kapittel en van de in Leiden bewaarde memorieboeken van de kloosters Mariënhaven en Mariënpool, maar ook van een aantal mij bekende voorbeelden van elders.³³ In de ‘burgerlijke’ Leidse memorieboeken is zeer karakteristiek vrijwel steeds een gedetailleerde opgave gedaan van de uitdelingen aan de uitvoerders van de memorie, priesters en anderen. In de daartoe gekozen omschrijvingen zit een zekere variatie. Verschillende ‘configuraties’ komen voor, maar steeds kunnen we

weten aan wie wat wordt uitgekeerd. Heel anders is dat bij het kapittel. Ook daar vinden we vermeld wat bij de memories wordt uitgekeerd, maar de bedragen zijn in het memorieboek genoteerd als voor 'het' kapittel, terwijl incidenteel, maar onbetwifelbaar, duidelijk is, dat de individuele kanunniken wel degelijk afzonderlijk hun aandeel ontvingen.³⁴ Ook de memorieboeken van Mariënhaven en Mariënpool geven wel vaak materiële gegevens, zoals schenkingen, en soms ook wel iets over uitdelingen of *pitanties* (verstrekkingen van spijs of drank aan leden van de gemeenschap), maar nooit de aan afzonderlijke personen uit te keren bedragen, als daarvan al sprake is geweest. Tenslotte worden kloosterlingen niet geacht eigen vermogen of inkomsten te hebben.

Het voorkomen van deze specificaties van kosten voor de jaargetijden in de Pieterskerk is dus zeer kenmerkend. Dat komt door de verhouding tussen de stedelijke gemeenschap en de heren van de Duitse Orde. Dat velen zich niet rechtstreeks tot de pastoor wendden, maar tot een stedelijke instelling die als tussenpersoon optrad, weerspiegelt de spanning tussen stad en Orde. Die tussenpersoon, op haar beurt, legde niet alleen vast voor wie er diensten gedaan moesten worden en in welke vorm, maar ook wat zij daarvoor aan de uitvoerders verschuldigd zou zijn. Als de opdrachtgevers hoopten op meerdere priesters die met hun getal de kracht van het gebed zouden versterken, dan hadden de heiligegeestmeesters en hun collega's vast te leggen wat er aan hen uitgekeerd zou worden. In de memorieteksten lezen we hoeveel uitgekeerd moest worden aan pastoors, koster(s), kapelaans en andere priesters en eventuele andere categorieën van ontvangers.³⁵ Charitatieve uitdelingen werden soms ook in bedragen uitgedrukt, met name bij brooduitdelingen; wanneer wijn wordt gedeeld, vermeldt de memorie in de regel slechts hoeveelheid en kwaliteit. Toch noemden de heiligegeestmeesters, zoals we zagen, in 1448 voor wijn een geldbedrag. Kosten voor kaarsen gaf men niet in geld op, die voor extra gebeden gewoonlijk evenmin. Om de geestelijke ontvangers aan te duiden werd in vroege memories, zoals al vermeld, soms volstaan met de term *elke priester*. Meestal echter deelt men hen duidelijk in. De tabel geeft daarvan per instelling een overzicht in aantallen, nog zonder verdere precisering.

Opvallend is het grote aantal jaargetijden van de Heilige Geest waar in de uitdelingen de pastoor(s) niet afzonderlijk worden genoemd: 161 van de 453 jaargetijden noemen *koster en priesters* of alleen *elke priester*, dat wil zeggen 35 procent. Bij het Gasthuis is dat 15 procent en bij de kerkmeesters van de St. Pieterskerk 12 procent.

	Heiligegeest- meesters	Gasthuismeesters	Kerkmeesters	Totaal
Pastoor(s)	1	–	2	3
Pastoor(s) & koster(s)	115	64	116	295
Pastoor(s), koster, priesters / kapelaans	152	71	78	301
Koster(s) & priesters / kapelaans	139	29	25	193
Priesters / kapelaans	22	1	4	27
Totaal per instelling	429	165	225	819
(alleen genoemde categorieën)				
Totaal memories in St. Pieterskerk	453	196	250	899

Een verklaring hiervoor vinden we in het tijdstip waarop de memories werden besproken. Van deze 161 memories werden 137 besproken vóór 1401, dat is 85 procent of 30 procent van het totaal van de memories van de Heilige Geest. Nog niet gedateerd zijn 14 van deze memories en slechts 10 kon ik na 1400 dateren. Uit de gegevens van kerk- en gasthuismeesters zijn minder stellige gevolgtrekkingen te maken. De minder talrijke jaargetijden van dit type in hun memorieboeken zijn grotendeels nog ongedateerd: 13 van de 30 bij het Gasthuis en 17 uit 28 bij kerkmeesters. Toch stammen ook hier 13 van de in totaal 26 dateerbare jaargetijden van voor 1400, terwijl bovendien enkele op paleografische gronden vóór 1428 te dateren memories van kerkmeesters wellicht van veel vroeger datum zijn. De 11 memories *alse sede ende woente* is van de Heilige Geest zijn alle van voor 1382, de terminus ad quem van de oudste hand in memorieboek 73 E 40. De oudste ervan is van 1339; er werd al naar verwezen. In de latere ontwikkeling worden de ontvangers veelal meer specifiek gekarakteriseerd.

Andere geestelijke ontvangers van uitdelingen konden zijn de begijnen van Pieter Simons begijnhuis, de *terminarii* van de bedelorden, arme priesters als aparte categorie, de kapelaan van een bepaalde kapelanie. Heiligegeestmeesters deden ook een klein aantal uitkeringen voor memories buiten de St.-Pieterskerk, namelijk aan de Vrouwenkerk en het Kapittel.³⁶ Verplichtingen aan instellingen buiten de stad zijn, voorzover opgetekend in de memorieboeken, een zeer hoge uitzondering.³⁷

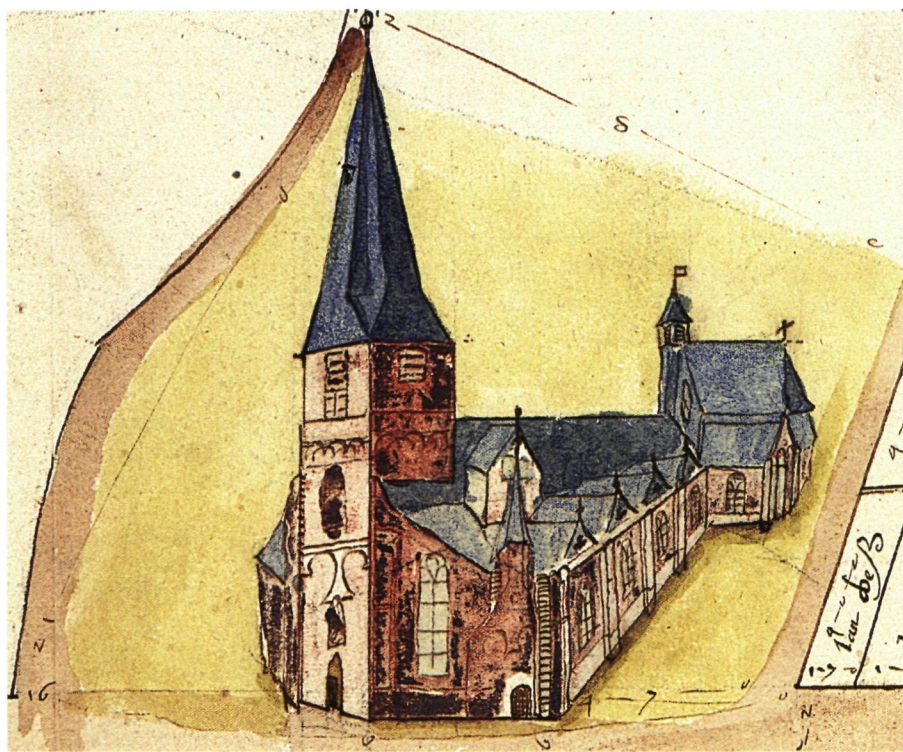
De uit te keren bedragen verschillen van geval tot geval. Er zijn memories waarbij elke deelnemer slechts een of twee penningen ontving, maar ook enkele jaargetijden van twaalf penningen voor elk van de deelnemende *parochiepapen*. Het komt voor dat zij voor de ontvangers van alle categorieën gelijk zijn, maar gebruikelijker was op den duur toch een zekere rangorde daarin. De pastoors delen steeds mee voor het hoogste bedrag van de memorie. De uitkeringen worden bij de drie instellingen genoteerd in bedragen per ontvanger, *avonds ende ochtends* zoals de gebruikelijke precisering luidt. Als voorbeeld geef ik een overzicht van de mate waarin bepaalde bedragen en verhoudingen voorkomen in het memorieboek van de kerkmeesters.

<i>Uitdelingen kerkmeesters</i>	Totalen	2 penningen	4 penningen	6 penningen	8 penningen
Koster en elke priester	24	10	11		
Pastoors en koster	99	11	58	2	17
Pastoors, koster en anderen	93	15	46	3	7
Elke priester te grave	5	3	2		
Afzonderlijk omschreven	13				
Uitdeling in groten	29				
Geen opgave in kalender	5				
Jaargetijden totaal	250				

De tabel geeft de meest voorkomende patronen bij de uitkeringen. De bedragen betreffen steeds de eerstgenoemde van een rubriek. Uitsluitend de bedragen in ponden, schellingen en penningen zijn opgenomen. Er kan echter ook zijn gerekend in groten en enkele malen in stuivers. Voorts is de memorie soms onderdeel van een meer complexe dienst die afzonderlijk buiten de kalender is omschreven, meestal in een oorkondetekst.

Het totaal van de jaargetijden is geen optelling van de eerdere cijfers, maar het in de bron getelde totaal. De uitkeringen in groten horen door hun uitkeringspatroon merendeels tot de groepen op de tweede en derde rij.

Deze tabel sluit aan bij de configuraties van uitdelingen die we eerder leerden kennen. De gegevens van de kerkmeesters zijn betreffende de jaargetijden ook

De Onze Lieve Vrouwenkerk in 1591. Coll. RAL.

representatief voor de beide andere instellingen. Een zeer algemene conclusie mag zijn dat het in deze parochie gebruikelijk was de koster evenveel te delen als de parochiegeestelijkheid. Dit is ook vrijwel zonder uitzondering het geval wanneer gedeeld wordt aan de koster en *elke priester*. Onder die priesters zijn dan ook de pastoors begrepen. Wanneer deze apart vermeld worden verschilt het bedrag voor de koster eveneens slechts bij uitzondering van dat voor de pastoors. De kapelaans daarentegen ontvingen, wanneer zij in de memorieaantekening naast de pastoor(s) afzonderlijk vermeld werden, veelal een lager bedrag dan pastoor(s) en koster. Onder de uitdelingen van de Heilige Geest bijvoorbeeld zijn er 58 waarin de kapelaans evenveel ontvangen als de pastoors. Dat is slechts een kleine 39 procent van de in totaal 150 uitdelingen waarin zij apart genoemd worden.

Alleen de memories van de Heilige Geest zijn in voldoende mate gedateerd om een chronologische ontwikkeling te kunnen schetsen. Iets daarvan wordt getoond in de volgende tabel.

<i>Uitdelingen Heilige Geest</i>	1300-1375	1376-1400	1401-1425
Elke priester te grave	5	14	0
Koster en elke priester/kapelaan	23	93	7
Pastors totaal	19	111	46
Pastors en koster	10	55	18
Pastors, koster, priesters/kapelaans	9	54	25
Geen gegevens	6	5	0
Charitatieve uitdelingen	9	14	12
Totaal gedateerde memories	54	230	56

De uitdeling aan *elke priester* komt in deze memories het laatst voor in 1392, die aan de *koster en elke priester* in 1428. Maar gebruikte men deze formule voor 1400 in 40 procent van de memories, na 1400 was dat nog maar in 12,5 procent het geval. Daarentegen stelt 82 procent van de jaargetijden van na 1400 de pastors voorop. Terzijde zij opgemerkt dat uitdelingen aan de armen alleen lijken te worden vermeld als zij onderdeel moeten uitmaken van het ritueel, zoals uitdeling over het graf. In de testamenten in de cartularia van de Heilige Geest zien we meer charitatieve bepalingen dan in de memorieboeken werden opgenomen.

Het beeld dat het voorafgaande al enigszins oproept wordt versterkt als we naar de uitgekeerde bedragen kijken. In de uitkeringen aan *pastors enz.* blijkt het bedrag van 4 penningen voor de pastors het meest gebruikelijk en vervolgens het dubbele daarvan, 8 penningen. In de gemiddeld oudere memories die niet differentieerden tussen de verschillende categorieën priesters, liggen de meest voorkomende bedragen lager, op 1, 2 en 4 penningen. Het is verleidelijk te denken aan een ontwikkeling waarbij de parochiegeestelijkheid – in de zin van pastors en koster – op den duur een groter prestige kreeg toegekend dan de andere priesters. Tussen 1376 en 1400 is 4 penningen in 42 procent van de uitkeringen van toepassing, tussen 1401 en 1425 in 46 procent. Voor 8 penningen zijn de percentages voor die jaren 22 respectievelijk 15 procent.

De uitkeringen aan *koster en priesters* en aan *elke priester* zijn dus kenmerkend voor de 14de eeuw, en vooral voor het tijdvak vóór 1386. Na 1400 zijn zij zo goed als verdwenen. Het gewone model wordt steeds meer de uitdeling aan pastoors, koster en eventueel andere priesters. Deze verschuiving gaat duidelijk gepaard met het verdwijnen van de uitkeringen van slechts één penning aan degenen die aan de memorie deelnemen. Ook de uitkering van twee penning aan de pastoors blijkt in het laatste kwart van de eeuw zeldzaam te zijn geworden. Hoge uitkeringen blijven voorkomen. Weliswaar konden tussen 1400 en 1425 slechts zeven uitdelingen van acht penning 's avonds en 's ochtends aan de pastoors vastgesteld worden, maar bij de negen niet gedateerde uitdelingen van acht penning, wat neerkomt op 20 procent van het totaal van dat uitkeringsbedrag, zal tenminste een gedeelte na 1400 zijn besproken.

Het is op dit moment niet zinvol te trachten de memories van gasthuis- en kerkmeesters eveneens te analyseren vanuit chronologisch oogpunt. Daarvoor zijn in deze bestanden nog te weinig memories gedateerd. Het grotere aandeel dat de configuraties *pastoors c.s.* vergeleken met de Heilige Geest, in het geheel van jaargetijden van deze jongere instellingen hebben, maakt ook zonder dateringen duidelijk dat deze configuratie met het bedrag van 4 penningen per uitdeling ook daar de standaardmemorie is geworden, en zeer waarschijnlijk ongeveer in dezelfde periode.

In de periode vóór 1436 zien we de uitdelingen aan de overige priesters in nieuwe memories steeds vaker nauwkeurig omschreven worden. Er is meestal slechts sprake van kapelaans en vicekapelaans, en dus niet meer van priesters in het algemeen en ook dikwijls van een beperking in aantallen. Bovendien zagen we al dat in ongeveer 50 procent van de jongere memories de uitdelingen aan geestelijken werden beperkt tot de pastoors en de koster. Ook hierbij is samenhang te vermoeden met de toename van de aantallen altaarstichtingen, die geleid had tot het ontstaan van een aparte groep gebeneficieerde altaarpriesters naast enerzijds de parochieclerus en anderzijds de overige, op 'stukloon' aangewezen priesters zonder prebende. De oudere memories zullen minder vaak onderscheid gemaakt hebben tussen priesters met en zonder prebende, omdat daaraan door de geringere aantallen betrokkenen weinig behoefte was.

Conclusie

Dit alles brengt ons tot het volgende beeld. In de loop van de 14de eeuw nam de gewoonte om zich te verzekeren van eeuwige memoriediensten aanzienlijk toe.

Omstreeks 1300 is daarvan, voor zover de bewaarde bronnen ons kunnen inlichten, in de enige toenmalige Leidse parochiekerk nog geen sprake en aan het einde van die eeuw belastten tenminste drie burgerlijke instellingen zich daar met het aannemen en doen uitvoeren van deze diensten. Ook in de twee inmiddels gestichte nieuwe parochies was deze dienstverlening intussen tot bloei gekomen. Niet alleen de aantallen jaargetijden namen toe. Andere vormen van vroomheid in het zicht van de dood deden hun intrede en leidden ook in Leiden tot het ontstaan van een groep van clerici die in de steeds groeiende vraag konden voorzien. Het conflict van 1436 laat zien dat belangentegenstellingen niet uitbleven. De ontwikkeling in de configuraties van uitdelingen getuigt daar eveneens van. Pastoors en koster – de Commanderij derhalve – zagen hun aandeel in nieuwe memories steeds vaker afzonderlijk omschreven. Dikwijls gingen zij ook meer ontvangen dan andere deelgenoten, anders dan in vroeger tijden toen ‘elke priester’ dezelfde uitkering placht te genieten. Naast pastoors en koster werd de kring van deelgenoten kennelijk steeds vaker beperkt tot de kapelaans; memories waarin elke priester kon delen die aan de jaargetijde deelnam werden op den duur minder vaak ingesteld. Het aantal altaarstichtingen was immers flink gestegen, zodat aan de bijdrage van nog weer anderen aan het gebed allicht minder behoefte bestond dan vroeger. Tegen mijn verwachting in blijkt uit de cijfers van de Heilige Geest niet dat het aandeel van de memories met uitsluitend pastoors en koster na 1400 verder toenam. Ook indien de 46 procent van deze memories voor het tijdvak 1401 tot 1425 naar boven moet worden bijgesteld door bovenproportionele toeschrijving uit de groep van niet gedateerde jaargetijden, zal dat nieuwe cijfer toch niet significant kunnen stijgen. In ruim 50 procent van de gevallen bleven de begunstigers er derhalve prijs op stellen dat de effectiviteit van de gebeden vergroot werd door de deelname van een groot aantal priesters. Hoe de ontwikkeling na 1436 verder verliep onttrekt zich grotendeels aan mijn waarneming. We zagen al dat de drie instellingen memories bleven aannemen waarin de kapelaans deelden, maar kregen de indruk dat het marktaandeel van de nieuwe aanbieder, het college van Deputaten en memoriemeesters, aanzienlijk werd. Was het de zekerheid van het gebed door een grote groep priesters uit één collectiviteit die veel Leidse burgers bewoog tot deze keuze? Stonden de memoriepriesters misschien dichterbij een deel van de Leidse burgers, uit wier kringen zij ten dele wel zullen zijn voortgekomen, dan de patricische leden van de bestuurscolleges aan het hoofd van de traditionele instellingen? Op vragen als deze hebben mijn bronnen mij nog geen antwoord kunnen suggereren.

Dit beeld is vrijwel geheel gebaseerd op de informatie van de Heilige Geest. Datering van een voldoende groot aantal jaargetijden was een voorwaarde om tot een beeld van de ontwikkeling te kunnen komen. De gegevens van gasthuis- en kerkmeesters zijn in ieder geval niet met dit beeld in strijd. De discrepanties in de spreiding van de configuraties van uitdelingen verklaarde ik met de veronderstelling dat de Heilige Geest vroeger en vaker memories aannam dan de anderen.

Het totaalbeeld dat op grond van de uitdelingspatronen geschetst kan worden is dat van een steeds toenemende institutionalisering van het memoriewezen in Leidens oudste parochie. Wat ooit begonnen was als een incidenteel verschijnsel werd vaste praktijk. Deelname aan de plechtigheid en deelgenootschap in de revenuen werden voor- en keerzijde van dezelfde medaille. Er ontstonden belangentegenstellingen die voor ons getuigen zijn van de ontwikkeling van een marginaal naar een centraal fenomeen. De toename van het aantal werkelijke of potentiële deelnemers aan de liturgie toont het ontstaan van een geestelijke beroepsgroep, waarvan de ideële én de materiële bestaansgrond rechtstreeks gevonden werd in de memorievroomheid van haar stadgenoten.³⁸

Noten

- 1 D.J. Faber, 'Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1995 (Leiden 1995) 24-43. Website Vereniging Jan van Hout: www.janvanhout.nl.
- 2 Jacques Le Goff, *La naissance du purgatoire* ([Paris] 1981).
- 3 Jan van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 312-314.
- 4 In zijn proefschrift *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996) 335vv, verbindt Hanno Brand de begrippen 'Religie, caritas en eigenbelang'. 'Innerlijke beleving' wordt door hem niet uitgesloten, maar hij heeft in zijn onderzoek toch meer oog voor 'uiterlijk vertoon' als drijfveer.
- 5 Ik noem hier alleen van Oostroms baanbrekende studie over het hof van Albrecht van Beieren en een bundel studies uit zijn kring: F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987); Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (Amsterdam 1993).
- 6 L.M. Daniëls (ed.), *Dirc van Delf. Tafel van den kersten ghelove* (Antwerpen 1938) dl. 3b, p. 460 (zomerstuk, kap. XXXVI).
- 7 Eamon Duffy, *The stripping of the altars. Traditional religion in England, c. 1400 - c. 1580* (New Haven/Londen 1992) 91.
- 8 Recent hierover: B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000) 27-31. De schets hiervan in Jeanne Verbij-Schillings, 'Kerk en cultuur' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1: *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 153 is to the point, maar voegt geen nieuwe informatie toe.
- 9 L.E. Loopstra, 'De Leidse Commandij van de Duitse Orde in de middeleeuwen', *Leids jaarboekje* 76 (1984) 33-59.
- 10 Voor de typologie van deze bronnen zie N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Turnhout 1972) (Typologie des sources du moyen âge occidental: 5), met *Mise à jour* door J.-L. Lemaître (1985).
- 11 Regionaal Archief Leiden (RAL), Archieven van de kerken (AKe), inv.nr. 7, f. 59.
- 12 Zie de bijlage 'Lijst van memorieboeken' in Faber, 'Een laat-middeleeuwse obsessie?', 43.
- 13 De bestanden – zogenaamde relationele databases – zijn oorspronkelijk in het programma DataPerfect. Zij geven de memories per instelling op basis van de beschikbare memorieboeken. Zie noot 1.
- 14 Deze term is ontleend aan J.A. Mol, 'Kruisherden op de Friese zieleheilsmarkt in de vijftiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990) 327-348.
- 15 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (KB), 73 E 39 f. 6v, 73 E 40 f. 6 en 73 E 41 f. 4; RAL, Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (AHG) inv.nr. 428 f. 2v = Ed van der Vlist, *Het oudste cartularium van de Heilige Geest te Leiden* (Leiden 1987) [studiezaal RAL], regest 2. Ik zal de memories van de Heilige Geest voortaan meestal slechts aanhalen naar een van de memorieboeken, in het algemeen het oudste, KB 73 E 40.
- 16 KB, 73 E 40 f. 31v; AHG inv.nr. 429 f. 3v-4 = Van der Vlist, *Het oudste cartularium*, regest 18.
- 17 RAL, Archieven van de gasthuizen (AGa), inv.nr. 440 f. 34 en 441 f. 39; inv.nr. 455 f. 3, reg. 18.
- 18 AKe inv.nr. 7.

- 19 AKe inv.nr. 7 f. 36; KB 73 E 40 f. 77v.
- 20 RAL, Archief van de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente (ANHK) afd. B 2 2032 f. 6; AGa inv.nr. 440 f. 8 en f. 24, 455 f. 13v-14 en 486 p.185. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 342.
- 21 AKe inv.nr. 418 bl. 3, 46, 116, 118, 118v en 119.
- 22 Hier geciteerd naar AKe inv.nr. 7 f. 6vv; de tekst is ook, vermoedelijk in dezelfde hand, opgenomen in het memorieboek van de Heilige Geest, KB 73 E 39 f. 105/106.
- 23 Zie M. van Baarsel, 'De memoriemeesters van de Pieterskerk', *Leids Jaarboekje* 74 (1982) 25-55. Mijn voorstelling van dit nieuwe college berust geheel op deze studie. Ik wijk daarvan slechts enigszins af in mijn kijk op taakverdeling en onderlinge verhouding tussen de betrokken priesters en instellingen.
- 24 De geschiedenis van de altaarstichtingen in de Leidse kerken moet nog geschreven worden. Zeker voor de St.-Pancras-, maar ook wel voor de St.-Pieterskerk is veel bronnenmateriaal aanwezig.
- 25 Van Baarsel, 'De memoriemeesters', 34.
- 26 In het memorieboek 73 E 41 van heiligegeestmeesters tel ik 31 jaargetijden die niet in de beide andere voorkomen; uit AGa inv.nr. 442 zijn 26 nieuwe memories van het Gasthuis vast te stellen in maart en 12 in november. Ook in de St. Pancras ging blijkens de 87 memories die over januari t/m maart alleen in het memorieboek AKe inv.nr. 419 voorkomen de aanname van jaargetijden na ca. 1490 nog in ruime mate door. Deze late fase van het memoriewezen moet nog worden onderzocht.
- 27 Zie van Baarsel, 'De memoriemeesters', 32-33.
- 28 AKe inv.nr. 7, f. 56v.
- 29 AGa inv.nr. 455 f. 61. Andere voorbeelden: AKe inv.nr. 418 bl. 63 (Adriana Willem Heermans wijf), AGa inv.nr. 442 bl. 26 (Amelburch Dirc Hugen. wijf); ANHK afd. B b 2032 f. 32 (Pieter Vincke).
- 30 Ch. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (s-Gravenhage 1908) 170.
- 31 Ibidem. De bedragen zijn uitgedrukt in ponden (lb.), schellingen (s.) en penningen (d.).
- 32 AGa inv.nr. 334.11 f. 11: Item ontfaen van Hughe Josephs soen ende sijn ghesellen van der bede opt Hogelant binnen desen jair 17 lb.; Item tot desen jair uut der bede gecomen onder Jan van Leyden ende Willem Aernt soen boven allen memorien die daerof gedaen sien ende uutten bloken 10 lb. Ligtenberg, *Armezorg*, 161: '[...] en er waren velen [begunstigers nl.], die de kerkmeesters, gasthuismeesters en heiligegeestmeesters slechts beschouwden als mensen, die tegen een kleine vergoeding ten bate van de kerk of de armen de landerijen en renten beheerden, waaruit de memoriediensten betaald moesten worden'.
- 33 Verwezen wordt naar: J.C. Bouuaert (ed.), 'Het necrologium en het obituarium van Eine (ca. 1280-15de eeuw)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 144 (1978) 1-188; Léopold Génicot (ed.), *Une source mal connue de revenus paroissiaux: les rentes obituaires. L'exemple de Frizet* (Louvain-la-Neuve 1980); Jean-Loup Lemaître (ed.), *Répertoire des documents nécrologiques français* I (Paris 1980) 100-131 (planches); H.C. Wüstefeld, 'Het memorieboek van het Katrijnenklooster in Haarlem (hs. 70 H 53 KB Den Haag): een codicologisch historische studie', *Ons Geestelijk Erf* 54 (1980) 293-333; Jean-Loup Lemaître en Jean Dufour (ed.), *Les documents nécrologiques de l'abbaye Saint-Pierre de Solignac* (Paris 1984); Friedrich Gorissen (ed.), *Das Memorienbuch des Stiftes Kleve* (Kleve

- 1987).
- 34 Het volstaat al te 'bladeren' in de records betreffende de St.-Pancras om in dit opzicht veelzeggende kanttekeningen tegen te komen. Ik noem: bl. 3 (Gerardus Diddenzoen), bl. 53 (ouders heer Hughe vd Hant), bl. 59 (heer Gheryt die Wit), bl. 84v (heer Bertoldus One). De talrijke memories van Heilige Geest-, gasthuis- en kerkmeesters bevestigen en versterken dit beeld.
- 35 In 56 memories, waarvan 36 besproken bij de Heilige Geest, is expliciet sprake van *geprovende kapellanen*; 22 van deze memories bij de Heilige Geest kon ik dateren. Het is opvallend dat zestien daarvan besproken zijn tussen 1380 en 1390; vier zijn ouder en twee jonger. Is het mogelijk dat men in dit decennium behoefte kreeg aan een ondubbelzinnige terminologie en *kapellanen* alleen niet als zodanig ervoer?
- 36 In de memorieboeken van het Gasthuis vinden we één jaargetijde buiten de St.-Pieterskerk: de memorie voor Simon Rondiel, overleden na 1400, jarenlang kerkmeester van de Vrouwenkerk. Hij liet in die kerk memorie doen door de Heilige Geest, het Gasthuis en kerkmeesters van Onze Lieve Vrouwe; de memories van de eerste twee zijn ook opgetekend in het memorieboek van de Vrouwenkerk. Zie KB 73 E 39 f. 38v en 73 E 40 f. 35, AGa inv.nr. 440 f. 1v en 440 f. 1, ANHK afd. B b 2032 f. 16v, 48v en 55v).
- 37 Jonkvrouw Aechte Heynendochter van Velsen besprak in 1322 haar memorie bij heiligegeestmeesters, maar liet ook memorie doen in Haarlem; heiligegeestmeesters betaalden de Witte Broeders daar jaarlijks 10 schelling. In Leiden begunstigde zij behalve de Heilige Geest ook het Gasthuis; AHG inv.nr. 428 f. 1-2 = Van der Vlist, *Het oudste cartularium*, regest 3 en 4, KB 73 E 39 f. 77v en 73 E 40 f. 69v, AGa inv.nrs. 368 en 455 f. 34-34v). Harman Bitter besprak voor zijn vrouw jonkvrouw Coenegond van der Does memoriediensten in het klooster Egmond, te betalen uit zijn schenkingen aan de Heilige Geest en het St.-Catharinagasthuis (AGa inv.nr. 440 f. 30v, 441 f. 35v, 455 f. 56v-57 en KB 73 E 39 f. 63, 73 E 40 f. 57, AHG inv.nr. 428 f. 88 = Van der Vlist, *Het oudste cartularium*, regest 538).
- 38 Er is nog veel te onderzoeken over het memoriewezen. Ik stipte de rentabiliteit van het memoriewezen voor de instellingen slechts even aan. Ik ben niet ingegaan op de keuze van memoriedagen en de spreiding daarin, op liturgische aspecten en op de (familie)relatiepatronen in de begunstigingen. Ook is nog niet bekend of de parochiegrenzen een rol speelden bij het maken van een keuze.

1731 De Heer Wilh: Cras Debet
 Aan Abraham Kallewier

3 Maart	Een muziek boekje 40	—	14
	Girselini Epitome Hist: 100	1	13
	Tuitonius Travi, 100 op: 100	1	13
12	Weddeli oratio int latijn & duits	—	15
15	Vand Leeuwen Room & Hall:	—	—
	Recht 10	3	10
6 april	Westenberg ad Pandecta 100	4	6
	— ad instituta 2 voel op: 100	1	12
	Ginnin ad instituta 100 op: 100	2	—
5 Meij	Een Bijbel in folio met Kaarte	—	—
	Fr: Bant, met Linte	14	—
	Corpus Juris Civilis 1000 f: 100	—	—
	Met Vootjesen Vootlaan	9	10
	Huber Praelectiones 100 op: 100	7	10
20 june	Westenberg ad instituta 100	1	9
	Hoijneek Eliant: Rom: 1002 f: 100	3	15
	Voet Elementa Juris 100	1	—
19 Sept	D'Outreijnd Kort & Schel 100	1	4
7 Nov	Beverwijk & Werken 100	3	—
27	Een Bad beste Pennen	—	6
	Marijn Nouvelle Methode	—	10
1 Dec	Vriensentijt Werelt Bedoening	10	10
7 Maart	In mijn Verkoop 100 op: 100	1	9
	Vesed Danklijk Volbaar	60	13
	op den 10 Maart 1732	—	—
	Abrah: Kallewier	—	—

Nota uit 1731 van boeken geleverd door boekhandelaar Abraham Kallewier. Op de rekening zien we bovenaan een muziekboekje (voor 14 stuivers), maar ook (op 5 mei) een bijbel in folio-formaat, met kaarten, voor 14 guldens.

Bernard Hemsing

Een Leidse *fluytenmaker*

Jan Bouterse

In het Gemeentemuseum Den Haag worden twee barokdwarsfluiten met het stempel B. Hemsing bewaard. Het ene instrument is afkomstig uit de collectie-Boers, welke uitgebreide collectie in 1952 door het Rijksmuseum in Amsterdam aan het Haagse museum – dat als enige in Nederland een gespecialiseerde afdeling muziekinstrumenten heeft – in permanente bruikleen is gegeven. Het andere is in 1998 aangekocht.¹

Over een fluitenbouwer met de naam B. Hemsing was tot enige tijd geleden in het museum echter niets bekend; vermoed werd dat het om een Nederlander zou kunnen gaan. De bouwer had zijn naamstempel op de bewuste fluit gecombineerd had met een kroontje en een *lion rampant* (staande leeuw), een combinatie die we ook op de instrumenten van enkele andere Nederlandse bouwers tegenkomen, maar die hoogst zelden door niet-Nederlandse bouwers is gebruikt.²

De ondergang van het schip de *Amsterdam*

Pas in 1993 kwam er meer licht in de zaak-Hemsing. P.J.M. de Baar, medewerker van het Regionaal Archief Leiden, was een boek onder ogen gekomen van de opgraving van het schip de *Amsterdam* dat in 1749 bij Hastings was vergaan.³

Bij de opgraving van de *Amsterdam* (tussen 1983 en 1985) was een kop van een dwarsfluit gevonden, waarop het stempel van Hemsing was te lezen. Deze naam kwam De Baar bekend voor, namelijk als leverancier van muziekinstrumenten aan *Willem* en *Constantijn Cras*, welgestelde broers die in Leiden hadden gestudeerd. Van Hemsing bleek meer bekend te zijn: zijn voornaam was Bernard en hij was van Duitse afkomst. Hij had zich in 1734 op 30-jarige aan de Universiteit in Leiden als student laten inschrijven. Daarbij had hij de aandui-

Dr. ir. M.C.J. Bouterse (1949) studeerde ecologie en natuurbescherming in Wageningen. Hij ging zich later toeleggen op de muziekinstrumentenbouw en

-onderzoek. In 2001 promoveerde hij in Utrecht op het onderwerp *Nederlandse houtblaasinstrumenten en hun bouwers, 1660-1760*.

ding *Vesaliensis* aan zijn naam toegevoegd, wat betekent dat hij afkomstig was uit het Duitse Wesel. De inschrijving aan de universiteit kan volgens De Baar wellicht alleen betekend hebben dat hij op die manier deel kon hebben aan enkele voorrechten, zoals vrijstelling van accijnzen op bier en wijn en het ontlopen van dienst in de plaatselijke schutterij.

Hemsing als vaste muzikant van de Leidse universiteit

In het in 1975 uitgegeven boek *Een ding van parade, muziekhistorische overwegingen over academische muziek te Leiden*, vertellen Doove en Knödler meer over Hemsing. In 1746 solliciteerde Hemsing naar de post van vaste muzikant van de universiteit, eerst als waarnemer, maar na het overlijden van zijn voorganger Le Vray in 1747 in vaste en betaalde dienst, voor een bedrag van tweehonderd gulden per jaar.

De sollicitatiebrief van Hemsing is in Doove & Knödler afgedrukt, samen met een latere brief (uit 1748), waarin Hemsing klaagt over de traagheid van betalen van de universiteit als hij weer eens veel kosten had moeten maken voor een muzikale uitvoering bij het afscheid van een hoogleraar. Deze brieven zijn geschreven in een nogal krom Nederlands:

ED: Achb: Heere Couratore, ik doun de Ed Achb: Heere door desen bekennt make angaande mijn bediening. mijn begeerte is ongenuge tegeve in mijn bediening daar ik mijn best toudoun. Maar dat is nit enttevooren door mijn persoon allenig. omdat wel te doun, daar hoort grote onkosten tou; neu heb ik voor Mijn Heer de professor Weyss so gering angeleyt als het mogelick is dat maar eventyes bestaan ken; dat heeft mijn gekost achendertig geulde en tien steuvers en voor Mijn Heer de Winter oik so veel. dat is alsame sevenenseventig geulde. neu ister noch twe anstaende, een op de achste februwari en een voor Mijn Heer Albinis en der soudon noch meer kenne komen eerdatter een jaar om is. En heb oik al eenderig geulde eutgegeve an Musiek en heb ook weer wad neys eut Engeland ontboden, maar van die kossten vant musik dar spreik ik nit af.⁴

Hierbij moet bedacht worden dat de aanschaf van bladmuziek voor de uitvoeringen in die dagen een hoge kostenpost moet zijn geweest. De problemen met de universiteit werden opgelost doordat de kapelmeester in het vervolg bij een inaugurele rede f 30 ontving, welk bedrag hij evenwel moest delen met zijn collega's. Uit de brief van Hemsing blijkt dat wanneer een lid van het Huis van

Oranje de universiteit bezocht, kosten noch moeiten werden gespaard bij een muziekuitvoering. Zo kreeg Hemsing extra gelden bij de uitvoering van klaagmuziek ter gedenking van de dood van prins Willem IV in 1752, als ook bij het bezoek van prins Willem V in 1757.

De in de brief van Hemsing genoemde bedragen zijn ook aanzienlijk te noemen in het licht van diens jaarsalaris. Bij dit alles is niet duidelijk hoeveel werk Hemsing aan zijn baan als muzikant van de universiteit heeft gehad. In 1748 woonde Hemsing (samen met een dienstbode) aan het Kort Rapenburg en noemt zich daar *musicale instrumentmaker*. Dit is een aanwijzing dat hij de functie van kapelmeester aan de universiteit niet als zijn hoofdbetrekking heeft gezien. Volgens De Baar kwam het woonadres van Hemsing overeen met het huidige pand dat Kort Rapenburg nr. 12 is genummerd, en waar volgens een gedenksteen aan de gevel een eeuw eerder de bekende fijnschilder Gerard Dou heeft gewoond. Hemsing stierf in 1776.

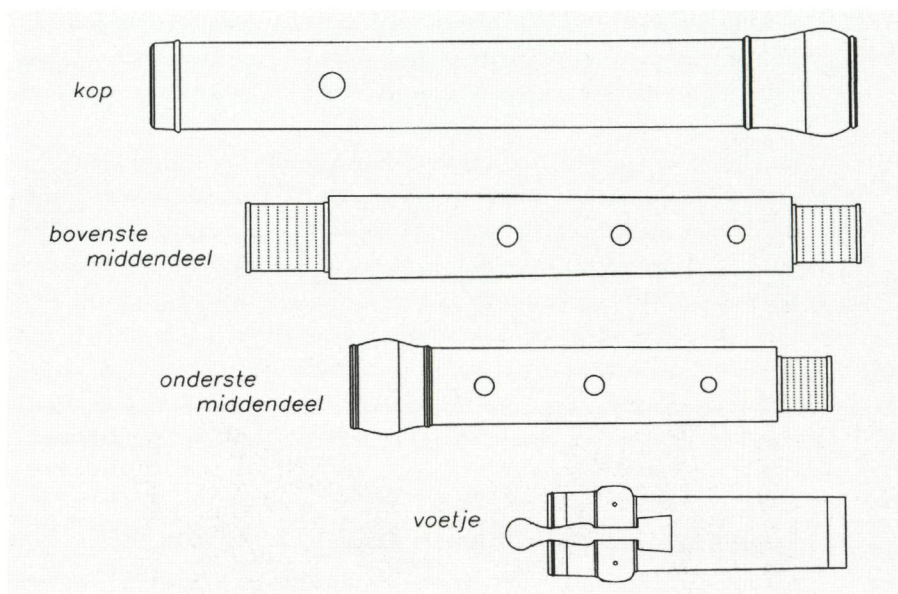
De rekeningen aan de gebroeders Cras

Dat er twee rekeningen (niet meer dan 'vodjes papier') van een instrumentenbouwer bewaard zijn gebleven, is uitzonderlijk. Van Nederlandse *fluytenmakers* is slechts één andere rekening teruggevonden (uit 1685, van de Amsterdamse bouwer Richard Haka) en ook uit de ons omringende landen (met centra van instrumentenbouw in Neurenberg, Brussel, Parijs en Londen) veroorzaakt elke vondst van een betalingsbewijs of opdracht voor een levering van instrumenten de nodige opwinding bij musicologen.⁵

De eerste van de twee rekeningen van Hemsing dateert van 1731 (hij had zich toen dus nog niet aan de universiteit laten inschrijven) en luidt als volgt:

Menheer W. Kras debet an bernhart hemsing
een par fleuduse 8.0.0
een fluit Rotting 5.5.0
een paar dwarsfleute 22.0.0
somma 35.5.0

W. Kras was Willem Kras, een Leidse student, over wie straks meer. Met de *fleuduse* zijn blokfluiten bedoeld (afgeleid van het Franse *flûte douce*), de *fluit Rotting* was een wandelstokblokfluit. De geheel of gedeeltelijke en vaak lichtelijk verbasterde Franse aanduiding van blaasinstrumenten (zoals *hautbois* en *basson* voor

Lijntekening van een baroktraverso, losse delen.

de hobo en fagot) komt in zwang in het laatste kwart van de 17de eeuw, wanneer de in Frankrijk ontwikkelde nieuwe types van meerdelige en uitbundiger gedraaide instrumenten Nederland bereiken. Onder musici is deze stijl tegenwoordig bekend als 'barok', hoewel het gebruik van deze term voor niet-architecturale zaken eigenlijk niet correct is. Opvallend genoeg is van alle instrumenten de naamgeving voor de dwarsfluiten het minst vaak verfranst: de aanduiding *fluit travers* komen we maar een enkele keer tegen, *dwarsfluit* veel meer.

Over wandelstokinstrumenten nog het volgende: deze zijn in verschillende soorten en maten gebouwd; het meest bekend (uit de tweede helft van de 18de eeuw) zijn wandelstokdwarsfluiten, maar van Nederlandse makelij zijn alleen twee wandelstokblokfluiten bewaard gebleven. Een van deze twee draagt het stempel van de eerder genoemde Richard Haka (1642/46-1705), die in Amsterdam heeft gewerkt en die kan worden gezien als de grondlegger van de Nederlandse fluitenbouwerstraditie uit de barok. De vader van Richard Haka was 'rottingmaker' (hij maakte dus wandelstokken) en wellicht moet de uitvinding van de combinatie van een blokfluit en een wandelstok wel bij hem en zijn zoon worden gezocht.

De prijzen van de *fleuduse* uit de rekening van Hemsing komen overeen met de *talije fleutten does* uit de rekening van Richard Haka. Waarschijnlijk ging het bij deze instrumenten die tegenwoordig altblokfluiten in f¹ worden genoemd, en die zowel bij Haka als Hemsing f 4 per stuk kostten.

De tweede rekening van Hemsing dateert van 1733 en was bedoeld voor Constantijn Cras, een jongere broer van Willem Cras (we zien de spellingen Cras en Kras afwisselend opduiken) van de vorige rekening en net als hij student in Leiden. Hij kocht in dat jaar van Hemsing *twee dwarsfluiten voor 30 gulden en een paar ebbelhoute dwarsfleute, eyder met 3 middelstukken en silvere banden en klaape*, voor f 60. Deze laatste beschrijving is interessant omdat het de enige aanwijzing is dat in Nederland traverso's zijn gemaakt met zilveren in plaats van ivoren sierringen (die tevens verstevigingsringen zijn). De drie middelstukken vinden we vaker op baroktraverso's: deze wisselstukken verschilden iets in lengte, waardoor het mogelijk was het instrument in verschillende stemmingen te spelen.

De prijzen voor de instrumenten uit de tweede rekening zijn fors te noemen en hebben zeker te maken met de luxueuze uitvoering ervan. Wanneer we de prijzen uit die tijd willen omrekeningen naar de hedendaagse koers, zouden we 20 tot 30 euro voor de toenmalige gulden kunnen rekenen. Wanneer we de te betalen bedragen vergelijken met het jaarsalaris dat Hemsing later als universiteitsmuzikant zou verdienen, lijkt het des te waarschijnlijker dat deze laatste functie niet fulltime was. De fluitbouw moet meer dan een aardige bijverdiensite zijn geweest; daarbij moet evenwel worden aangetekend dat we van geen enkele *fluytenmaker* (zo noemden verschillende instrumentenbouwers zich, ook wanneer ze andere blaasinstrumenten dan blok- en dwarsfluiten maakten) weten hoe groot hun jaarlijkse productie is geweest.⁶

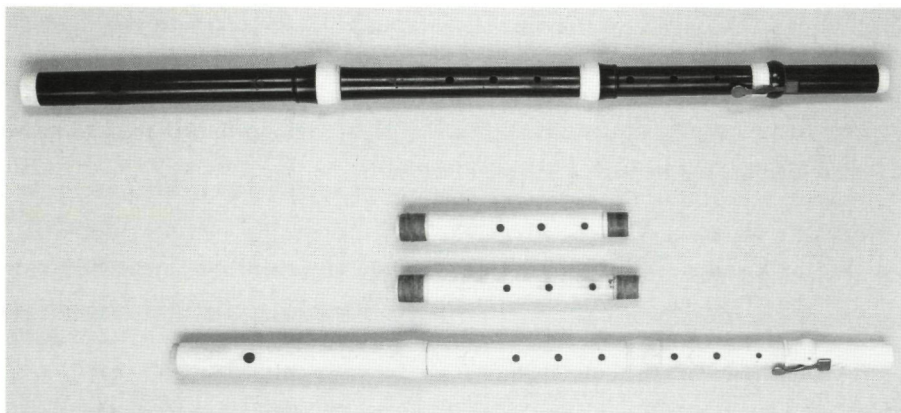
Wie waren de gebroeders Cras?

Hoe kwam het dat de rekeningen voor de genoemde instrumenten aan de gebroeders Cras bewaard zijn gebleven? Daaraan ligt een bijzondere omstandigheid ten grondslag: de beide knapen waren namelijk wees geworden toen ze (in 1723 resp. 1724) vanuit Batavia naar Leiden werden gestuurd, om daar de Latijnse School af te maken en aan de universiteit te gaan studeren. Hun vader (Hendrik Cras, baljuw te Batavia) was al eerder overleden, hun moeder (Elisabeth Tedingh) stierf ten tijde van de overtocht van haar zonen. Het ging bij elkaar om

drie broers: Willem (geboren in 1713), Jacob (1715) en Constantijn (1716). Vanaf hun aankomst hebben de Leidse weesmeesters van de Weeskamer in Leiden hun niet onaanzienlijke financiën beheerd. In 1729 bedroeg het gezamenlijke vermogen van de drie broers ruim f 54.000, en in tien jaar tijd bleek – ondanks de kosten voor de studie van de broers – dit vermogen ongeveer verdrievoudigd te zijn, ongetwijfeld het gevolg van verstandige beleggingen. Van de uitgaven van de drie studenten is een groot aantal rekeningen bewaard gebleven.⁷

Berry Dongelmans, wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Leiden, heeft over de studietijd van de gebroeders Cras een artikel geschreven, dat is opgenomen in een bundel met opstellen ter gelegenheid van het afscheid van prof. J.W. de Vries, hoogleraar *Dutch Studies* aan de Universiteit Leiden.⁸

Het artikel van Dongelmans geeft een alleraardigst beeld van het leven van welgestelde Leidse studenten in de eerste helft van de 18de eeuw. Zij geven hun geld uit aan kost en inwoning (Willem Cras betaalde in 1731 daarvoor f 500 per jaar aan Theodorus Chadborn, klerk van de Weeskamer), kleren, pruiken, catechisatie, boeken en kranten, drank en tabak, muziekinstrumenten en muzieklessen. Van Constantijn Cras is bekend bij wie hij fluitles nam, en wel bij Hendrik Schaaf, die op 14 september 1733 het bedrag van f 37:16 uitbetaald kreeg *over zes maanden instructie op de flute*. Ook van Willem Cras is een rekening bewaard, waarop een bedrag staat aangegeven dat betaald moest worden aan een *fluytmeester* (f 12:12 over een periode van twee maanden). Beide gegevens zijn bij-

De twee traverso's van Hemsing uit de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag. Boven de ebbenhouten flûte d'amour, onder de ivoren traverso met wisselstukken.

zonder: er is maar bijzonder weinig bekend van wat muzieklessen in deze periode hebben gekost. Helaas is niet bekend hoeveel lessen per maand beide broers hebben genoten.

Dongelmans concentreert zich in zijn opstel verder vooral op de boeken die de broers hebben gekocht (vooral bij de boekverkoper Abraham Kallewier). In eerste instantie zijn dat de leerboeken die op de Latijnse School werden gebruikt, later de boeken voor de rechtenstudie. Verder zien we de nodige stichtelijke werkjes opduiken, naast enkele werken van Cats en Vondel. Constantijn Cras schafte zich op een gegeven moment ook het een en ander aan populair proza aan (bij boekverkoper Crijn Visser). Zowel de uitgaven voor de boeken als die voor catechisatie, muziekinstrumenten en -onderricht, schermlessen en andere zaken meer laten zien dat de gebroeders Cras zich niet alleen met de stof van hun studie hebben beziggehouden, maar dat ze ook voor andere zaken des levens belangstelling hadden en zich breed hebben ontplooid. Muziek hoorde daarbij, maar was niet de hoofdzaak.

De bewaard gebleven instrumenten van Hemsing

Er zijn drie instrumenten bewaard met het stempel van Hemsing:

1. kop van een traverso in d1, in ebbenhout(?) met een ivoren dop; Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam; inventarisnummer: A.4714(03).
2. traverso in d1 met drie wisselstukken, in ivoor, klep niet origineel; Gemeentemuseum Den Haag; inventarisnummer Ea 3-1998.
3. alttraverso of *flûte d'amour* (in b0), in ebbenhout met ivoren ringen en een zilveren klep; Haags Gemeentemuseum; inventarisnummer: Ea 38-x-1952.

Het gaat dus bij alle drie om traverso's (wat de afkorting is van *flauto traverso*, en de tegenwoordig algemeen gebruikte aanduiding voor de éénkleppige barokdwarsfluit). Het onder nr. 3 vermelde instrument is in alle delen langer dan nr. 2 en staat een kleine terts lager gestemd. Deze alttraverso is in zeer goede staat bewaard gebleven en heeft – mogelijk het gevolg van de relatief smalle boring – een milde klank, precies wat je bij een 'liefdesfluit' voorstelt. Het klepje op de voet is fraai vormgegeven.

De traverso nr. 2 is gemaakt van ivoor en komt uit het bezit van de fluitist Lucius Voorhorst, die er indertijd (rond 1980) nog concerten op heeft gespeeld; zijn weduwe heeft het instrument in 1998 aan het Gemeentemuseum verkocht.

Net als bij een van de instrumenten van de rekening van Hemsing aan Constantijn Cras heeft deze fluit drie wisselstukken. In de 17de en 18de eeuw lag de hoogte van de stemtoon a' nog niet vast, zodat fluitisten bij het samenspelen met andere instrumenten het bovenste middendeel van hun instrument konden omwisselen voor een ander. Met het langste wisselstuk is de stemming van de ivoren traverso ongeveer $a' = 410$ Hz, met het middelste ca. $a' = 415$ Hz, met het kortste ca. $a' = 420$ Hz.⁹

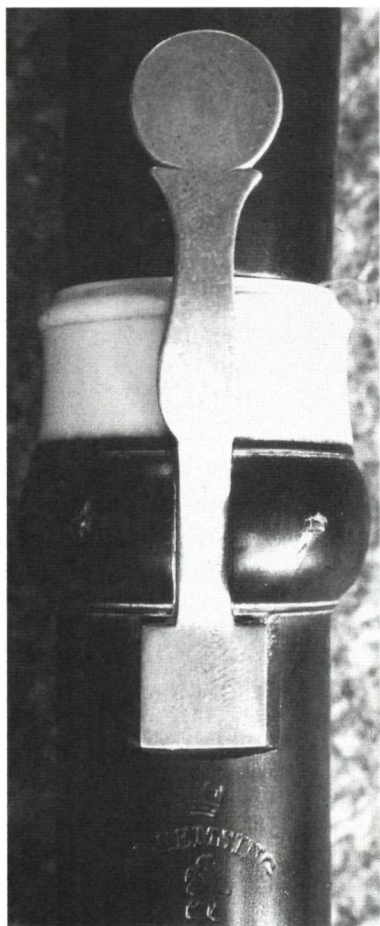
Voorhorst schijnt het instrument ooit in Leiden te hebben gevonden; het is mogelijk dat het sinds de vervaardiging deze stad ruim 200 jaar niet verlaten had! Het mondgat van de ivoren traverso is niet helemaal regelmatig, mogelijk heeft Voorhorst ooit een kleine beschadiging weggewerkt. Het klepje is misschien niet origineel.

De traverso nr. 1, die is gevonden tussen de wrakstukken van het schip de *Amsterdam*, is incompleet: alleen een kop is teruggevonden waarvan een ivoren ring aan de onderkant ontbreekt. Door het langdurige verblijf in het zoute water is het hout verkleurd, zodat niet zeker is of het instrument van ebbenhout was gemaakt.

Bij het stempel van Hemsing valt op dat de *lion rampant* met zijn kop naar rechts kijkt, wat een uitzondering is op de regel: alle andere leeuwen op stempels van Nederlandse bouwers kijken naar links. Wat de reden van de uitzondering is, weten we niet. Het gebruik van verschillende heraldische symbolen (zoals een *fleur de lis*, *lion rampant*, kroontje, klaverblaadje en dergelijke) lijkt verder nogal willekeurig geweest te zijn. Slechts in een enkel geval (een roosje op een basblok-fluit van I. Roosen uit de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag) is er een verband tussen de bouwer (of soms diens woonplaats) met het stempel. Overigens hebben we de woonplaats van Roosen nog niet kunnen achterhalen: wanneer *fluytenmakers* niet in een of andere krant hebben geadverteerd en zich niet hebben ingeschreven in poorterboeken, is het heel lastig meer gegevens te vinden van bouwers van wie we de namen alleen dankzij de stempelafdrukken op de instrumenten kennen.

Technisch gezien vallen de koppen van de traverso's van Hemsing op door hun vrijwel rechte profiel: de vlakke baan is van de dop tot aan de tapholtewelving vrijwel cilindrisch afgedraaid, zonder 'insnoeringen' of verdikkingen. Dit verschijnsel is niet bekend van traverso's van andere Nederlandse bouwers.

Bij het spelen op zowel de ivoren traverso als de ebbenhouten *flûte d'amour*

Een foto van het fraai gevormde klepje op het voetje van de flûte d'amour van Hemsing, met daaronder zijn stempel.

waren er enkele problemen met de zuiverheid: het interval tussen de tonen die gespeeld worden met de bovenste drie respectievelijk twee vinger-gaten dicht was wat aan de grote kant (bij de ivoren traverso gaat het om het interval van de g' naar de a'). Dat zou een aanwijzing kunnen zijn dat bij beide instrumenten het bovenste middendeel iets is ingekort, een ingreep die we juist bij traverso's nog wel eens zien om de stemming – die in de loop van de 18de eeuw steeds hoger werd – iets op te schroeven. Maar bij de twee speelbare fluiten van Hemsing is er aan de middendelen zowel in- als uitwendig niets te zien dat op een dergelijke ingreep wijst.

In catalogi van inboedelveilingen uit de 18de en het begin van de 19de eeuw komen verschillende keren instrumenten van Hemsing voor, waarbij het vooral gaat om dwarsfluiten. Zo worden in 1768 in Middelburg *twee fraaye dwarsfluyten met de stukken van B: Hemsing* aangeboden en in 1806 in Den Haag een *dwarsfluit met 3 middelstukken*. Het meest interessant is echter de verkoop van zeven instrumenten op een veiling in 1770 in Middelburg: hier vinden we in de catalogus een *extra fraaye dwarsfluyt, met twee Stemstukken, een dito dwarsfluyt als boven door denzelven, (nog) een dito als boven door denzelven, twee fraaye flauti a bec* (blokfluiten) door B. Hemsingh en ten slotte *drie stuks flageoletjes* (ook een soort blokfluiten) met *mondstukken* door dezelfde. De genoemde catalogi

bevinden zich in de bibliotheek van de KVB, de Koninklijke Vereniging voor het Boekenvak.¹⁰

De waardering van Hemsing als instrumentenmaker

Hoe goed was Hemsing als instrumentenmaker? Aan de hand van zo weinig

teruggevonden instrumenten is deze vraag niet eenvoudig te beantwoorden. Het aantal bewaard gebleven instrumenten zegt soms iets over de kwaliteit en de bekendheid van een bouwer. Zo zijn van Richard Haka vijftien blokfluiten in alle soorten en maten teruggevonden, naast zo'n twintig hobo's en schalmeien, en opvallend genoeg maar één dwarsfluit en één fagot). Maar van een bouwer als I. Deppe (over wie alle gegevens ontbreken) is maar één traverso bekend, dat dan wel een heel fraai instrument is (Gemeentemuseum Den Haag). Dat de drie bewaard gebleven traverso's van Hemsing net als de meeste van de door de gebroeders Cras gekochte instrumenten uitgesproken luxueus zijn gemaakt (met ebbenhout en ivoor als basismaterialen, ivoor en zilver voor ringen en kleppen), is echter een aanwijzing dat Hemsing een goed vakman moet zijn geweest die hoge prijzen voor zijn producten kon vragen.

Er zijn geen gegevens die erop wijzen dat Hemsing naast blokfluiten en traverso's ook hobo's of fagotten heeft gemaakt. De meeste Nederlandse *fluytenmakers* uit de eerste helft van de 18de eeuw deden dat wel. Het merendeel van deze bouwers woonde in Amsterdam; het bleek niet mogelijk een relatie tussen Hemsing en een van deze bouwers vast te stellen. Zijn traverso's zijn grotendeels gemaakt in wat je de 'algemene barokstijl' zou kunnen noemen, waarbij deze instrumenten slechts in kleine details van elkaar verschillen. Nederlandse traverso's kenmer-

Stempel van Hemsing op de ivoeren traverso uit de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag.

ken zich daarbij door een in de regel wijde boring en een klein rond mondgat (diameter 8,5 mm of minder), wat ook geldt voor de twee korte traverso's (nrs. 1 en 2) van Hemsing. Zijn *flûte d'amour* is moeilijker op waarde te schatten, omdat slechts één vergelijkbaar instrument van een Nederlandse bouwer bewaard is gebleven.

Zoals gezegd, werkten de meeste van de Nederlandse *fluytenmakers* in de eerste helft en het midden van de 18de eeuw in Amsterdam. Er zijn slechts enkele uitzonderingen: Robbert en Willem Wijne (vader en zoon) in Nijmegen, F. Eerens in 's-Hertogenbosch (en mogelijk ook in Utrecht) en ten slotte Klaas van Hallum (1720-1791), die in Franeker en later in Groningen niet alleen als instrumentenbouwer, maar ook als musicus aan de universiteiten aldaar actief was in een functie vergelijkbaar met die van Hemsing in Leiden.¹¹ Het is bij dit alles vaak niet bekend waar de genoemde bouwers het vak van instrumentenmaker hebben geleerd. Bij de Amsterdamse bouwers is er sprake van diverse leraar-leerlingrelaties, en ook volgende enkele zonen hun vader in het bedrijf op. Waar Hemsing is opgeleid, blijft geheel verborgen. Een opleiding in Duitsland in de omgeving van Wezel is onwaarschijnlijk, omdat daar geen (of in elk geval geen bekende) fluitenbouwers actief waren. Het is echter niet onmogelijk dat Hemsing autodidact was en werkte vanuit een achtergrond van een gedegen muzikale kennis en de nodige handvaardigheid met houtbewerking.

Waren er in Leiden nog meer *fluytenmakers* werkzaam? Hijd(?) van den Horn heeft mogelijk rond 1800 in Leiden gewerkt. Van hem is een vijfkleppige klarinet bewaard gebleven, meer is over deze bouwer niet bekend.¹² Ignatius Brüggeman (geboren in 1809 in het Pruisische Hopstein, overleden in 1881 in Leiden) adverteerde in 1842 dat hij klarinetten en fluiten maakte. Onlangs is in Zwolle een fagot van Coenraad Rijkel (1664-1726, leerling van Richard Haka) opgedoken, waarvan de beker een latere toevoeging is. Op die beker staat gestempeld 'BRUGGEMANN LEYDEN'. Net als zijn zoon Ferdinand (gestorven in 1899) zou Ignatius Brüggeman ook strijkinstrumenten hebben gebouwd, of verhandeld.¹³

Noten

- 1 Deze traverso's van Hemsing zijn samen met de andere Nederlandse traverso's en klarinetten uit de Haagse collectie beschreven (compleet met meetgegevens en foto's) in de tweetalig uitgevoerde catalogus van Rob van Acht, Jan Bouterse en Vincent van den Ende, *Niederländische Traversos und Klarinetten des 18. Jahrhunderts – Dutch traversos and clarinets of the 18th century* (Frankfurt 2004).
- 2 Over de stempels op Nederlandse blaasinstrumenten zie het artikel van Jan Bouterse, 'Stempels en inscripties op Nederlandse houten blaasinstrumenten uit de barok', *Tijdschrift voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 49-1 (1999) 32-54. Zie over de Nederlandse *fluytenbouwers* ook Rob van Acht, 'Dutch wind-instruments', *Tijdschrift voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 38 (1988) 99-122.
- 3 Over zijn ontdekking schreef De Baar een artikeltje voor het mededelingenblad van de AWN (Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland), afdeling Rijnstreek: P.J.M. de Baar, 'Een Leidse fluit aan boord van de Amsterdam', *Renus, mededelingenblad van de A.W.N. afdeling Rijnstreek* 3 (1993) 10-15. Zie P. Marsden, *De laatste reis van de 'Amsterdam'* (Bussum 1974) en de website van de VOC (www.vocsite.nl/schepen/detail.html?id=10038) voor gegevens over het schip de *Amsterdam*, de ondergang ervan en de latere opgravingen. De 33-jarige kapitein Willem Klump en de meeste bemanningsleden van het schip wisten de ramp te overleven; ook konden zij nog het grootste deel (28 kisten) van het handelsgeld (zilveren munten en baren, voor een bedrag van f 300.104) bergen voordat de plunderaars toesloegen. Sinds 1990 ligt de replica van de *Amsterdam* met zijn bemanning afgemeerd aan de steigers van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.
- 4 J.A.F. Doove en J.L. Knödler, *Een ding van parade, muziekhistorische overwegingen over academische muziek te Leiden* (Leiden 1975). Op p. 11 een fotokopie van de brief van Hemsing, op pp. 12 en 13 de transcriptie van de volledige tekst.
- 5 De twee rekeningen van Hemsing worden samen met de andere financiële administratie van de gebroeders Cras bewaard in het Regionaal Archief Leiden, Weeskamerarchief, inv.nr. 2389 a-k en 3989 a-e. Zie voor de rekening van Haka en andere gegevens over Nederlandse houtblaasinstrumenten en hun bouwers de publicatie van Jan Bouterse, *Dutch woodwind instruments and their makers, 1660-1760* (Utrecht 2005).
- 6 De prijzen van de hier genoemde instrumenten moeten we in relatie zien met de inkomens uit die tijd. In het *Amsterdams Weddeboek 1664-1667* (Gemeentearchief Amsterdam, arch. nr. 5039; Thesaurieren ordinarius 725) staat dat een eenvoudige wachtman f 90 per jaar verdiende, een gewone werkmans f 300 en een geschoolde werkmans in een officiële functie f 700.
- 7 Zie noot 5.
- 8 Berry Dongelmans, "Niet seer sterk van natuur, dog vrij gesellig". Willem, Jacob en Constantijn Cras, drie studenten uit Batavia in Leiden' in: B. Dongelmans, J. Lalleman en A. Praamstra, *Kerven in een rots; opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan. W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden* (Leiden 2001) 225-240.
- 9 In de eerste helft van de 18de eeuw lag de gemiddelde stemming van veel muziekinstrumenten in West-Europa ongeveer een

halve toon lager dan tegenwoordig ($a' = 440$ Hz), wat overeenkomt met een a' van 415 Hz. Dat is ook de stemming van het 17de-eeuwse Hagerbeer-orgel in de Pieterskerk in Leiden. De stemming van veel Franse houtblaasinstrumenten uit het laatste kwart van de 18de eeuw lag vaak nog een halve toon lager, rond de $a' = 390$ Hz. Mogelijk staat ook de alttraverso van Hemsing in deze laatste lage stemming. Dit instrument is niet voorzien van wisselstukken; het kan zijn dat die ooit wel door Hemsing zijn gemaakt, maar dat ze verloren zijn gegaan.

10 Zie voor een overzicht met verdere gege-

vens van de historische inboedelveilingen met houtblaasinstrumenten Bouterse, *Dutch woodwind instruments and their makers*, Appendix B, pp. 4, 6, 7 en 13.

- 11 Bouterse, *Dutch woodwind instruments and their makers*.
- 12 Van Acht, 'Dutch wind-instruments'.
- 13 Het standaardwerk met biografische gegevens van Europese blaasinstrumentenbouwers en beknopte lijstjes van door hen gemaakte instrumenten is *The New Langwill Index* van William Waterhouse (Londen 1993). Hierin ook de gegevens over vader en zoon Brüggeman(n).

Het Farmaceutisch Laboratorium gezien vanaf de Jan van Goyenkade, omstreeks 1949. B.A. van Mourik, Universitas Leidensis (Leiden 1949) 78.

Een gotische 'burcht' voor de farmacie

Geschiedenis, beschrijving en vormbetekenis van het voormalig Farmaceutisch Laboratorium te Leiden

David Geneste

Op 3 november 1898 werd in Vreewijk op feestelijke wijze het *Pharmaceutisch Laboratorium* van de Leidse universiteit in gebruik genomen.¹ De toenmalige rector magnificus sprak bij de opening van *statige*, [...] *haast weelderige gebouwen*² en de hoogleraar farmacie beschreef het als een *sieraad voor onze stad, terwijl haar toren medewerkt tot verfraaiing van het stadsbeeld, wanneer men Leiden van het Zuiden of het Westen nadert*.³ Het nieuwe laboratoriumgebouw viel inderdaad op door zijn omvang en markante contouren. Opmerkelijker nog was de gotische verschijning van het gebouw. De forse spitsboogvensters, de hoge kappen met schoorstenen en siersmeedwerk, en de centrale torenpartij deden het laboratorium opvallend veel op een 'burcht' lijken, althans op het geïdealiseerde beeld dat men in de 19de eeuw van een middeleeuws kasteel had. Dergelijke gotische vormen zijn des te opmerkelijker daar de neogotiek in het laatste kwart van de 19de eeuw nog op één lijn werd gesteld met het katholicisme, een signatuur die bij nadere inspectie niet helemaal lijkt te corresponderen met de in fundament protestants-liberale identiteit van de Leidse universiteit en de Nederlandse staat.

Bestaande visies op deze 'laboratoriumgotiek' hebben zich hoofdzakelijk gericht op de ambities van politicus Victor de Stuers en zijn medestrijders, de bouwmeesters Pierre Cuypers en Jacobus van Lokhorst, die als rijksbouwkundigen verantwoordelijk waren voor de onderwijsgebouwen in Nederland. Deze invalshoek kan de uiterst zuivere neogotische vormgeving van een klein aantal laboratoriumgebouwen uit de jaren rond 1900 echter niet afdoende verklaren. Interessanter is het om een ogenschijnlijk minder relevante partij te betrekken bij de analyse van de opdrachtsituatie en de interpretatie van de architectuurvormen: de directe gebruikers van de laboratoria, de natuurwetenschappers zelf. Zij hadden het natuurwetenschappelijke bedrijf in de 19de eeuw immers weer naar

David Geneste is architectuurhistoricus.

ongekende hoogtes weten te brengen, een triomf die *in de baksteen van de nieuwe laboratoria* werd gevierd.⁴ In deze bijdrage wordt gepoogd de keuze voor de gotische vormen van het Farmaceutisch Laboratorium primair vanuit de te representeren idealen van het natuurwetenschappelijke bedrijf zélf te bezien, dit in de context van de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen, het Nederlandse architectuurdebat en de stad Leiden in de tweede helft van de 19de eeuw. Eerst een kennismaking met het gebouw.

Voorgeschiedenis

De wetenschappelijke farmacie, de tak van de natuurwetenschap die medicijnen onderzoekt, ving in Leiden aan met E.A. van der Burg (1833-1890), die in 1877 als eerste hoogleraar in de artsenijsbereidkunde en toxicologie werd benoemd.⁵ Van der Burg sprak in zijn oratie nadrukkelijk de noodzaak uit om voor een degelijke opleiding in de farmacie te beschikken over een goed uitgerust laboratorium. De ironie wil dat er in Leiden in zijn geheel geen faciliteiten beschikbaar waren: geen collegekamer, geen laboratorium en ook geen studenten, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de universiteit van Amsterdam, waar in 1878, zo meldde het *Pharmaceutisch Weekblad*, de modelapotheek van 16 bij 5 meter zijn voltooiing naderde. Pas in 1880 lukte het Van der Burg om het benodigde bedrag

*Hendrik Paulus Wijsman (1862-1916), hoogleraar-
bouwheer van het Farmaceutisch Laboratorium in
Leiden.*

voor een nieuw laboratorium bij de minister van Binnenlandse Zaken en het college van Curatoren van de universiteit los te krijgen. Papengracht 4, een voormalig woonhuis met 17de-eeuwse gevel in het centrum van Leiden, werd gehuurd en hetzelfde jaar nog verbouwd tot Farmaceutisch Laboratorium, maar ook deze locatie bleek al snel te klein en gevaarlijk. Van der Burgs opvolger J.F. Eykman (1851-1915) was zelfs zo ontgoocheld door de toestand van het laboratorium dat hij reeds een maand na zijn benoeming bedankte voor zijn hoogleraarschap en vertrok.⁶ Diens vervanger, Hendrik Paulus Wijsman (1862-1916), was echter vastberaden de Leidse farmacie op peil te krijgen. In 1893, twee jaar na Wijsmans aanstelling, was de vloer van het achterlokaal door verrotting ingetrapt, hing het behang in lappen langs de wand, was het plafond uitgezakt en stond de kelder vol met water.⁷ Datzelfde jaar nog gaf het parlementslid voor het district Leiden H.J. Bool in de Tweede Kamer aan dat hij *het geen wonder dan ook [vond] dat die studenten, ten getale van 70, zich tot deze Kamer hebben gewend met de rechtmatige klacht dat zij in bedoeld vak geen onderwijs erlangen*, waarop de minister verklaarde zo spoedig mogelijk geld beschikbaar te stellen. Blijkbaar ging dit de studenten niet snel genoeg, want in het jaar daarop stuurden ze een brief aan de minister zélf met het verzoek dat door hem *zoo spoedig mogelijk maatregelen mogen worden genomen, om over te gaan tot de stichting van een Pharmaceutisch Laboratorium*.⁸

De minister had Wijsman en zijn collega's J.M. van Bemmelen (hoogleraar organische chemie) en A.P.N. Franchimont (hoogleraar anorganische chemie), die beiden nog werkzaam waren in het verouderde en veel te kleine laboratorium voor de 'Natuur-, Schei- en Ontleedkunde' aan het Steenschuur in de binnenstad,⁹ inmiddels wel verzocht overleg te plegen over de bouw van drie nieuwe laboratoria, waarop Van Bemmelen en Franchimont een zeventien jaar oud ontwerp uit de kast haalden. Wijsman had in de tussentijd niet stilgezeten en maakte verschillende ontwerpen, inclusief een plan waarin de drie laboratoria dicht bij elkaar waren gelokaliseerd om op die manier van bepaalde gemeenschappelijke voorzieningen gebruik te kunnen maken. Als locaties dacht hij aan het Schuttersveld en aan grond bij het Pesthuis buiten de stad, maar ook aan de Grote en Kleine Ruïne waar immers al geruime tijd wetenschapsgebouwen waren gebouwd of gepland. Op de Grote Ruïne stelde Wijsman voor het laboratorium aan de Lange Raamsteeg of de Douzastraat op te trekken, en op de Kleine Ruïne aan de Nieuwsteeg direct naast het bestaande Fysiologisch Laboratorium. Hier liep hij echter op hevig protest van de hoogleraar fysiologie W. Einthoven, die

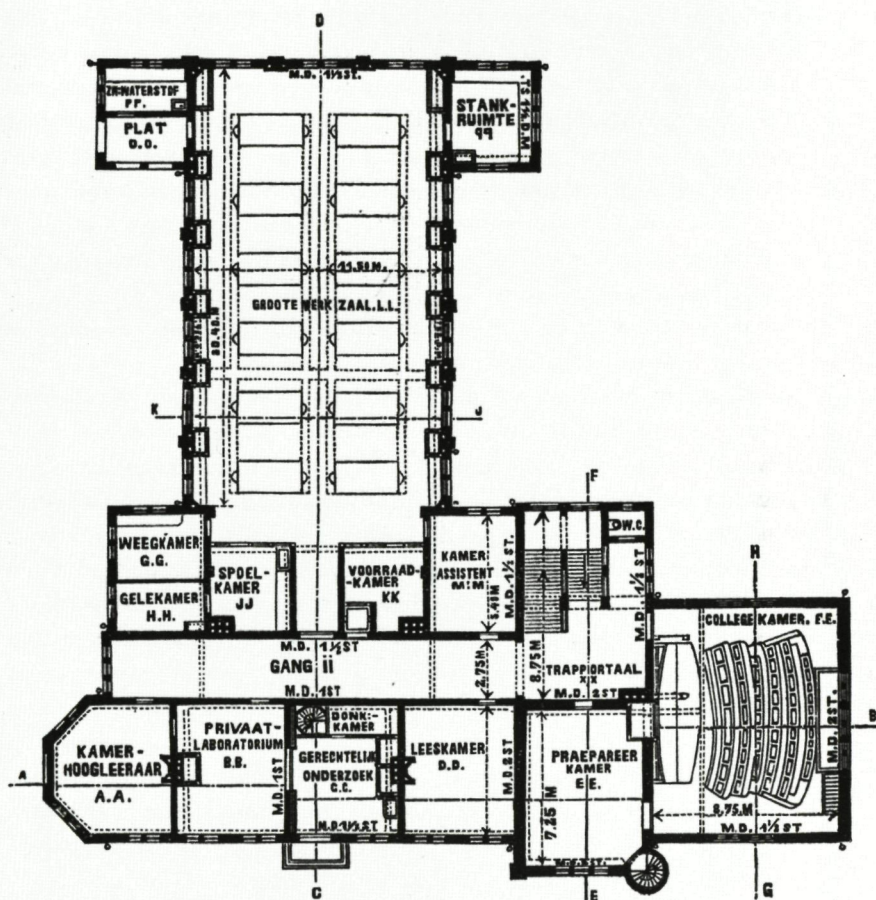
bang was dat het gebouw hem kostbaar licht zou ontnemen en de mogelijkheid tot uitbreiding zou beperken.¹⁰ Ook had Wijsman voorgesteld uit privé-middelen terrein aan te kopen op de voormalige buitenplaats Vreewijk in de gemeente Zoeterwoude, net buiten de Leidse singelgrens, maar daar werd niet op ingegaan. Na langdurige discussies met de gemeente Leiden besloot de minister in 1894 tot de aankoop van grondgebied en de bouw van een nieuw Farmaceutisch Laboratorium.

Drie universitaire werkplaatsen in Vreewijk

Gekozen werd voor een locatie buiten de oude stad op de voormalige buitenplaats Vreewijk, direct ten zuidoosten van de Witte Singel.¹¹ Hier was rond 1850 randbebouwing ontstaan langs de Herenstraat als gevolg van de grote woningnood in Leiden, die na 1883 werd aangevuld met woningbouw op het driehoekige terrein tussen de Witte Singel, de Witte Rozenstraat en de Vliet. Niettegenstaande de woonfunctie van dit gebied, bood de relatief lage bevolkingsdichtheid blijkbaar minder veiligheidsrisico's bij brand of ander laboratoriumgerelateerd gevaar dan de overbevolkte binnenstad. De drie laboratoria werden centraal in de wijk gepland op *twee strooken grond, gescheiden door den weg, waarvan het eene groot 2681 centiaren en het andere 3827,5 centiaren, beide gelegen aan de zijde van de Vliet*.¹² Het Farmaceutisch Laboratorium kwam op een trapeziumvormig perceel te staan, omgeven door een flinke groenstrook, en werd door aanemer Taverne voor een bedrag van 120.417 gulden in 1898 opgeleverd. Het tegenovergelegen Laboratorium voor Organische Chemie kwam in 1901 gereed, en werd enkele jaren later uitgebreid met een spiegelbeeldig gebouw voor de anorganische chemie.¹³ Bij het Farmaceutisch Laboratorium werd in 1898 nog een verblijf voor proefdieren gerealiseerd, een jaar later gevolgd door twee vrijstaande dienstwoningen. De kruidentuin aan drie zijden van het gebouw werd in 1903 aangeplant en ingezaaid.

De bouwmeester en de bouwheer en hun ideale werkplaats

Het *Program van Eischen* en het uiteindelijke ontwerp voor het laboratorium werden door de reeds genoemde hoogleraar en directeur Wijsman in samenwerking met de *Rijksbouwkundige voor de gebouwen van Onderwijs enz.*, Jacobus van Lokhorst (1844-1906), opgezet. Dit nam het grootste deel van 1895 in beslag. Van Lokhorst was vanaf 1878 als rijksbouwkundige op het ministerie van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor onderwijsgebouwen en ontwierp in

EERSTE VERDIEPING.

Plattegrond van de begane grond van het Farmaceutisch Laboratorium te Leiden. Wijsman, 'Rede gehouden bij de opening' (1898).

die hoedanigheid tientallen archief-, bibliotheek- en laboratoriumgebouwen in Nederland.¹⁴ Hoewel Van Lokhorst het rationalistische gedachtegoed van zijn meerdere Pierre Cuyper aanhing, had hij geen wezenlijke voorkeur voor de gotiek als meest geschikte bouwstijl voor dit rationalisme. Zo had hij in de jaren

1880 hoofdzakelijk in de zogenaamde Oudhollandse stijl gebouwd, een van overheidswege gepropageerde 'nationale' bouwtrant. Kenmerkender voor de ontwerpeideen van Van Lokhorst is dat hij doelmatigheid en functionaliteit voorop stelde en zijn ontwerpen altijd op de individuele gebruikseisen van de directe gebruikers toespitste. Tijdens de voorbereidingsfase zocht Van Lokhorst contact met de betrokken wetenschappers om hen in staat te stellen een plan te maken van hun ideale laboratorium en ondernam hij studiereizen naar laboratoria of exposities in het buitenland om zich op de hoogte te stellen van de laatste ontwikkelingen op het gebied van laboratoriumbouw. Voor het laboratorium te Leiden had Van Lokhorst *verscheidene trekken ontleend aan de zeer goede laboratoria van Göttingen, Zürich en Straatsburg*, aldus Wijsman.¹⁵

Wijsman was voor zijn promotie in 1889 en zijn aanstelling in Leiden twee jaar later, als scheikundige aan de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek in Delft verbonden geweest. Wijsman stond bekend om zijn uitgesproken ideeën over wetenschapsbeoefening en het soort laboratorium dat zijn specifieke behoeften kon faciliteren. Het door hem opgestelde *Program van Eischen* beschrijft tot in detail de opzet, de omvang en de inrichting van het Farmaceutisch Laboratorium in Leiden: zeven samenhangende afdelingen met een totaal van veertig vertrekken moesten ter beschikking staan van 46 studenten en enkele stafleden.¹⁶ Tevens had hij met Van Lokhorst laboratoria in Amsterdam en Utrecht¹⁷ bezocht en was hij voornemens die te Wiesbaden, Heidelberg en Straatsburg zelf te gaan bezoeken.¹⁸ Bij de ingebruikname van het gebouw prees hij de samenwerking met Van Lokhorst en zijn ijver om *zooveel mogelijk aan al mijne eischen de meest practische oplossingen te geven* en de inwendige inrichting niet ondergeschikt te maken aan het uiterlijk, wat blijkbaar een vaak gehoorde klacht was over rijksgebouwen.¹⁹ Kenmerkend voor de nuchtere Wijsman was de nadruk die hij legde op het laboratorium als een *chemische werkzaal* [...] *voornamelijk ingericht ten behoeve van analytische oefeningen*, die met de uiterste soberheid werd ingericht om de farmaceutische studenten maar niet *te verwennen aan hulpmiddelen, die zij in hun later leven zullen missen*, waarbij hij vooral doelde op de geavanceerde Duitse laboratoria, uitgerust met stoom, elektriciteit, mechanische beweegkracht, samengeperste lucht en vacuüm, en koolzuur en zuurstof.²⁰

Opvallend zijn voorts de reeds besproken ontwerpen voor een farmaceutisch laboratorium elders in Leiden. Het laboratorium dat gepland was op de Grote Ruïne, een van de door Wijsman geopperde locaties, lijkt in zeer grote mate op de in Vreewijk gehanteerde opzet.²¹ Hieruit blijkt dat niet de stedenbouwkundige

context of de vorm van het perceel, maar specifieke gebruikseisen doorslaggevend waren voor de plattegrond. Verder stelde Wijsman in 1910 met de Utrechtse hoogleraar farmacie N. Schoorl een programma van eisen op voor een nieuw farmaceutisch laboratorium²² aldaar en nam hij plaats in de in 1911 samengestelde bouwcommissie voor het nieuwe 'Koloniaal Instituut' te Amsterdam, het huidige Koninklijk Instituut voor de Tropen.²³ Over Wijsmans precieze inbreng bij deze projecten is nagenoeg niets bekend, maar het mag aangenomen worden dat hij een levendige belangstelling had voor de behuizing van de wetenschap.

Beschrijving van het Farmaceutisch Laboratorium

Het ideale laboratorium van Wijsman en Van Lokhorst had na langdurig en intensief overleg aldus eindelijk gestalte gekregen. Het gebouw heeft een L-vormig grondplan, waarvan de korte stok het hoofdgebouw aan de Hugo de Grootstraat vormt en de lange stok de lange uitbouw aan de achterzijde.²⁴ Het metselwerk is opgetrokken uit rode baksteen in kruisverband, afgewisseld met spekbanden van gele steen en lijstwerk, dorpels, plinten en beeldhouwwerk van hard- en kalkzandsteen, en een enkele keer kunststeen. Het hoofdgebouw aan de straatzijde bevat links op twee verdiepingen verschillende werkkamers, met op de hoek van de eerste verdieping het privé-laboratorium van de hoogleraar-directeur, centraal een torenachtige middenpartij opgebouwd uit prepareer-, collectie- en magazijnruimtes, geheel rechts op de eerste verdieping de grote collegezaal en op de begane grond de modelapotheek waar de studenten 'apothekertje' konden spelen.

Het rechthoekige bouwdeel aan de achterzijde werd in de oorspronkelijke situatie geheel ingenomen door specialistische werkruimtes op de begane grond, onder meer voor microscopische onderzoeken, en door het voornaamste vertrek in het laboratorium, de *Grote Werkzaal* op de eerste verdieping. Hier werkten de studenten in een 'gewijde' sfeer en onder een strikte hiërarchie – de eerstejaars begonnen geheel achter in de zaal en werden in de loop van hun studie naar voren gepromoveerd – aan twaalf meer dan drie meter lange werkbanken met hoge stellingen in het midden en spoeltafels ter weerszijden.²⁵ In de zijwanden waren tussen de vensters zuurkasten aangebracht, die door zorgvuldig weg-gewerkte ventilatiekanalen met de schoorstenen in de vorm van pinakels op het platte dak in verbinding stonden. De zaal werd verwarmd door hete luchtverwarming, die onder de werktafels was aangelegd, en overspannen door veertien stalen moerbalken van ieder twaalf meter, die rustten op gekrulde consoles van staal.

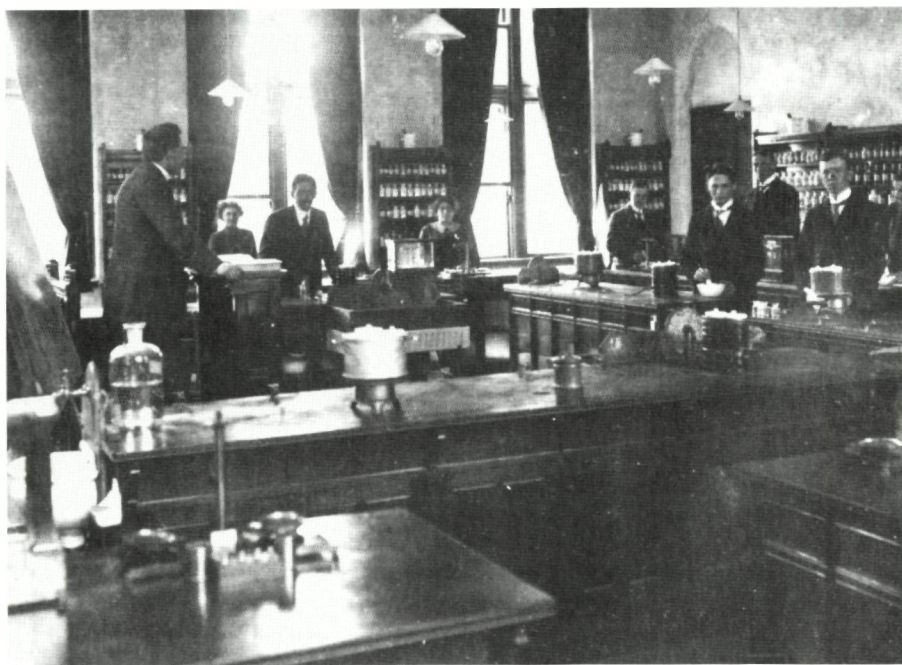
Achteraan waren nog uitbouwjes met loggia's als stankruimtes voorzien, dit vooral te gevaarlijke experimenten.

Het torenlichaam aan de voorzijde had verschillende functies en werd vanwege zijn opvallende vorm ook wel 'donjon' (kasteeltoren) genoemd. Op de begane grond bevond zich het *Galenisch Laboratorium*, waar onderzoek naar toedieningsvormen van medicijnen plaatshad, terwijl de eerste verdieping als *Prepareer kamer* voor de naastgelegen collegezaal fungeerde. Erboven was een open, twee verdiepingen hoge ruimte die als collectieafdeling dienst deed. Hierin werden rond een vide, in omlopende galerijen, instrumenten, chemicalische en farmocognostische artefacten tentoongesteld. Dergelijke collectieafdelingen stonden, net als de oudere fysische en anatomische kabinetten met hun instrumenten en preparaten, in dienst van het onderwijs en onderzoek en fungeerden als referentie voor wetenschappelijke publicaties waarmee de daarin beschreven objecten in de collectie konden worden geverifieerd. In sommige laboratoria hadden collectievleugels ook een maatschappelijke functie en werden ze opengesteld voor het 'grote' publiek, maar dit lijkt bij het Farmaceutisch Laboratorium in Leiden minder het geval geweest te zijn.²⁶ In dit gebouw werden de verschillende niveaus door de smalle, ronde en intern toegankelijke traptoren op de hoek van de donjon met elkaar verbonden. Aan de achterzijde van de donjon bevindt zich verder nog het trappenhuis dat toegang geeft tot de centrale gang met onder meer een handlift voor goederen.

De voorgevel is logischerwijs het meest uitbundig afgewerkt, met motieven ontleend aan zowel de (Hollandse) renaissance als aan de gotiek. Het linker geveldeel is nog opgetrokken in de Oudhollandse stijl, met stenen kruisvensters, segmentbogen en spekbanden. Wat opvalt is het balkon boven de entree dat rust op geprofileerde kraagstenen en dat wordt afgeschermd door een sierlijke, smeedijzeren overkapping. Oorspronkelijk fungeerde het als buitenlaboratorium van het achterliggende vertrek voor *Gerechterlijk onderzoek*. Opmerkelijk zijn ook de muurankers en het siersmeedwerk in de vorm van salamanders en dubbele slangenkoppen, dieren die vaak geneeskundige krachten krijgen toegekend, een toepasselijke ornamentiek gezien de functie van het gebouw. Een soortgelijke betekenis dragen de verweerde natuurstenen sculpturen aan de voet van de arkel-toren. Hier zijn de gebroeders Cosmas en Damianus weergegeven, die in de christelijke traditie als patroonheiligen van artsen en apothekers fungeren. Het overige van de gevelpartijen is opgetrokken in zuivere gotische vormen. De donjon is voorzien van spitsboogvensters, een omlopend spitsboogfries en een

bekroning in de vorm van een hoog, inzwenkend tentdak met pironen. De arkeltoren versterkt dit kasteelachtige silhouet alsook de als 'burchtkapel' vermomde collegezaal op de hoek met drie forse spitsboogvensters die zijn voorzien van gotisch maaswerk.

Het interieur van het laboratorium vertoont eveneens een onmiskenbaar gotische aankleding. Het trappenhuis wordt verlicht door gotische vensters met gebrandschilderd glas in geometrische vormen en bestaat zelf uit spitsbogen met geprofileerde kapitelen en een trapbalustrade voorzien van driepassen. In het voormalig *Galenisch laboratorium* op de begane grond aan de voorzijde rusten twee spitsbogen op een hardstenen zuil en een aantal van de moerbalken op geprofileerde consoles. Het meest opvallend is echter de imponerende collegezaal die bestaat uit een spitsbogig tongewelf van hout met ter weerszijden uitgebouwde steekappen en spitsboogvensters in de zij- en achterwand. Oorspronkelijk bevonden zich in de zaal oplopende collegebanken en een brede werktafel voor

Interieur van de modelapotheek op de begane grond tijdens een practicum, gezien naar de straatzijde, omstreeks 1910. Elskamp, Farmacie in Leiden (Leiden 1985) 54.

de docent, met een grote zuurkast in de binnenmuur en een diaprojector daar direct tegenover.

Een tweetal problemen die zich voordoen bij het reconstrueren van het interieur is de sterk gewijzigde toestand en de beperkte aanwezigheid van (gekleurd) beeldmateriaal. Het is aannemelijk dat de kapconstructie van de collegezaal oorspronkelijk uitbundig beschilderd is geweest en dat de wanden van de gangen waren afgewerkt met sjabloonschilderingen.²⁷ Tezamen met het gekleurde glas-inlood, het beeldhouwwerk en de opschriften moet het interieur een overdaad aan kleur en details hebben geboden. Een serie historische foto's van de timpaanvelden boven de doorgangen geeft hiervan nog een laatste beeld.²⁸ De vaak licht belerende opschriften of farmaceutische symbolen en attributen die in deze velden waren aangebracht verwezen naar de functie van de achterliggende ruimtes. Studenten werden bij de ingang tot de collegezaal bijvoorbeeld begroet door de geruststellende spreuk: 'DE STEM DIE LEEFT / BEWEEGHT ONS MEER / ALS BOECKEN OF GESCHREVEN LEER'.

Hoe functioneel en geavanceerd het laboratorium bij oplevering in 1898 ook was, men kan niet aan het beeld ontkomen dat het imponerende geheel van pinakels, schoorstenen, torens en spitsbogen het gebouw veel deed lijken op een middeleeuwse burcht, of in ieder geval op het beeld dat men daar destijds van had: een alles dominerende wetenschapsburcht temidden van de Vreewijkse gemeenschap.²⁹

De neogotiek en de Nederlandse identiteit rond 1900

De rest van dit betoog zal zich concentreren op de vraag waarom het Farmaceutisch Laboratorium te Leiden zoveel gelijkenis vertoont met een gotische burcht. Hiervoor moet summier het specifieke karakter van het gebouw afgezet worden tegen de bredere ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur van die tijd. In het onderzoek naar de neogotiek in Nederland vanaf omstreeks 1870 wordt de rooms-katholiek georiënteerde 'kerkgotiek' van Cuypers en tijdgenoten stevast als referentiekader gehanteerd. Seculiere uitingen van de neogotiek worden gemakshalve in deze context geplaatst, waarmee een meer objectieve, 'geontkatholiceerde' studie van de neogotiek, met een geheel eigen set aan idealen en betekenissen, in de weg wordt gestaan.³⁰ Tevens bestaat er onduidelijkheid over de specifieke vormen waarin deze neogotiek zich heeft gemanifesteerd. In de hitte van de stijlenstrijd, bestempelden contemporaine critici alles uit de koker van Cuypers en consorten per definitie als 'kloosters',³¹ maar ruim honderd jaar

later zouden we in staat moeten zijn onderscheid te maken tussen de 'consensus-gotiek' van bijvoorbeeld Cuypers' Rijksmuseum en Centraal Station in Amsterdam enerzijds en de opvallend zuivere gotiek van een klein aantal laboratoria uit de jaren 1890 anderzijds, waartoe ook het Farmaceutisch Laboratorium in Leiden behoort.³²

De indrukwekkende herleving van de gotiek als bouwtrant werd door vrijwel iedereen in verband gebracht met het reveil van het achtergestelde katholicisme in Nederland vanaf het midden van de 19de eeuw. De snelle verspreiding van deze paapse stijl viel bij een groot deel van de overwegend liberaal-protestantse meerderheid echter in verkeerde aarde. Deze gaf namelijk de voorkeur aan Hollandse vormen ontleend aan canonieke gebouwen uit de tijd van Nederlands eerste onafhankelijkheid en grootste welvaart rond 1600, de glorieuze periode waarin de (katholieke) Spanjaarden werden verdreven en de protestantse Republiek werd gevestigd.³³ Deze 'Opstandstijl' werd vanaf omstreeks 1875 door de overheid gekozen als het architectonische gezicht van het nieuwe Nederland, dat temidden van een groeiend Europees nationalisme aan de vooravond van een tweede Gouden Eeuw stond.³⁴

De vrees voor ultramontaanse invloeden werd versterkt door de ambities van de katholieke ambtenaar Victor de Stuers (1843-1916). Deze werkte vanaf 1874 bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en probeerde in zijn functie als hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen de gotiek als rijksstijl door te drukken, waarbij hij werd geholpen door zijn vriend en bouwmeester Pierre Cuypers.

Het meest duidelijk valt De Stuers' invloed te bespeuren bij het nationale 'katholieke heiligdom' dat Rijksmuseum moest heten, aldus een spotprent uit 1885. Om hun zaak te onderbouwen, benadrukten De Stuers en Cuypers de eigentijdse, 'rationalistische' eigenschappen van de gotische bouwtraditie, precies zoals de bekende Franse architect en restaurateur E.-E. Viollet-le-Duc twintig jaar eerder had gedaan. Sommige onderzoekers hebben hieruit geconcludeerd dat alleen de logische structuur van de gotiek zich laat lenen voor *asymmetrische en ongedwongen groeperingen van bouwmassa's en levendige gevelsilhouetten* die het natuurlijke gevolg waren van uiterst gecompliceerde programma's van eisen en hieruit voortvloeiende plattegronden, zoals bij het Farmaceutisch Laboratorium te Leiden het geval was.³⁵ Aldus gooide De Stuers zijn 'gotiek in schaapskleren' via zijn discipelen Cuypers en Van Lokhorst in de strijd als de meest logische en minst kostbare overheidsstijl. In de bouwpraktijk was hij echter minder succesvol, aangezien het overgrote deel van de Nederlandse overheidsgebouwen aan het

einde van de 19de eeuw in varianten van de neorenaissance werd uitgevoerd.

Ofschoon de hierboven genoemde kenmerken van de gotiek een belangrijke rol speelden, kunnen deze slechts ten dele een verklaring bieden voor de opvallende neogotische vormen van het Farmaceutisch Laboratorium te Leiden. Zoals reeds is opgemerkt, kreeg de door De Stuers en Cuypers voorgestane neogotiek weinig kans in het overwegend protestantse Nederland. Bovendien leenden ook andere bouwtradities dan de gotische zich voor een rationalistische opzet, zoals de laboratoria van Van Lokhorst uit de jaren 1880 en tal van prestigieuze laboratoria in het buitenland laten zien.³⁶

De gotiek als wetenschapstijl?

Voor een meer bevredigende verklaring van de keuze voor de laboratoriumgotiek moeten zich dus aanvullende verklaringen aandienen. Eén belangrijke factor in het onderzoek naar wetenschaps- en laboratoriumgebouwen is tot op heden onderbelicht gebleven: de rol van de opdrachtgever. De aanname dat behalve de architect en de overheid ook de direct betrokkenen hun invloed op de architectuur hebben uitgeoefend, opent een geheel nieuw scala aan betekenis-mogelijkheden.³⁷ Gezien de voorname status die de natuurwetenschappen aan het einde van de 19de eeuw in het 'pantheon der Nederlandse cultuur'³⁸ innamen, is het alleen maar logisch dat pragmatische maar tegelijkertijd ambitieuze en erudiete natuurwetenschappers – zoals Wijsman – zich niet alleen bezighielden met de doelmatigheid van hun laboratoria maar net zo goed met de architectonische vormgeving teneinde bepaalde idealen te representeren en hun nieuw verworven culturele en maatschappelijke status te rechtvaardigen.

Dit uitgangspunt maakt dat De Stuers, Cuypers en Van Lokhorst een aanzienlijk bescheidener rol krijgen toebedeeld waar het vormkeuzes betreft en opdrachtgevers, te weten wetenschappers, een des te grotere. De vraag blijft evenwel waarom het natuurwetenschappelijke bedrijf zich wenste te identificeren met gotische burchten in plaats van andere, wellicht meer voor de hand liggende *identity markers*. Had bijvoorbeeld de continuïteit van het classicisme, dat in belangrijke mate werd geïdentificeerd met de Verlichtingsidealen van de voorgaande eeuw en dat kon buigen op een traditie van beschaving en wetenschap, een niet veel overtuigender status dan die van de relatief jonge en controversiële neogotiek? Of was het juist een met tal van betekenissen beladen bouwtrant die de jonge natuurwetenschappen voor hun status zochten? Het rigide classicisme werd voor dit doel wellicht als te universalistisch beschouwd, en het Oudhollands teveel vereen-

Interieur van de Grote Werkzaal op de eerste verdieping, gezien naar de achterzijde, omstreeks 1949. B.A. van Mourik, Universitas Leidensis (Leiden 1949) 80.

zelve met de ambities van de rijksoverheid. De controversiële kerkgotiek daartegen bood in het Nederland van rond 1900 tal van mogelijkheden.

In Engeland werd vanaf het midden van de 19de eeuw al geëxperimenteerd met neogotische vormen in een seculiere context, het meest duidelijk in het centrum van de Engelse neogotiek, Oxford. Rond 1860 werd hier het prestigieuze *University Museum of Science* naar ontwerp van de Ierse firma van Thomas Deane en Benjamin Woodward opgeleverd, ontworpen in de zogenaamde Ruskiniaanse gotiek, dit vanwege de nauwe betrokkenheid van de Engelse kunstcriticus en liefhebber van de gotiek John Ruskin (1819-1900).³⁹ Rechts van het museum kwam het vrijstaande chemische laboratorium, ontworpen als een kopie van de middeleeuwse *Abbot's Kitchen* van de abdijruïnes van Glastonbury.⁴⁰ Het museum- en laboratoriumcomplex had aldus veel weg van een gotische abdij, compleet met tal van expliciete historische en religieuze betekenissen, gekozen om de aanwezigheid van de jonge experimentele natuurwetenschappen temidden van de op de humaniora gerichte laatmiddeleeuwse *colleges* van de middeleeuwse universiteit

van Oxford te legitimeren, precies zoals museumdirecteur Henry Acland dat wenste.⁴¹ Bovendien bestond er medio 19de eeuw een harmonieuze relatie tussen de theologie, natuur en techniek, die elkaar niet zo zeer beconcurrerden, zoals vaak wordt gedacht, maar juist versterkten. Ruskin had deze logische samenhang ingezet om de gotiek als de enige 'ware' bouwstijl aan de man te brengen, los van mogelijke religieus-ideologische connotaties.⁴² In Nederland werden de ideeën van Ruskin aan het einde van de 19de eeuw actueel onder architecten en kunstenaars in Nederland, vooral waar het zijn ideale eenheid van kunst en samenleving en de herleving van middeleeuwse waarden betrof.⁴³

Het Leidse Farmaceutisch Laboratorium lijkt in meerdere opzichten op het museum in Oxford, het meest opvallend in de keuze voor een centraal geplaatste toren en de gotische aankleding. Deze gelijkenis is niet verwonderlijk, aangezien een bezoek van Cuypers aan het museum in 1862 leidde tot een ontwerp voor het *Muzeüm Willem I* dat een nagenoeg letterlijke kopie is van het museum in Oxford.⁴⁴ Van Van Lokhorst en Wijsman is niet duidelijk of zij tijdens een van hun studiereizen in Oxford zijn geweest, maar het is aannemelijk dat zij kennis hadden van het museum en zich daardoor hebben laten inspireren. Maar welk concreet ideaal hadden zij met de keuze voor dit opvallende neogotische idioom voor ogen?

In vergelijking met andere steden, kende Leiden vóór 1895 relatief weinig neogotische gebouwen. Behalve het Geologisch en Mineralogisch Instituut aan de Garenmarkt⁴⁵ en een aantal kerk- en schoolgebouwen,⁴⁶ viel vooral het gebouw van het Leidse gemeentearchief uit 1892 op, naar ontwerp van stadsarchitect D.E.C. Knuttel. Hier was heel duidelijk gekozen voor de *gotischen stijl [...] gedeeltelijk om te voldoen aan de wensch van den archivaris, die, trotsch op de middeleeuwse schatten van zijn archief, deze bij voorkeur zag ondergebracht in een gebouw, welks vormen geen zeer modern karakter dragen*, een argument dat Acland ook voor zijn museum in Oxford naar voren had gebracht.⁴⁷ De 'paapse' behuizing van het Farmaceutisch Laboratorium daarentegen werd niet op een dergelijk expliciete wijze verantwoord en kan derhalve controversieel zijn geweest in een stad die haar befaamdheid en identiteit in grote mate ontleende aan het verdrijven van datzelfde katholicisme ruim 300 jaar eerder.⁴⁸ Hierbij moet direct vermeld worden dat de katholieke bijsmaak van de gotiek rond 1900 een stuk milder was geworden. De katholieke kerk had zich weten te emanciperen en zich tot een eigen, min of meer volwaardige zuil naast die van de liberalen, socialisten en protestanten ontwikkeld, en had gestaag doch met de nodige argwaan de

groeïende invloed van de natuurwetenschappen op fundamentele geloofskwesties weten te accepteren.⁴⁹

Aldus is het mogelijk dat ook het ambitieuze natuurwetenschappelijke bedrijf, zonder direct als 'paaps' of – erger nog – achterlijk gekwalificeerd te worden, zich van de gotische stijltraditie ging bedienen en deze trant combineerde met de structuur van een middeleeuwse 'burcht' en bijbehorende associaties. Zo vervulde het praktische buitenlaboratorium boven de entree niet alleen een reële functie maar tevens een symbolische en statusverhogende, namelijk die van het balkon als heerserssymbool bij uitstek. Deze gebruikstraditie sprak voor natuurwetenschappers en intellectuelen de taal van Ruskin en het toonaangevende natuurhistorische museum in Oxford, en voor gewone passanten die van het natuurwetenschappelijke 'geloof' met voortschrijdende verklaringen voor het bestaan én ontstaan van de mens. Met de verschillende gotische wetenschapsburchten in Leiden, Delft en Groningen⁵⁰ was de natuurwetenschappelijke gemeenschap er eindelijk in geslaagd zich een waardige en unieke architectonische identiteit aan te meten die in staat was zowel haar historische wortels als haar moderne ambities te representeren: de werkplaatsen van de natuur als de tempels van het geloof.

Afsluiting

Onder invloed van nieuwe onderzoeks- en onderwijsvisies en een toenemend aantal studenten in de 20ste eeuw, werd het Farmaceutisch Laboratorium herhaaldelijk verbouwd en uitgebreid.⁵¹ Het meest ingrijpend gebeurde dit in 1975, toen de farmacie verhuisde naar de Leeuwenhoek buiten de stad en het vrijgekomen laboratorium werd omgebouwd tot onderkomen van de Rechtenfaculteit. Hierbij werden onder meer een tussenverdieping in de *Groote werkzaal* aangebracht en het interieur verder versoberd. Met het vertrek van de rechtsgeleerden naar de binnenstad in 2004, zijn er heden plannen voor een herbestemming in de vorm van studentenhuysvesting. Van de oorspronkelijke inrichting en functie zal dan weinig meer te herkennen zijn, maar de markante vormen van de Vreewijkse burcht zullen tot de verbeelding blijven spreken. Ter verbreding van bestaande visies, is in dit betoog getracht één bepaalde invulling van deze verbeelding onder woorden te brengen: die van de hoogleraar als sacrale bouwheer die zijn gotische werkplaats en bijbehorende betekenistradities inzette om zijn status en idealen over te brengen, precies zoals bouwheren dat altijd hebben gedaan en altijd zullen blijven doen. Dat Wijsmans farmaceutische 'burcht' te Leiden respect afdwong, blijkt wel uit een reactie van zijn collega en natuurkundige

H. Kamerlingh Onnes die zich afvroeg *waarom zulk een grootsch paleis hier in de behoefte moest voorzien, terwijl andere faculteiten nog vaak het nodigste gebrek hebben*.⁵² De in deze bijdrage gehanteerde benadering pretendeert echter geen allesomvattende antwoorden te bieden. Kort aangestipt is reeds dat toekomstig onderzoek zich ook zou moeten richten op de betekenis en receptie van de profane neogotiek in Leiden (en in Nederland in het algemeen) en op de invloed van de nagestreefde stedelijke identiteiten aan het einde van de 19de eeuw. De citaten van markante Leidse gebouwen in de gevel van het voormalig Museum van Natuurlijke Historie aan de Raamsteeg, doen vermoeden dat deze invloed aanzienlijk is geweest.

Noten

- 1 Dit artikel is een aangepaste versie van een hoofdstuk uit de doctoraalscriptie van de auteur D. Geneste, *Werkplaatsen van de wetenschap. Functie- en vormbetekenis van natuurwetenschappelijke laboratoriumgebouwen van de Leidse universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Universiteit Leiden 2005, opgenomen in de bibliotheek van het Regionaal Archief Leiden.
- 2 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (s-Gravenhage 1992) 173.
- 3 L. van Itallie, 'Hendrik Paulus Wijsman', *Leidsch Jaarboekje* 14 (1917) LIX-LXII.
- 4 K. van Berkel, 'Stadsbeeld, wereldbeeld en natuurwetenschap in Groningen rond 1900' in: G.A. van Gemert en J. Schuller tot Peursum-Meijer (red.), 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. *Groningse geleerden 1614-1989* (Hilversum 1989) 151.
- 5 De meest volledige geschiedenis van de universitaire farmacie in Leiden is te vinden in R.M. Elskamp (red.), *Farmacie in Leiden* (Leiden 1985).
- 6 Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 172; Elskamp, *Farmacie in Leiden*, 41 en Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief Curatoren III 1890, bijlagen 718 en 855.
- 7 Voor Wijsman en de vroegste geschiedenis van het Farmaceutisch Laboratorium, zie Elskamp, *Farmacie in Leiden*, 41-48 en Van Itallie, 'Hendrik Paulus Wijsman'.
- 8 Voor de correspondentie tussen Wijsman en zijn studenten en de Tweede Kamer en de minister, zie Universiteit Leiden, Academisch Historisch Museum, archief Farmacie/457 AD 1.
- 9 Zie Geneste, *Werkplaatsen van de wetenschap*, 33-38.
- 10 Zie Universiteit Leiden, Academisch Historisch Museum, archief Farmacie/457 AD 1. Hierin bevinden zich een ontwerp voor een laboratorium op de Kleine en Grote Ruïne en twee ontwerpen voor laboratoria op onbekende locaties. Ook bevat het een situatietekening van een laboratorium aan de Kaiserstraat.
- 11 Voor de ontwikkeling van het 19de-eeuwse Vreewijk, zie J.W.M. Vellekoop, B. van de Berg en J. van den Brink, *Van 'Spawijk' tot 'Vreewijk'. De geschiedenis van een stadsuitbreiding* (Leiden 1988) 21-42.
- 12 Zie Vellekoop, Van de Berg, Van den Brink 1988 (noot 11), p. 46.
- 13 Voor het Leidse laboratorium voor organische en anorganische chemie, zie C.P. van Kerkwijk, *Antoine Paul Franchimont 1844-1919* (Leiden 1934) 23-26 en Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 175 en 176.
- 14 Voor een overzicht van het werk van Jacobus van Lokhorst, zie P.T.E.E. Rosenberg, 'Van Lokhorst, bloemetje van den koude grond' in: C. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995) 235-266.
- 15 H.P. Wijsman, *Program van Eischen voor een Pharmaceutisch Laboratorium te Leiden* ([Leiden 1895]) 13, te vinden in Universiteit Leiden, Academisch Historisch Museum, archief Farmacie/457 AD 1.
- 16 Ibidem.
- 17 Het is niet duidelijk welke laboratoria dit zijn geweest, maar in Amsterdam bezocht Wijsman waarschijnlijk het in 1892 opgeleverde chemische laboratorium aan de Nieuwe Prinsengracht, gebouwd voor de beroemde scheikundige Jacobus van 't Hoff.
- 18 Wijsman, *Program van Eischen*, 13 en 14.
- 19 H.P. Wijsman, 'Rede gehouden bij de opening van het Pharmaceutisch Laborato-

- rium der Rijksuniversiteit te Leiden', *Pharmaceutisch Weekblad* 35 (1898), bijvoegsel bij nr. 28, zevende en achtste kolom.
- 20 Ibidem, eerste en tweede kolom.
 - 21 De niet uitgevoerde schetsplattegrond van het laboratorium op de Grote Ruïne bevindt zich in Universiteit Leiden, Academisch Historisch Museum, archief Farmacie/457 AD 1, tezamen met enkele ontwerptekeningen, correspondentie, het bestek en de inventaris.
 - 22 Zie A.W. Reinink en J.A. Schuur (red.), *Bouwen voor Utrechts universiteit. Architectuur en stedenbouw binnen de stad* (Utrecht 1985) 102.
 - 23 Wijsman was Secretaris van het Koloniaal Instituut te Amsterdam. Voor zijn betrokkenheid bij de nieuwbouw, zie M. Lucassen en I. Kloosterman, *J.J. van Nieukerken (1854-1913)*, *M.A. van Nieukerken (1879-1963)* en *J. van Nieukerken (1885-1962)*. *Architectuur als ambacht - ontwerpen voor het patriciaat* (Rotterdam 1998) 45, 147 en 148.
 - 24 De meest uitvoerige (bouwhistorische) beschrijving van het laboratorium is M. Enderman, *Bouwhistorische verkenning van het pand Hugo de Grootstraat 32 te Leiden* (Nieuwkoop 2004), waaraan ook voor dit artikel gegevens zijn ontleend.
 - 25 Elskamp, *Farmacie in Leiden*, 119. Technische tekeningen van de werktafels bevinden zich in Nationaal Archief, afdeling Tekeningen en Kaarten, archief Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers 1824-1945, toegang 4.RGD, inv. nrs 835.21 en 835.27.
 - 26 In Leiden bestonden immers al aparte rijksmusea voor natuurwetenschappen. In Groningen daarentegen werd in het Mineralogisch Geologisch Instituut een apart museumgedeelte opgenomen met een eigen toegang en trappenhuis. Zie K. Holstein 'Het voormalig Mineralogisch Geologisch Instituut te Groningen', *Hervonden Stad* 6 (2001) 95-106.
 - 27 In Leiden geeft het voormalige Boerhaave Laboratorium aan de Steenstraat (nu een bijgebouw van het Rijksmuseum voor Volkenkunde) nog een goed beeld van een laat-19de-eeuws laboratoriuminterieur. Voor kleurenonderzoek in het voormalig Fysisch Laboratorium te Groningen, zie T. Tel, 'Jaarverslag bouwhistorie', *Hervonden Stad* 5 (2000) 43-45.
 - 28 Deze zijn te vinden in het huisarchief van de Leidse studievereniging Farmaceutische Wetenschappen *Aesculapius* en Universiteit Leiden, Academisch Historisch Museum, archief Chemisch Centrum/4545 (p94-p104). Met dank aan de bestuursdames van *Aesculapius* voor hun medewerking.
 - 29 Vergelijk de schoorstenen van het laboratorium met die van kasteel *De Haar*, dat vanaf omstreeks 1892 onder leiding van De Stuers en Cuypers ingrijpend 'gerestaureerd' werd.
 - 30 A. van der Woud, 'Onze negentiende eeuw. Visies op de Nederlandse neogotiek', *Archis* 20/2 (1993) 78 en 79.
 - 31 Bijvoorbeeld W.C. van Goor over het ontwerp voor het nieuwe ministerie van Justitie in Den Haag van architect C.H. Peters in *Bouwkundige Bijdragen* 25 (1879) 48.
 - 32 Andere voorbeelden van laboratoriumgotiek in Nederland zijn het Fysisch Laboratorium (1889-1892), het Botanisch Laboratorium (1895-1898) en het Mineralogisch Geologisch Instituut (1897-1900) te Groningen, het Laboratorium voor Natuurkunde en Electrotechniek te Delft (1896-1902), het Laboratorium voor Organische Chemie te Leiden (1896-1898) en het Botanisch Laboratorium in Leiden (1904-1906), allemaal van Van Lokhorst.

- De hoofdgevel van het Museum van Natuurlijke Historie te Leiden is weliswaar opgetrokken in gotische vormen, maar draagt een wezenlijk ander karakter. Zie voor beschrijvingen van de betreffende laboratoria P.T.E.E. Rosenberg, *Geschiedenis van het Rijksbouwen*. Jacobus van Lokhorst (s-Gravenhage 1987).
- 33 Voor de politieke strijd tussen katholieken en protestanten aan het einde van de 19de eeuw en de uitwerking hiervan op de overheidsarchitectuur, zie onder meer C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995) 165-175.
 - 34 Voor de politieke basis van de Oudhollandse stijl, zie onder meer A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Rotterdam 1997) 126, 129 en 155-161.
 - 35 Bijvoorbeeld Rosenberg 'Van Lokhorst', 237 en 251.
 - 36 Zie bijvoorbeeld de onregelmatige gevelopzet en plattegrond van het voormalige Boerhaave Laboratorium te Leiden, ontworpen in 1883 door Van Lokhorst.
 - 37 De Engelse cultuurhistorica Forgan weerlegt als eerste de zogenaamde 'mythe' dat wetenschappers ongeïnteresseerd zouden zijn geweest in hun (werk)omgeving en alleen belang hechten aan puur functionele eisen. Forgan stelt dat de meerderheid van de wetenschappers juist zeer geboeid was door het ontwerp, de stijl, de inrichting en constructie van wetenschapsgebouwen, en daarom tal van bestaande gebouwen in binnen- en buitenland bezochten, met elkaar in overleg traden en elkaar zelfs probeerden de loef af te steken. Hierdoor was er sprake van een complexe samenwerking tussen architect en cliënt. Zie S. Forgan, 'The Architecture of Science and the Idea of a University', *Studies in History and Philosophy of Science* 20/3 (1989) 406-407.
 - 38 K. van Berkel, 'Natuurwetenschap en cultureel nationalisme in negentiende-eeuws Nederland', *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 574-589.
 - 39 Voor het *University Museum of Science* in Oxford, zie onder meer C. Yanni, *Nature's Museums: Victorian Science and the Architecture of Display* (Baltimore 2000) 62-90.
 - 40 Voor het chemisch laboratorium in Oxford, zie M. Crosland, 'Difficult Beginnings in Experimental Science at Oxford: the Gothic Chemistry Laboratory', *Annals of Science* 60 (2003) 399-421.
 - 41 Zie H. Acland, *The Oxford Museum* (Londen 1859).
 - 42 Voor de relatie tussen *natural theology* en de (neo)gotiek, zie C. van Eck, *Organicism in nineteenth-century architecture. An inquiry into its theoretical and philosophical background* (Amsterdam 1994) 187-202.
 - 43 Zie Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 401-406.
 - 44 Zie C.P. Krabbe, *Ambacht, Kunst en Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)* (Zwolle/Zeist 1998) 212.
 - 45 Het Geologisch-Mineralogisch Instituut werd in 1890 ontworpen door Van Lokhorst en twee jaar later opgeleverd. Hoewel van een overtuigende laboratoriumgotiek hier nog geen sprake is, dragen de gevels een gotisch karakter met kruisvensters voorzien van gotische driepassen. Opmerkelijk is ook het natuurstenen timpaanreliëf dat is aangebracht in de puntgevel van het trappenhuis en dat bestaat uit een engelenfiguur in een tondo die een schild draagt. Zie K. Martin, 'De geboorte van het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie', *De Leidsche Geoloog* 5/4

- (1938) 9-15. Voor Leidse laboratoriumgebouwen ná 1895, zie noot 32.
- 46 Dit waren de gereformeerde Oude Vestkerk (1888) en de Mon Pèrkerk (1838). Beide kerken zijn inmiddels verdwenen. Ook de gevel van Lutherse kerk (1853) is opgetrokken in (zeer sobere) neogotiek. Het nog bestaande Stedelijk Gymnasium aan de Douzastraat van stadsarchitect Schaap werd opgetrokken in 'Tudorgotiek'. Zie hiervoor onder meer B.M.A. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3: 1795-1896 (Leiden 2004) 23 en 24; J. Dröge en E. de Regt (red.), *Architectuur- en monumentengids Leiden* (Leiden 1999).
- 47 Zie onder meer D.E.C. Knuttel, 'Archiefgebouw te Leiden', *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 249.
- 48 Over de receptie van het Farmaceutisch Laboratorium in Leiden is niets bekend, maar de inwijding van het eveneens neogotische Natuurkundig Laboratorium van de Groningse universiteit in 1892 zorgde voor nogal wat opschudding onder de lokale bevolking. Hier was, zo dacht men, een Mariabeeld onder een baldakijn aan de gevel geplaatst. In werkelijkheid betrof het een vrouwenfiguur als personificatie van de natuurwetenschap. Zie Y. Koopmans, *Muurvast & Gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940* (Rotterdam 1997) 59 en 359.
- 49 Voor de relatie tussen het katholicisme en de natuurwetenschappen in de tweede helft van de 19de eeuw, zie H.A.M. Snelders, 'De houding van Nederlandse Rooms-katholieken tegenover de natuurwetenschappen in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wis-kunde en techniek* 17 (1994) 97-111.
- 50 Met name het Mineralogisch Geologisch Instituut te Groningen uit 1897-1900 spreekt met de bijnaam 'Het Kasteel' blijkbaar sterk tot de verbeelding. Zie hiervoor Holstein, 'Het voormalig Mineralogisch Geologisch Instituut te Groningen', 95-106.
- 51 Voor de verschillende verbouwingen van het laboratorium, zie Enderman, *Bouw-historische verkenning*, 4 en 5.
- 52 Kamerlingh Onnes doelt hiermee onder meer op zijn eigen, inadequate laboratorium aan het Steenschuur. Citaat ontleend aan J.L. Oosterhoff, 'De opkomst van een 'Vaderlandsche Natuurkunde' aan de Leidse Universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw' in: W. Otterspeer (red.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1984) 119.

Een geadelde textielbaron in Leiden

Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905) II

Herman Amptmeijer en Dirk Jaap Noordam

In deel I van dit artikel hebben wij beschreven hoe C.J. Leembruggen het stagnerende familiebedrijf Clos en Leembruggen moderniseerde en uitbouwde tot een grote en winstgevende firma en hoe hijzelf in Leiden tot de aanzienlijkste burgers behoorde met bijbehorende functies zoals voorzitter van de Kamer van Koophandel en lid van Provinciale Staten. Hij verwierf ook aanzien door schenking van een schilderij van Jan Steen aan De Lakenhal en door liefdadigheid. Dit alles was niet genoeg voor Leembruggen: hij begeerde een adellijke titel. Hierover gaat dit deel II.

De adellijke Leembruggen

De familie Leembruggen behoorde niet tot de Nederlandse adel, ondanks de bewering van Cornelis Johannes dat dit wel het geval was. Deze opvatting over de adellijke textielfabrikant deelde de Italiaanse consul, die zich over de zaak boog, overigens ook mee aan het ministerie van Buitenlandse Zaken.¹ Van de criteria die in de 19de eeuw golden om in de adelstand van het Koninkrijk te worden opgenomen, verviel in Leembruggens geval de grond van erkenning.²

In de eerste helft van de 17de eeuw was de stamvader van de Nederlandse Leembruggens, Hendrick Eliaz. (overleden in Leiden op 9 mei 1696), naar de Sleutelstad gekomen en daar was hij, wonend in het bon Vleeshuis, niet meer dan pruikmaker geweest, dus een eenvoudig ambachtsman.³

De familie behoorde niet tot de bestuurselite van de Republiek waaruit de politieke ambtsdragers werden gerekruteerd. Leembruggen had evenmin grote politieke verdiensten aan het Nederlandse koninkrijk geleverd, want daarvoor was het lidmaatschap van Provinciale Staten van Zuid-Holland wel erg beneden de maat. Maar de textielbaron kon mogelijk het voorbeeld in gedachten hebben

Herman Amptmeijer is oud-raadslid en oud-ambtenaar van de gemeente Leiden.

Dirk Jaap Noordam is historicus.

Het adelsdiploma verleend door de Italiaanse koning Umberto I op 22 december 1887 (FA Leembruggen).

gehad van de Leidse lakenfabrikant G.A.M. van Bommel (1770-1832), die in 1815 het predicaat jonkheer had ontvangen.⁴ Onder koning Willem III werden ondernemers echter niet meer in de adelstand verheven. Zo had de Maastrichtse industrieel Petrus Regout (1801-1878) in 1873 tevergeefs verzocht om opgenomen te worden met de titel van graaf.⁵ Deze afwijzing volgde niet zozeer omdat de man te hoog had ingezet, maar meer omdat men afkerig was van zijn zonderlinge gedragingen, 'zijn ijdelheid en praalzucht'. Leembruggen vroeg echter nooit verheffing in de Nederlandse adel aan.⁶

De enige mogelijkheid lag voor Leembruggen in het voeren van een adellijke titel van een ander land. Italië verleende hem op 22 december 1887 de titel van baron, te vererven op mannelijke wettige afstammelingen, volgens primogenituur (eerstgeboorterecht).⁷ Het Nederlandse ministerie van Binnenlandse Zaken oordeelde na hierover in 1889 advies te hebben ingewonnen bij de Hoge Raad, geheel ten onrechte, dat de verandering van de staat van de ouders geen invloed had op die van de kinderen.⁸ Daarom schreef men in Leiden de zoon Willem Adriaan niet als baron in, maar onthield men hem deze titel. Slechts een zoontje van Cornelis Johannes dat in 1888 of later zou zijn geboren, mocht volgens de opvatting van Binnenlandse Zaken de titel voeren. Dat vereiste uiteraard een tweede huwelijk van de vader waaruit dan dit mannelijke nageslacht kon worden geboren.⁹ Wat de status van de oudste zoon in dit geval zou zijn was, gelet op het principe van eerstgeboorte, niet duidelijk.

Tegelijkertijd werd ook het wapen van de familie beschreven: een schild van zilver, beladen met een over het water liggende lenigbrug in zijn natuurlijke kleur; waarover op een paard van sabel is rijdend een geharnaste Spaanse ridder in zijn natuurlijke kleur, gesjerpt van keel, in de linker bovenhoek van het schild een crampon [= wolfshaak] van sabel, het schild gedekt door een helm van zilver, geboord, getralied en gesierd van goud, gevoerd van keel op dezelfde eerste wrong van sabel en zilver waaruit tot helmteken is komende de te paard zittende ridder van het schild; voorts met zijn helmdekken van sabel en zilver.¹⁰ De omschrijving in het *Nederland's Patriciaat* is minder uitgebreid.¹¹

Overigens bestond het wapen al eerder: het werd weergegeven op de grafsteen van Petronella Leembruggen (Colombo 1753-Pulicat 1777) in Ceylon op de begraafplaats van Pulicat.¹² Dit wapen verschilt enigszins van de in het adelsdiploma weergegeven afbeelding, want het vertoont drie in plaats van de gebruikelijke twee bogen. Dat zij tot dezelfde familie behoorde, volgt uit het feit dat haar vader Henricus (gedoopt in Leiden op 10 augustus 1721), opperkoopman

bij de VOC, een achterkleinzoon was van Hendrick Elias., de Nederlandse stamvader van de Leembruggens. Daarnaast bestaan nog verscheidene andere afbeeldingen die soms in detail verschillen van het bekende wapen.¹³

Waarschijnlijk om zijn dank te betuigen kreeg Leembruggen op 27 november 1888 een audiëntie bij koning Umberto I.¹⁴ Maar het bleef onmogelijk om in Nederland zijn titel met recht te kunnen dragen. Daarvoor was een inlijving in de Nederlandse adel noodzakelijk en die had het ministerie juist min of meer afgewezen.¹⁵ De enig andere mogelijkheid was het aannemen van het Italiaanse staatsburgerschap, wat op 11 november 1889 inderdaad gebeurde.¹⁶ Enige jaren later richtte Leembruggen het verzoek aan B en W te Leiden aan zijn naam de titel van baron toe te voegen. Het college stemde daar mee in bij brief van 30 april 1891: *op diens verzoek de titel van baron in het bevolkingsregister bij zijn naam te schrijven en gezien de overgelegde stukken waaruit blijkt dat hem door de Italiaansche Regeering den titel van Baron is toegekend [...] en dat hij burger geworden is van het Koninkrijk Italië is besloten het bevolkingsregister dienovereenkomstig te wijzigen.*¹⁷

Dit was waarschijnlijk op een tijdstip dat de textielbaron beseft had dat inlijving in de Nederlandse adel praktisch onhaalbaar was. De enige weg lag in naturalisatie tot onderdaan van Nederland, iets wat jaren zou kosten omdat de daarvoor vereiste termijn van verblijf lang was. Pas daarna kon Leembruggen hopen op erkenning van zijn in Italië verworven titel. Zoiets was wel erg doorzichtig en gezien het advies van de Hoge Raad van Adel uit 1889 bepaald onzeker.

Wat de bedoeling van Leembruggen was, kan met enige zekerheid worden bepaald, veel moeilijker ligt dat met zijn motieven en de redenen waarom de Italiaanse koning hem in de adelstand verhief. Het familieverhaal dat Cornelis Johannes een Italiaanse instelling van openbaar nut begunstigd had, zou waar kunnen zijn. Maar het is onbekend om welke instelling het ging.¹⁸ Een belangrijke export van de productie van de fabriek 'P. Clos & Leembruggen' naar Italië, tegen mogelijk prijzen die lager waren dan men doorgaans berekende, kan een andere mogelijkheid zijn geweest.

Misschien kwam de wens een adellijke titel te verwerven voort uit het feit dat verscheidene vrouwelijke leden van de familie Leembruggen in de Nederlandse adel waren ingetrouwd. Het ging met name om Hermine die in 1859 huwde met jhr. Mock; Caroline deed in 1867 hetzelfde met baron van Rhemen.¹⁹

Wat ook de beweegredenen van Cornelis Johannes Leembruggen waren om een buitenlandse adellijke titel te verwerven, de kosten daarvoor in macht en

Het wapen van de baron, vastgesteld bij zijn opname in de Italiaanse adel (FA Leembruggen). Let op de brug en de twee poortjes.

mogelijk zelfs in status waren hoog. Het lidmaatschap van de Provinciale Staten van Zuid-Holland vereiste dat men Nederlander was. Op 10 november 1889 schreef Leembruggen aan het college: *inziende dat het mij niet mogelijk is de zittingen der Staten geregeld bij te wonen [...] acht ik mij, hoewel node verplicht* ontslag te nemen.²⁰ Ook aan het voorzitterschap van de Kamer van Koophandel kwam in november 1889 een einde.²¹

Als bestuurslid van de Stedelijke Werkinrichting wilde Leembruggen eveneens ontslag nemen. Het bestuur nam dit in een vergadering op 28 november 1889 voor kennisgeving aan.²² Of men later Leembruggens voorstel wel accepteerde is onzeker. Maar in het advies aan de gemeenteraad gaf de Stedelijke Werkinrichting over 1890 aan dat in de vacature, ontstaan door het ontslag van de *heer* Leembruggen met het volgende dubbeltal kon worden voorzien: 1) C.J. *baron* Leembruggen en 2) dr. D.E. Siegenbeek van Heukelom. Daarop benoemde de raad op 20 maart 1890 zonder discussie met nagenoeg algemene stemmen baron Leembruggen als bestuurder.²³

De laatste jaren van de baron

In 1891 had Leembruggen het hoogste bereikt wat voor hem mogelijk was: het voeren van zijn adellijke titel in Leiden en waarschijnlijk ook, als dat nodig was, elders in Nederland. In de gemeenteraadsvergadering van 4-6-1891 deed de voorzitter mee dat C.J. baron Leembruggen ontslag vroeg als bestuurder van de Stedelijke Werkinrichting wegens verandering van woonplaats. De ex-Leidenaar kreeg dit veertien dagen later.

Voor het jaar 1889 gaf het adresboek van Leiden aan dat Leembruggen in Milaan woonde, met als tijdelijk adres de Leidse woning op Oude Singel 78.²⁴ In het volgend adresboek werd dit laatste huis weer vermeld als woonhuis van Leembruggen, waar de baron verbleef met zijn zoon maar zonder inwonend personeel. Maar op 26 maart 1891 werd hij met zijn zoon uitgeschreven naar Rotterdam.²⁵ Zij verbleven daar, beiden met de titel baron, op Diergaardelaan 35 van 2 mei 1891 tot 17 mei 1893.²⁶ Leembruggen sr. moest voor dit verblijf enkele functies opgeven, omdat het bekleeden ervan vereiste dat men in Leiden woonde. Dat hij buitengewoon lid werd van Amicitia zal hem nauwelijks hebben gedeerd, omdat hij de voordelen van het lidmaatschap behield. Het ging vooral om de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, waarvan hij het bestuurslidmaatschap door zijn verhuizing moest opgeven.²⁷

Op 17 mei 1893 werd baron Leembruggen weer ingeschreven in Leiden op

het vertrouwde adres Oude Singel 78. De meeste van zijn vroegere functies kreeg Leembruggen niet meer terug, zelfs niet na jaren. Alleen het commissariaat van de NV Badhuis, bij de NV Leidsche Dekenfabriek, waar hij tot zijn dood president-commissaris van was, en van de NV Leidsche Bouwvereniging, waar Leembruggen als bestuursvoorzitter optrad, bleef hij bekleden. Maar zijn donaties aan de Maatschappij van Weldadigheid werden niet meer hervat. Slechts een enkele nieuwe functie, zoals bij het Waalse Jean Michelshofje, nam de baron op.²⁸ Hij werd wel weer gewoon lid van Amicitia.²⁹ Toch lijkt het erop dat hij zich uit het openbare leven terugtrok en zich ging concentreren op zijn mecenaat, familie en onderneming.

Belangrijk was de schenking aan De Lakenhal van de 'Eucalyptus' van Floris Verster in 1896.³⁰ Wat de baron daarna gaf, was van veel mindere kwaliteit: zo schonk hij in 1898 aan De Lakenhal een beurtschipperhoorn uit 1595 met stadswapens, waaronder dat van Leiden.³¹ Na zijn dood kreeg De Lakenhal nog enkele – goedkope – prenten.³² Uit het volkomen verschillend karakter van de schenkingen (Jan Steen, Verster, kleine voorwerpen en prenten) en het niveauverschil valt te concluderen dat Leembruggen geen blijk gaf van een ontwikkelde kunstzinnige smaak. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat de baron een eigen kunstcollectie bezat. Daarom zal de Jan Steen eveneens een gelegenhedscadeau zijn geweest. Het is bovendien opvallend dat Leembruggen geen lid werd van de Museumcommissie.³³

De aanslag van de baron in de inkomstenbelasting bedroeg na zijn terugkeer in Leiden f 21.000, een bedrag dat hij na 1895 deelde met zijn zoon.³⁴ Ten slotte verhuisde hij naar het kleinere buurhuis Oude Singel 80, opnieuw zonder inwonend personeel. Het pand vormde sinds 1834 een onderdeel van het fabriekscomplex.³⁵ Leembruggen bezat al deze jaren niet het kiesrecht voor de Eerste Kamer, omdat hij Italiaans staatsburger was.

Vaak ging de baron, soms vergezeld door zijn zoon, naar Italië. Op een van de reizen ontmoetten zij de (half-joodse) familie Von Lieben die in Wenen woonde. Het gevolg was dat Willem Adriaan zich in mei 1895 verloofde met Fräulein Ilse von Lieben (1873-1962), dochter van een bankier en een Oostenrijkse barones. Enige maanden later volgde het huwelijk, op 15 december 1895 in Wenen; het was een gemengd huwelijk tussen een waalse man en een evangelisch-lutherse vrouw.³⁶ Waarschijnlijk leidde de vorming van een eigen gezin ertoe dat Willem Adriaan in 1896 werd opgenomen in de firma 'P. Clos & Leembruggen'.³⁷

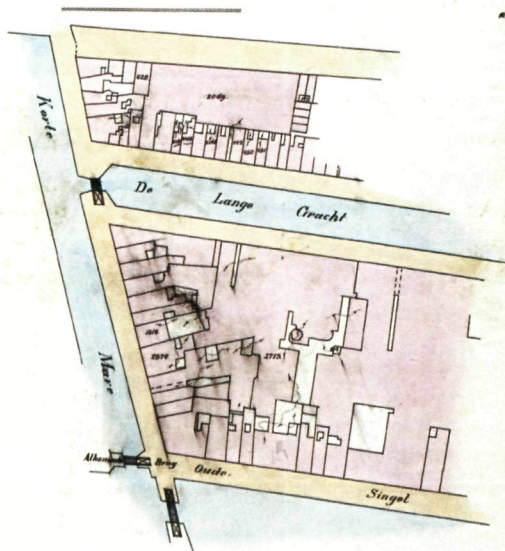
Toen was de fabriek aanzienlijk uitgebreid met een vestiging in de Ververstraat.

Uittreksel van het kadastrale plan

Gemeente *Leiden.*

Sectie *B.*

SCHAAL van 1 à 250.

Voor extract conform en vergeleken
De landmeter van het kadaster,

M. J. van der Meer

Afgegeven door mij bewaarder der hypotheeken
en van het kadaster te Leiden, den *November 1905.*

— 11 — percelen
Kosten f *100.00*

op verzoek van den *Ontvanger der Registratie.*

M. J. van der Meer

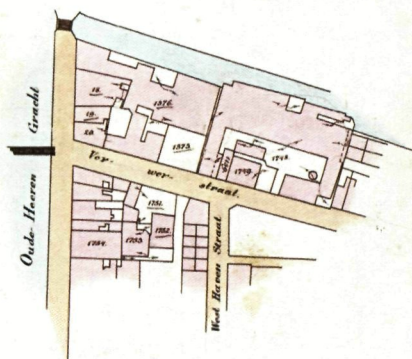
De panden van Leembruggen rond Oude Singel en Langegracht in 1905 (Nationaal Archief). De kaart is opge-
maakt naar aanleiding van het overlijden van C.J. Leembruggen. Alle percelen met een sectienummer op deze kaart
waren eigendom van hem. Hiermee verheelde percelen, zoals het woonhuis Oude Singel 78/80, hebben echter geen
sectienummer. (Verheling blijkt uit de dunne stippellijntjes.)

Uittreksel van het kadastrale plan

Gemeente *Leiden.*

Sectie C.

SCHAAL van 1 à 5250.

Voor extract conform en vergeleken
De landmeter van het kadaster,

[Handwritten signature]

Afgegeven door mij bewaarder der hypotheeken

en van het kadaster te Leiden, den *November 1905.*

op verzoek van den Ontvanger der Regidbrake

— 12 percelen

Kosten *f 100.00*

JH

De panden van Leembruggen bij de Ververstraat en de Oude Herengracht (Nationaal Archief). De fabriek van Clos en Leembruggen lag aan de noordzijde van de Ververstraat. Omstreeks 1950 beëindigde Clos en Leembruggen de fabriek op die plaats en werden de panden verhuurd. In het kader van de stadsvernieuwing is het hele complex gesloopt, met uitzondering van de verbeelde herenhuizen Ververstraat 10 en 12, die gerestaureerd zijn.

Op 20 november 1891 nam Leembruggen de Leidsche Sajetfabriek over met huizen, pakhuis, berg- en werkplaats en slachtplaats.³⁸ Deze was sinds 1867 de voortzetting van de spinnerij van Gebrs. Eigeman. In het nieuwe bedrijf begon men in juni of juli 1892 met spinnen.³⁹ Leembruggen breidde dit fabriekscomplex in 1898 nog uit met een strook grond achter de fabriek dat hij voor f 506,90 van de gemeente kocht 'wegens verbouwingsplannen'.⁴⁰ In 1900 volgde de aankoop van de failliete distilleerderij 'Het Anker', met huizen, erven, een branderij en een pakhuis, gelegen aan de Oude Herengracht tot bij de spinnerij in de Ververstraat.⁴¹ Inmiddels was in 1897 een fabriek, huis en erven aan de Nieuwe Mare gekocht.⁴² Dit was het fabrieksgedeelte van het Meerburgcomplex dat men in 1871 verzuimd had te kopen. Daarmee was nagenoeg het hele vroegere Van Heukelomcomplex in handen van 'P. Clos & Leembruggen', met uitzondering van de woonhuizen op de hoek. De financiering gebeurde waarschijnlijk ook met bankkapitaal, mogelijk verstrekt door de 'Leidsche Bankvereniging H.F.C. Gerlings' te Leiden, waarmee Leembruggen contact onderhield.⁴³

Door deze aankopen, de gunstige economische ontwikkeling en misschien ook het beleid van de in 1895 opgetreden nieuwe directeur J.C.A. Binnendijk (1863-1942) en Leembruggen jr. steeg de productie van sajetten en gesponnen garens in een snel tempo, zoals uit de eerder (deel I, p. 182) afgebeelde grafiek blijkt. In 1902 leverde men ruim 450.000 kilo sajetten en garens af, een verdubbeling van wat men in 1891 had geproduceerd.⁴⁴ In 1900 was 'P. Clos & Leembruggen' nog steeds het meest gemechaniseerde wolverwerkende bedrijf in Leiden.⁴⁵ De zes stoomketels en vijf stoommachines leverden toen 172 pk. Ook nu weer beschikten textielbedrijven zoals Van Wijk, Zaalberg en Krantz over veel minder energie.⁴⁶ Slechts twee Leidse bedrijven waren toen sterker gemechaniseerd: de Grofmederij en de Leidse Katoen Maatschappij.

Op sociaal gebied bestond in 1894 een voorziening voor zieke werknemers, die dan hun hele loon of het grootste deel ervan ontvingen.⁴⁷ Bovendien werden bij bevalling en ziekte de dokterskosten vergoed.

In deze jaren nam Leembruggen deel aan een project dat op het eerste gezicht enigszins uit de toon viel. Op 4 september 1896 stuurden C.J. baron Leembruggen, industrieel te Leiden, en T.A.O. de Ridder, de burgemeester van Katwijk (mede namens de niet in de aanvraag genoemde Leidse wethouder A.L. de Sturler), een brief naar de gemeente Leiden. Van de minister van Waterstaat had het drietal een concessie gekregen voor de aanleg van een stoomtram in de zuidelijke berm van de straatweg Leiden-Alphen. Nu verzocht men een vergunning

aan de gemeente voor het deel dat deze eigenaar was van die berm.⁴⁸ B en W adviseerden de raad die vergunning onder de gebruikelijke voorwaarden te verstrekken. Burgemeester Was bleek in de vergadering van de gemeenteraad van 24 september 1896 een warm voorstander van het plan: *goede verbindingen is wel degelijk een stadsbelang. Het is al mooi dat men geen subsidie vraagt.* De vergunning werd verleend, met als voorwaarde dat de tramlijn binnen twee jaar in gebruik moest zijn. Dat gebeurde echter niet en in 1899 debatteerde de raad over de concessieaanvraag voor de elektrische Haarlemmermeer lokaalspoorwegen.⁴⁹ Diverse tracés werden in de raad besproken, waaronder een over de Hoge Rijn-dijk. Er werd met geen woord meer gerept over de concessie aan Leembruggen c.s. voor een stoomtram op die plaats, behalve misschien door de opmerking *niet alle concessies komen tot uitvoering.*

Het overlijden en de erfenis van Leembruggen

Leembruggen overleed op 22 maart 1905, waarschijnlijk aan een keelziekte of tbc die hem al lang moet hebben gekweld.⁵⁰ Hij werd in het familiegraf aan de Groenesteeg begraven, net als zijn vader, grootvader, echtgenote en later zijn zoon.⁵¹ De titel van baron en de erfenis kwamen in handen van het enige kind, de al vaker genoemde Willem Adriaan Leembruggen.⁵² Deze handelde de nalatenschap af, waarbij het kapitaal volgens verschillende methoden kon worden vastgesteld. Volgens de successiebelasting bedroeg de nalatenschap f 472.912,955, terwijl de vermogensbelasting haar op f 438.912 stelde. Het verschil lag in de omstandigheid dat in de aanslag voor de successie de winst over 1905 en die van 1904 was begrepen en daarom dus hoger uitkwam dan het vermogen waarin beide winstposten nog niet waren verwerkt.

Leembruggen was met zijn kapitaal van bijna een half miljoen gulden een van de rijkste textielondernemers in Leiden. De directeur van de LKM, P.L.C. Driessen, had minder dan de helft van wat de baron bezat.⁵³ Maar een andere hoog aangeslagen wolfabrikant, Jonathan Zaalberg, liet bij zijn dood ruim 1 miljoen gulden na.⁵⁴

Een vergelijking met de inkomstenbelasting en de directe belasting, gebaseerd op patenten, grond en personeel, maakt duidelijk dat de manier van beleggen van het kapitaal verschilde. Jonathan Zaalberg stak veel geld in onroerend goed en obligaties. Hij is een voorbeeld van een betrekkelijk moderne en zakelijke belegger, die vele obligaties bezat in Russische en Amerikaanse spoorwegen, die overigens niet geheel zonder risico waren. Ook Driessen bezat veel onroerend goed,

maar weinig land, zodat ook zijn aanslag in de inkomstenbelasting laag was.

De baron belegde vooral in zijn fabrieken, maar daarnaast in obligaties van verenigingen waarmee hij een bepaalde, waarschijnlijk emotionele, band had. Zo bezat Leembruggen obligaties en aandelen in de loge La Vertu en de sociëteit Amicitia, verenigingen waarvan hij jaren lid was geweest. Ook in andere projecten waarbij hij direct was betrokken, had hij belegd, zoals de Leidsche Bouwvereeniging, de Vereeniging tot bevordering van de bouw van werkmanswoningen en de Leidsche Dekenfabriek. Dat hij voor een hoog bedrag aandelen had gekocht in twee brandverzekeringsmaatschappijen, was, gezien de twee branden in zijn fabriek, bepaald niet onverstandig. Verder had Leembruggen belangen in hypotheekbanken en de Leidse bank van Gerlings, evenals in de Grofsmederij, waarmee hij overigens geen directe band (als commissaris of bestuur) schijnt te hebben gehad. Van legaten was geen sprake, niet aan familieleden noch aan personeel, maar evenmin aan de Maatschappij van Weldadigheid of De Lakenhal, instellingen waarmee hij in het verleden toch veel te maken had gehad. Aandacht voor andere achtergestelde groepen, zoals blinden, ongehuwde moeders en andere gevallen vrouwen of nagelaten kinderen van verongelukte vissers, ontbrak dus ook.⁵⁵ Bovendien bezat de baron geen villa of buitenhuis, woningen die bij andere textielfabrikanten wel gebruikelijk waren.⁵⁶

Conclusie

Leembruggen, die een eeuw geleden overleed, was iemand die veel energie stak in zijn economische activiteiten en daarbij veel succes had. Dit zal voor een deel te maken hebben gehad met de omstandigheid dat hij zich loswerkte uit het netwerk van familieleden die onderling met elkaar trouwden. Hij liet zich, voor zo ver dat is na te gaan, bij de keuze van zijn huwelijkspartner leiden door zijn persoonlijke voorkeur. Bij de financiering deed hij niet (of veel minder) een beroep op familieleden, maar waarschijnlijk meer op bankkapitaal.

De onderneming 'P. Clos & Leembruggen' werd na de branden van 1865 en 1884 snel weer opgebouwd en ingrijpend gemechaniseerd. Bovendien wist Leembruggen de productie van wollen goederen om te zetten van de ouderwets geworden grein naar sajetten en garens waar een grote markt voor bestond. Dat het bedrijf het op dit gebied zo goed deed, zal ook op rekening moeten worden gesteld van bekwame directeuren, zoals Wood en Binnendijk. Vergeleken met andere textielbedrijven in de tweede helft van de 19de eeuw was de onderneming zeer succesvol en werd de afstand tot verwante wolfabrieken alleen maar groter.

De oude baron, op een schilderij van Hendrikus Johannes Haverman (FA Leembruggen).

Daarbij had Leembruggen oog voor het welzijn van zijn werknemers, die gebruik konden maken van (niet in arbeidscontracten vastgelegde) pensioenregelingen en een voorziening in de ziektekosten.

De activiteiten van Leembruggen beperkten zich niet tot de fabrieken aan de Langegracht en de Ververstraat, maar richtten zich ook op organisaties die voor het goed functioneren van de economie van belang waren. De baron trad hier vaak op in een actieve rol als bestuurslid of -voorzitter. Ook andere instellingen speelden een belangrijke rol in het leven van de ondernemer, waarbij organisaties die opkwamen voor achtergestelde Leidenaren zijn voorkeur hadden. Daarbij ging het minder om het helpen van armen, maar meer om het voorkomen van verval tot armoede, zoals de Maatschappij van Weldadigheid eveneens wilde. Het opvoeden en verheffen van arbeiders- en minvermogende kinderen behoorde eveneens tot Leembruggens interesses, zoals activiteiten voor een Praktische Ambachtsschool, de Stedelijke Werkinrichting, de Bouwvereniging en de Deken-fabriek duidelijk tonen. Daarnaast oefende Leembruggen, op kleine schaal, een

soort mecenaat uit door De Lakenhal enkele malen te voorzien van belangrijke schilderijen en met wat kleine, weinig originele producten van kunst en kunstnijverheid.

Misschien was Leiden te klein voor Leembruggen die, hoewel politiek bewust (uiteraard van de liberale stroming), nooit lid werd van de Leidse gemeenteraad, zoals zijn vader (in de periode 1851-1857) en grootvader (in 1830-1845) wel waren geweest.⁵⁷ Het lidmaatschap van Provinciale Staten van Zuid-Holland dat hij in 1886 bereikte, paste misschien beter bij de baron. Maar het behoren tot de Nederlandse adel lijkt toch nog van meer belang te zijn geweest. Het verwerven van een Italiaanse baronnentitel heeft Leembruggen veel gekost, in ieder geval door het (moeten) opgeven van functies, terwijl deze nieuw verworven waardigheid hem geen inlijving in de Nederlandse adel bracht. De omstandigheden rond het verkrijgen van adeldom blijven wat mysterieus, ook door het gebrek aan persoonlijke documenten die mogelijk meer licht hadden kunnen werpen op deze kwestie.

Ook als men de vergelijking trekt met collega's als Driessen, Van Heukelom, Krantz, Le Poole en Zaalberg valt op hoe succesvol, bewogen en breed georiënteerd Cornelis Johannes Leembruggen was. Deze textielbaron was een groot man en zonder enige twijfel de belangrijkste wolfabrikant van Leiden uit de tweede helft van de 19de eeuw.

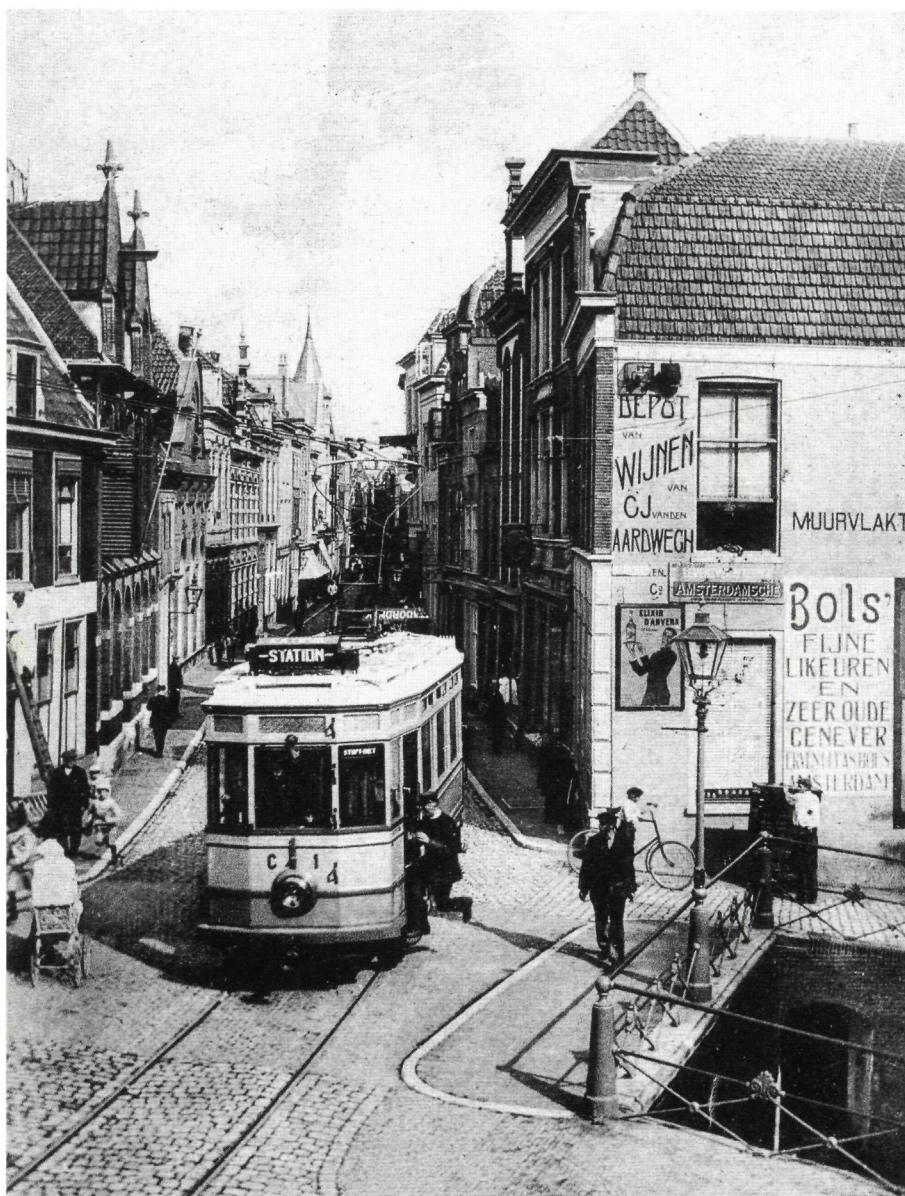
Noten

In het eerste deel van dit artikel zijn twee noten in de tekst, maar niet in het noten-apparaat, weggevallen. Op p. 187 hoort na de zinsnede 'begonnen te werken' noot 86 te staan. In de volgende zin moet achter '12 jaar al bereikt' noot 87 opgenomen worden. Alle noten in de tekst dienen vanaf de wel geplaatste noot 86 met 2 te worden verhoogd (86 wordt dus 88 enzovoort). Daardoor draagt de laatste noot het nummer 140 in plaats van 138 zoals in de oorspronkelijke tekst staat.

- 1 Ministerie van Justitie 1419, sub adelszaken 4-5-1889, 31: Missive van Buitenlandse Zaken naar aanleiding van het verzoek van de Italiaanse gezant verzoekende om inlichtingen betreffende C.J. Leembruggen, tot de Nederlandse adel behorend en die thans in Italië wenst genaturaliseerd te worden. De Hoge Raad wees op 21-5-1889, ibidem 51 deze vermelding van adel-dom af.
- 2 C.C. van Valkenburg, 'Adelsbeleid sedert 1813', *De Hoge Raad van adel. Geschiedenis en werkzaamheden* (Den Haag 1966) 55-73, over de vier criteria: benoeming (voorouders waren lid van de ridderschap), erkenning (behoren tot oude Nederlandse adel), inlijving (opname van adel uit een ander land) en verheffing. Bij de laatste vorm ging het om burgers behorend tot regentenfamilies die voor 1795 drie generaties in rechte lijn in de vroedschap hadden geleverd, leden van militaire colleges en hoge juristen, rooms-katholieke en hervormde geslachten in positie en levenswijze gelijk aan oude regentengeslachten of inheemse adel, en persoonlijke verdiensten van de geadelde.
- 3 G.J. Peltjes, *Leidse Lasten. Twee belasting-kohieren uit 1674* (Leiden 1995) 85.
- 4 C.J. (K.) Bruin, 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden' in: J. Aalberse en M. Prak ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel-Amsterdam 1987) 141-164, 186-190, aldaar 148. Van Bommel was echter ook raadslid, adjunct-maire en lid van de Staten-Generaal.
- 5 V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houten de Lange, *De Hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist-Rotterdam 2004) 27-28; Bruin, *Een verloren zaak*.
- 6 Vriendelijke mededeling van mr. E.J. Wolleswinkel (Hoge Raad van Adel).
- 7 Zie het adelsdiploma (in FA Leembruggen) en *De Navorscher* XLVI (1896) 661. Dat men de titel niet erkende als een Nederlandse bewijs ook de geboortekarte van de baron, waarin de toevoeging ('baron') na de verheffing in de Italiaanse adelstand niet werd ingeschreven.
- 8 Volgens de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 18-12-1882. De gemeente Leiden voegde deze verklaring toe aan de inschrijving in het Bevolkingsregister van Cornelis Johannes als baron, zie *Bevolkingsregister* 1890-1923, blad 10523.
- 9 Volgens vriendelijke mededeling van P. Nijkamp (Hoge Raad van Adel) was de opvatting van het Nederlandse ministerie onjuist en zou de zaak pas een rol hebben kunnen spelen bij of na (een verzoek tot) inlijving.
- 10 Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), dossier Leembruggen.
- 11 De omschrijving van het officiële wapen staat in het adelsdiploma: *d'argento, al ponte di cotto, di due archi sopra un fiume, e sul ponte un guerriero a cavallo, col capo coperto di nero e con lo spadone sguainato te-*

- nuto dalla mano destra ed appoggiato sulla spalla; il tutto al naturale. Cimiero: braccio armato tenente una spada, in isbarra al naturale. Volgens de beschrijving en afbeelding in het *Nederland's Patriciaat* 2 (1911) 309 was het in zilver een gebarnast ruiter, een zwarte hoed op 't hoofd, een roode sjerp over de borst, gezeten op een zwart paard, stappende over een brug, gelegen over een water in natuurlijke kleur, in de linker bovenhoek vergezeld van een zwarte wolfshaak met als helmteken: de ruiter uitkomende. Omdat de uitgebreide omschrijving over 'lenige' spreekt en de Italiaanse over 'cotto' [baksteen], moet het lenige niet worden gezien als 'lemig' maar als 'voorzien van een leuning'.
- 12 Marion Peters, *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de kust van Coromandel in India* (Amsterdam 2002) 124, 222-223.
 - 13 Vijf daarvan zijn aanwezig in het CBG, zoals afkomstig uit A.A. Vorsterman van der Oijen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche Familiën met genealogische en heraldische aantekeningen* II, plaat 51; D.G. van Epen, *Wapenkaart 1.7.2., Amsterdamsche geslachten anno MCM*; Stadsarchief Sittard-Geleen, *Civiel* (L - 036); *Collectie Muschart*; een bronloos wapen. Bovendien staat een afbeelding bij J.B. Rietstap, *Armorial Général* II (1887) 40: vier poortjes op het schilderij.
 - 14 FA Leembruggen.
 - 15 Een verzoek hiertoe deed Leembruggen, volgens de Hoge Raad van Adel, overigens niet.
 - 16 *De Navorscher* XLVII (1897) 117.
 - 17 *Bevolkingsregister* 1890-1923, blad 10523.
 - 18 Volgens mej. C.A. Zandvliet vertelden de Leembruggens dat het een bibliotheek betrof.
 - 19 De zusters Hermine (1836-1906) en Carolina Cecilia Leembruggen (1846-1921).
 - 20 Notulen Provinciale Staten van Zuid-Holland, herfstzitting 1889, 29 meegegeeld in de vergadering van 19-11-1889, zie ook Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133. Op 20-11-1889 stond een bericht in het *Leidsch Dagblad* dat een missive was binnengekomen bij de Staten dat hij ontslag genomen had.
 - 21 *Gemeenteverslag* 1890, met het jaarverslag Kamer van Koophandel.
 - 22 Gedrukt verslag van de *Stedelijke Werk-inrichting* op 28-11-1889.
 - 23 Op 20-3-1890, zie *Handelingen Gemeenteraad* 1890.
 - 24 *Bevolkingsregister* 1890-1923, blad 10523. *Adresboek* 1890, dat aan het einde van 1889 werd samengesteld; ook bij de verschillende inrichtingen waar hij commissaris was, stond: 'te Milaan'.
 - 25 Het waarom van de verhuizing naar Rotterdam is onduidelijk. Volgens mej. Zandvliet vertelde mr. Cornelis Leembruggen (1905-1982) dat diens vader Willem Adriaan op een kantoor in de havenstad ging werken en daar dus wilde wonen, waarbij zijn vader, de baron, hem vergezelde.
 - 26 *Bevolkingsregister* Rotterdam.
 - 27 Hij bleef bestuurslid tot 30-9-1891, zie P. Westerbaan, *Het honderdjarig bestaan van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, ter voorkoming van verval tot armoede* (Leiden z.j. [1917]) 131.
 - 28 Daar was hij 1890 rentmeester geworden en in 1900 bestuurslid.
 - 29 Sinds 26-4-1893, hij bleef dit tot zijn dood, zie Archief Amicitia, *Ledenlijst*, ongeinventariseerd.
 - 30 *Catalogus*, 360.
 - 31 *Gemeenteverslag* 1898, Bijlage I, 2.
 - 32 Verslag van het gemeentearchief in *Gemeenteverslag* 1905, bijlage V, 6.
 - 33 Wietske Donkersloot, 'Leyden tot sieraad

- en nut. De oorsprong van het Stedelijk Museum De Lakenhal, 1866-1900', *Leids Jaarboekje* 94 (2002) 135-166, aldaar 166.
- 34 In 1892 en 1893 stond Leembruggen niet in het kohier, want hij woonde toen in Rotterdam.
- 35 Op 1-1-1900 volgens *Bevolkingsregister* 1890-1923, blad 10525.
- 36 Kwartierstaat Willem Adriaan Leembruggen.
- 37 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 134.
- 38 Nationaal Archief, Memorie van successie, nr. 6615, 8/1547.
- 39 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 88, fol. 12 (juni 1892), fol. 5 (juli 1892).
- 40 *Handelingen Gemeenteraad* 9 december 1897.
- 41 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 88, fol. 12; Memorie van successie, nr. 6615, 8/1547.
- 42 Memorie van successie, nr. 6615, 8/1547.
- 43 Ibidem.
- 44 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 88, fol. 12.
- 45 *Gemeenteverslag* 1900, Bijlage XIII, 42-45.
- 46 Van Wijk en Zaalberg, beide 70 pk, Krantz 67 pk.
- 47 D.J. Noordam, 'Bedrijfsprofiel van "P. Clos & Leembruggen"' in: D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol gevef. Herinneringen aan de Leidse textiel-industrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 96-100, aldaar 99.
- 48 De concessie van de minister dateert van 28-5-1896, zie *Leidsch Dagblad* van 29-5-1896.
- 49 IS 183 van 1899, *Handelingen Gemeenteraad* van 12-10-1899.
- 50 De dokterskosten van de in keelziekten (laryngologie) gespecialiseerde dr. A.C. Hartevelt (1859-1943) over 1905 bedroegen tot en met de sterfdag f 106, zie voor hem *Leids Jaarboekje* 36 (1944) 65-67. Aan prof. dr. W. Nolen (1854-1939), een deskundige op het gebied van de tbc, volgens *Leids Jaarboekje* 32 (1940) 72-74, was men over dezelfde post f 60 schuldig en aan apotheker Coebergh f 13,55. Gegevens over deze schulden staan in de Memorie van successie, nr. 6615, 8/1547.
- 51 Ingrid W.L. Moerman, *Groenesteeg. Een historische begraafplaats in Leiden* (Leiden 2000) 52, 54.
- 52 Memorie van successie, nr. 6615, 8/1547.
- 53 P.L.C. Driessen in directe belastingen 1885 f 901, inkomstenbelasting in 1900 f 37.500, erfenis uit 1904 f 219.761,105 (Memorie van successie, nr. 6614, 8/1151).
- 54 J. Zaalberg in directe belastingen 1885 f 864, inkomstenbelasting in 1900 f 29.000, erfenis uit 1909 f 1.351.121,985 (Memorie van successie, nr. 6623, 8/6203).
- 55 De boedel van een andere zeer welgestelde Leidenaar, de in 1908 overleden mr. C. Cock (nalatend f 2.509.363,05), had veel legaten gegeven aan dit soort mensen in de knel, zie zijn Memorie van successie, nr. 6621, 8/5176.
- 56 Krantz met het Huis te Warmond en Zaalberg met villa Emma in Scheveningen, zie ook D.J. Noordam, 'Leidenaren en hun buitenverblijven in de vroegmoderne tijd' in: J. de Jongste e.a., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999) 15-39, aldaar 33-34.
- 57 J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber, *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 174.

De eerste elektrische stadstram in Leiden tijdens een proefrit; Leiden, Hogewoerd, zomer 1911. Coll. G.J. Groenveld.

Railvervoer in het Leidse

De Blauwe Tram in de verhalen van F.B. Hotz

Robbert van der Lek

Reeds direct vanaf het moment dat ze ten tonele waren verschenen, in de eerste helft van de 19de eeuw, zijn treinen een onderwerp in de literatuur. Deze onderwerpskeuze is op haar beurt geworden tot onderwerp van letterkundige studies, zoals *Le train dans la littérature française* (Marc Maroli, 1963), of *Eisenbahnen in der deutschen Dichtung* (Johannes Mahr, 1986). Hier te lande is er een populair-wetenschappelijke variant: *Bestijg de trein nooit zonder uw valies met dromen. De bloemlezing uit Nederlandse treinverhalen en -gedichten vanaf 1829* (W. Hansen, 1989). Eén van de 130 verschillende auteurs van wie deze anthologie teksten bevat, is de 'Leids-Oegstgeestse' schrijver F.B. Hotz (1922-2000), vertegenwoordigd met een verhaal, 'De tramrace'.

Er is meer van Hotz op spoorgebied. Zoals hier en daar ook al is opgemerkt in het aanzienlijke aantal beschouwingen dat vooral in de jaren '70 en '80 aan deze auteur is gewijd, spelen – naast andere stoffelijke zaken als auto's en 'mooie voorwerpen' – treinen een belangrijke rol in zijn werk, bijvoorbeeld als aanduiding van tijd en van ruimte. Het vroegere station Leidschendam-Voorburg wordt door Hotz getypeerd als *niet groter dan een schuur* en de trein die er reed als *de kleine elektrische uit 1908*. Door middel van zulke spoorweghistorische details wordt de periode waarin een verhaal zich afspeelt, hier de jaren '40 van de vorige eeuw, nader gekarakteriseerd – details die terug zijn te vinden in de vakliteratuur; te denken is in dit geval aan *Rotterdam Hofplein - Den Haag - Scheveningen Kurhaus. Hoe het spoor elektrisch werd* (J.F. Smit, 1989); het betreffende verhaal van Hotz is 'Het oponthoud', in de verhalenbundel *Eb en Vloed*.

Of men de schrijver Hotz als 'Oegstgeests' dan wel als 'Leids' zou willen beschouwen is een kwestie van optiek. Hoewel in Leiden geboren (Rijnsburgerweg) en later ook elders woonachtig, in Haarlem, kort, en gedurende een

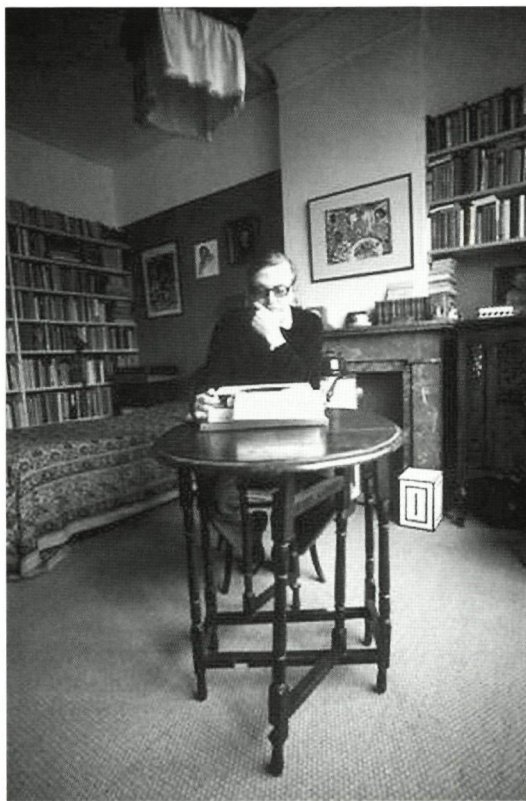
Robbert van der Lek, musicoloog,
is rail- en Hotzenthousiast.

tiental jaren in Den Haag, is hij vanaf 1964 nagenoeg tot zijn overlijden gevestigd geweest in Oegstgeest (Juffermansstraat) en het is in die periode dat Hotz als schrijver tot wasdom kwam (geschreven had hij altijd al). 'Oegstgeests' is Hotz dan ook omdat in deze gemeente zijn oeuvre ontstond en hij er zijn literaire bekendheid zag stijgen, van schoorvoetende debutant tot gelauwerde. Zijn eerste bundel, *Dood weermiddel en andere verhalen*, verscheen in 1976. Het werd door de vakpers met lof overladen, verbaasd als men bovendien was over dit voor een schrijver laat geachte debuut, en een goede ontvangst viel vrijwel zonder uitzondering ook steeds wat nog volgde ten deel: vijf bundels, elk met een gemiddeld aantal van tien verhalen, alsmede een novelle en een kleine roman. In 1978 kreeg Hotz de Bordewijkprijs voor de bundel *Ernstvuurwerk*, in 1992 de Sjoerd Leikerprijs. In 1997 verscheen in twee luxe banden in dundruk het verzamelde werk. In 1998 werd Hotz voor zijn oeuvre de P.C. Hooft-prijs voor verhalend proza toegekend.¹ Zijn stijl evolueerde, van woordrijk naar sober, een constante vormt de observerende toon. Hotz is een geboren verteller.

'Leids' is Hotz omdat vele van zijn verhalen gesitueerd zijn in Leiden en wijde omgeving, in verschillende periodes. De locaties zijn het decor waartegen een gegeven verhaal zich afspeelt. Strikt genomen is het aantal 'Leidse' verhalen overigens moeilijk bepaalbaar, in zoverre dat 'Leiden' soms alleen maar terloops wordt vermeld, in de vorm van een bepaald detail, ofwel omdat Leiden niet de enige plaats van de handeling is. Rekent men dergelijke 'onduidelijke gevallen' toch mee, dan kan het aantal 'Leidse' verhalen worden gesteld op circa twintig, ongeveer een derde van het totaal. Op zijn oudst treft men Leiden aan in 'Ernstvuurwerk' (titelverhaal van de gelijknamige bundel). Het verhaal speelt zich af rond het midden van de 19de eeuw en begint met de aanleg van de spoorlijn Leiden-Haarlem en de wederwaardigheden van de hoofdpersoon als leerling in *de vuurwerkfabriek buiten de Leidse wallen*, verplaatst zich vervolgens naar de Krimoorlog waar het geleerde in praktijk wordt gebracht, en keert dan weer naar Leiden terug.

Van alle verhalen het meeste 'Leids' is misschien wel 'Drijvende mijnen' (in: *Ernstvuurwerk*), een schets van het leven van een burgergezin in Leiden rond 1900, een winkelfamilie op het Kort Rapenburg. De middenstand treft men eveneens aan in een groep 'Leidse' verhalen die zijn gesitueerd in de eerste helft van de 20ste eeuw, in het bijzonder het interbellum. Deze verhalen hebben vaak een sterk autobiografisch karakter. De prominente rol van het familieleven verleent veel 'Leidse' verhalen tevens een zekere sociaal-historische toets: 'Hotz is een

F.B. Hotz in zijn werkkamer; Oegstgeest, maart 1981. Foto Ronald Hoebe.

“Leids” schrijver, niet omdat hij de chroniqueur van die stad zou zijn, maar omdat Leiden bij hem het symbool wordt van de mentaliteit waarvan zijn verhalen doortrokken zijn: de conservatief-burgerlijke, die echter ook het degelijk-smaakvolle heeft.² De thematiek zelf van de ‘Leidse’ verhalen wijkt in principe niet af van die van de rest. Een bij Hotz regelmatig terugkerend onderwerp is de strijd tussen mannen en vrouwen; meestal winnen de laatsten, of ze nu oud zijn of jong. Het is in een van de ‘Leidse’ verhalen, ‘Breekbare uren’ (in: *Proefspel*) dat de allerjongste winnares haar opwachting maakt: een meisje van zes, Loesje. Het verhaal is gesitueerd op de Rijsburgerweg, Kerstmis 1931.

In de lijn van de treinen ligt ook Hotz’ interesse voor trams. Deze verdient voor Leiden en omgeving nadere aandacht omdat de tram in Hotz’ verhalen vooral de tram in die regio is. ‘Couleur locale’ is dan ook het eerste waaraan men

onwillekeurig geneigd is te denken als het gaat om een term ter aanduiding van de functie die deze tram in de verhalen vervult. Op het niveau van het individuele verhaal is deze term, mede door zijn connotatie met 'iets bijkomstigs', te beschouwen als adequaat, zij het in variërende mate en zeker niet toepasselijk voor ieder verhaal. Op het niveau van alle betreffende verhalen tezamen wordt Hotz' trambehandeling gekenmerkt door een zekere systematiek. De uitdrukking 'couleur locale' ter benoeming hiervan behoeft niet direct te worden verworpen, maar kan niettemin worden beschouwd als eigenlijk net iets te zwak. Wat Hotz blijkt te doen is het bedrijven van een soort heemkunde.

Een gelede blauwe tram van Beynes (de te dicht bij elkaar staande lampogen gaf haar iets loerends) op de lijn Den Haag-Noordwijk; Leiden, Breestraat, halte Stadhuis, zomer 1960. Fotocoll. St. Hist. Genootschap De Blauwe Tram.

Alvorens hier nader op in te gaan, dienen eerst enige andere zaken te zijn besproken, en teneinde de tram in de verhalen van Hotz op de juiste wijze te kunnen plaatsen, dient allereerst het woord 'tram' te worden gepreciseerd.

Er kan worden onderscheiden tussen 'binnenlijnen' en 'buitenlijnen'. Het verschil is eenvoudig. Binnenlijnen zijn trams die de gemeentegrens niet overschrijden, buitenlijnen doen dat wel. Heden ten dage zijn hier te lande de tramnetten in de drie grote steden hoofdzakelijk binnenlijnen. Tot ongeveer een halve eeuw terug daarentegen bestond er met name in de Leidse biotoop van Hotz een uitgebreid net van buitenlijnen. Bereden werden die lijnen door de zogeheten Gele Tram en Blauwe Tram. De Gele Tram werd geëxploiteerd door de HTM (Haagse Tramweg Maatschappij), de Blauwe door de NZH (Noord-Zuid-Hollandsche). Ondanks het belang van haar buitenlijnen lag het accent van de HTM op het stadsnet.³ Bij de NZH was het precies andersom, overeenkomstig haar naam. Ofschoon ze stadstrams had rijden in Haarlem en Leiden, was haar taak in de eerste plaats interlokaal: de bediening van, globaal gesproken, de regio Zuid-Holland Noord en Noord-Holland Zuid.⁴ In Hotz' verhalen figureren zowel de Blauwe als Gele Tram. Het blauw van de NZH hield het midden tussen pruisisch en indantreen. Alle trams van de HTM waren in de dagen van Hotz geschilderd in eenzelfde lichte tint geel, maar in de omgangstaal in de regio werd met 'De Gele Tram' voornamelijk de tram bedoeld op de buitenlijnen, naar Wassenaar, Leiden en Voorburg, dit ter onderscheid van de blauwe trams van de NZH zover die dezelfde bestemmingen hadden (de routes waren verschillend) en in deze betekenis wordt ook door Hotz de uitdrukking 'Gele Tram' gebruikt.⁵ Speciaal gebouwd voor de buitendienst was het materieel zwaar, zowel van de Gele als Blauwe. Eén bepaald type Blauwe Tram kreeg in de wandeling een benaming die aan haar Hongaarse herkomst was ontleend, en die ook regelmatig door Hotz wordt gebezigd, 'Budapester'.

De wijze vervolgens waarop Hotz de Gele en Blauwe tram in zijn verhalen beschrijft, laat zich aanduiden als berustend op 'selectie-tactiek'. Deze bestaat in de vermelding van een bepaald detail dat, op zich gezien vaak niet eens zo veelzeggend, langs associatieve weg een beeld vermag op te roepen van een groter geheel. Het spreekt vanzelf dat de mate waarin de lezer slaagt in dit laatste afhankelijk is van de mate van zijn bekendheid met dat geheel in de werkelijkheid. Een aan de Gele Tram gerelateerd voorbeeld bevat de roman (Hotz' enige) *De ver-tekening*. In de beschrijving van een rit van Leiden naar Den Haag worden voor het geestesoog van de wetende lezer de lanen en dreven van het Wassenaarse

opgeroepen door een simpele opsomming van de zich langs het traject bevindende *wonderbaarlijke haltenamen Maaldrift, Den Deyl, Drie Papegaaien, Wildrust, de Kieviet*. En om eraan te worden herinnerd dat de gehele rit zelf naar Den Haag niet steeds even vlot verliep, zou de vermelding van een eigenaardigheid van de dienst op het betreffend traject al toereikend kunnen zijn: *Aan de halte op de Wassenaarse weg werd lang gestopt: het remreservoir pompte zich vol lucht met een hoog vibrerend geluid* (in een dergelijke pneumo-akoestische waarneming spreekt overigens duidelijk de ‘blazer-van-tonen’ die Hotz is geweest voor zijn schrijverschap).⁶

Het meest prominent aanwezig in de verhalen is echter niet de Gele maar de Blauwe Tram, kwantitatief, maar ook literair: de zwaarte van het materieel is duidelijk terug te vinden in het gewicht van de functie die de Blauwe Tram meer dan eens toebedeeld krijgt. Geheel in het algemeen valt reeds op dat het oeuvre van Hotz wordt omkaderd door verhalen over rampspoedig verlopend railvervoer.

Een blauwe tram van het type 'Budapester'; Katwijk aan den Rijn, Rijnstraat, zomer 1959. Fotocoll. St. Hist. Genootschap De Blauwe Tram.

Hotz' eerste verhaal, het reeds genoemde en inmiddels klassiek geworden 'De tramrace' (in: *Dood weermiddel*), betreft een (verzonnen) ongeluk met een stoom-tramlocomotief, terwijl een der laatste verhalen, *De voetnoot* (apart verschenen), op een spoorwegongeluk is gebaseerd dat ook werkelijk heeft plaatsgevonden (dat bij De Vink, op 9 september 1926⁷). Maar ook tussenliggende verhalen lijken meer dan eens een verre nazaat, in proza, van een stroming in 19de-eeuwse poëzie die het spoor met onheil associeerde. Zo fungeert in 'De verplaatsing' (in: *Ernstvuurwerk*) weer een ander railongeluk als symbool voor een door een broertje en zusje (lees: broer en zus Hotz) gehate en tot mislukking gedoemde verhuizing van de Rijnsburgerweg naar een nieuwbouwwijkje in Haarlem-Noord. Het ongeluk in kwestie is een aanrijding door de Blauwe Tram met dodelijke afloop. En in 'Twijfel' (in: *Duistere jaren*) is een incident in, alweer, de Blauwe Tram er de oorzaak van dat een door een der personages te houden lezing over niets minder dan het Byzantijnse Rijk een andere draai neemt dan bedoeld: *De geschiedschrijving kon van accent wisselen door een tramrit*, zo besluit ironisch nuchter het verhaal – om dit personage er bovendien nog aan toe te laten voegen dat dit niet pleit voor zijn vak (geschiedenis).

De reden nu om Hotz' behandeling van de Blauwe Tram als het bedrijven van 'heemkunde' aan te duiden, wordt gevormd door de som der zaken die worden beschreven. Behoudens een enkele uitzondering betreft de beschrijving steeds weer details. Vergelijkbaar met het zojuist genoemde voorbeeld van de Gele Tram in *De vertekening*, communiceert Hotz met de lezer alsof gemeenschappelijke herinneringen worden opgehaald 'aan de dagen van vroeger', waarbij de goede verstaander aan een half woord genoeg heeft. De details – de 'halve woorden' – zijn echter als regel van verhaal tot verhaal verschillend – het resultaat van de genoemde selectie-tactiek – en vullen elkaar welbeschouwd aan. Het geheel overziende is de conclusie dat Hotz enkele hoofdpunten van de (Leidse) geschiedenis van de Blauwe Tram door zijn verhalen heeft heen geweven en beschrijvingen geeft van karakteristieke kenmerken van een rit, een en ander in samenhang met de vermelding van eigenschappen van het blauwe materieel zelf. Dat Hotz geen tramhistoricus was van professie, is in de observaties niet terug te vinden: deze zijn van een frappante trefzekerheid en, behoudens een enkel geval van literaire verdichting, steeds in overeenstemming met de historische werkelijkheid.

Hotz' bronnen zullen eensdeels hebben bestaan uit zijn eigen collectie boeken op het gebied van railvervoer.⁸ De tramhistorische feiten die Hotz vermeldt, mogen in het algemeen echter worden geacht zozeer tot het dagelijks leven van

Leiden en omstreken te hebben behoord, en daarmee ook tot het dagelijks leven van Hotz, dat anderdeels ook zijn naar verluidt zeer goede geheugen zal hebben gediend als bron waaruit hij kon putten. Zijn belangstelling voor de Blauwe Tram gaat terug tot zijn jongste jaren. De aanstonds te geven citaten vormen aldus tevens, behalve het bewijs van de hierin te ontwaren 'heemkundige' systematiek, een afdruk van wat 'Een leven met de Blauwe Tram' zou kunnen worden genoemd.

De geschiedenis

In een Leiden nog vrijwel zonder verkeer verscheen op 1 september 1911 de elektrische stadstram. Het beginpunt was het Station, het eindpunt de Hooge Rijndijk, nabij de Rijnstroomstraat; reeds zes weken later werd de lijn verlengd naar Oegstgeest (Oegstgeest, zoals de lijnfilm placht te vermelden).⁹ Hotz geeft een korte maar sfeervolle indruk van zo'n vroege tram op de Hoogewoerd, waarover de route onder andere voerde. De dienst werd gereden door de NZH, en dus zou men denken 'in blauw'. Maar deze kleur wordt door Hotz niet vermeld, kennelijk rekening houdende met het feit dat geel (eigenlijk: 'crème') aanvankelijk (ook) de kleur van de NZH is geweest.¹⁰ *Lodewijk was er trots op dat in zijn straat zowel Haverschmidt als Heine gewoond hadden. Hij zette water op. Het was oktober en al koud. Overal heerste stilte, al passeerde beneden in de straat af en toe de nieuwe elektrische tram* ('De thuiskomst', in: *Duistere jaren*; het verhaal speelt zich af in 1914 en is daarmee het enige verhaal met een 'Leidse tram' dat door Hotz vóór zijn eigen tijd wordt gesitueerd¹¹).

De NZH was begonnen, in 1880/81, als stoomtrammaatschappij, met een lijn Leiden-Haarlem. Deze zou tevens de langst nog overblijvende stoomlijn zijn; met de elektrificatie van een laatste gedeelte ervan, Oegstgeest-Heemstede, eindigde dan ook het stoomtijdperk van de NZH, op 31 december 1932.¹² Dit vormt het tweede belangrijke moment in de geschiedenis van de NZH waaraan Hotz aandacht heeft besteed, de definitieve overgang 'van stoom op stroom'. De aandoenlijke ouderwetsigheid van de stoomtramlocomotief met een *constant luidende bel op z'n beroet dak – door een zwarte ijzeren insektepoot behamerd* – ('Tekens', in: *Dood weermiddel*) maakt plaats voor nieuw, speciaal voor die lijn gebouwd materieel.¹³ *In die dagen was juist met enig feestelijke plechtigheid de oude stoomtram naar Haarlem vervangen door een moderne elektrische, een gelede tram met een geheimzinnig duistere harmonikaverbinding tussen beide wagondelen. Die tram zelf zou hebben kunnen doorgaan voor een teken van het nieuwe; van zakelijkheid en*

nuchterheid. De vertrouwde gevlochten rietbanken van de NZH waren hier door koel leer vervangen en alles wat koper was bij haar oudere zuster machines was hier al koud chroom. Haar uiterlijk was efficiënt maar de te dicht bij elkaar staande lampogen gaf haar iets loerends, ze zag er minder onschuldig uit dan de kolos [lees: Budapestster] op Den Haag of Katwijk, de tram waar we zo vaak mee naar zee waren gegaan ('De verplaatsing', in: *Ernstvuurwerk*). Deze tram is niet helemaal te vertrouwen, lijkt Hotz aan het slot van de accurate beschrijving te willen zeggen, en zijn gelijk laat niet lang op zich wachten: het in het voorgaande reeds genoemde dodelijk ongeluk, dat zich enkele pagina's later in het verhaal voltrekt, is een ongeluk met deze tram – de tram met de loerende lampogen (deze tram leeft ook culinair in de regionale herinnering voort; ze staat afgebeeld op het etiket van een pittig biertje met het merk 'De Blauwe Tram', gebrouwen door een brouwerij te Hillegom met kennelijk historisch besef).¹⁴

Richting kust bediende de NZH vanuit Leiden zowel Katwijk als Noordwijk. Op 8 oktober 1960 werden deze lijnen – de 'zeelijnen' – alsmede de Leidse stadstram opgeheven.¹⁵ Het verhaal 'De vertekening' (in: *Ernstvuurwerk*) staat uitgebreid stil bij dit derde belangrijke punt in de geschiedenis van de NZH in de regio Leiden, en wel in de vorm van een beschrijving van een deel van het traject nadat die lijnen daar waren verdwenen, de Rijsburgerweg. Hotz is hier echter meer 'nostalgist' dan 'tranhistoricus'; de sfeervolle passage dient gelezen te worden in haar geheel.

De rit

Leiden Centrum. Hotz vermeldt twee hier problematische verkeerssituaties. De eerste is het inmiddels welhaast legendarisch geworden lange wachten voor de spoorbomen bij het station NS: *Het begin van de reis [in Oegstgeest]: met de tram naar het station Leiden had een kleinigheid kunnen zijn als de overweg er niet was, die soms zo eindeloos lang gesloten bleef* ('De envelop', in: *Proefspel*). Gingen de bomen eenmaal open, dan zette, temidden van het overige verkeer, ook de tram zich weer in beweging. Hoe treffend neemt Hotz hier de lokale tram waar: *de kleine stadstram met z'n goedig pruilbekje deed een ijverig gerommel horen op de overweg, waar de sporen kruisten, daarbij sloom ja knikkend in z'n vering* ('De opdracht', in: *Ernstvuurwerk*).¹⁶

Het tweede knelpunt is de Breestraat als flessenhals: *Hol van een sullige besluiteloosheid die al haast weer kalmte werd reed ik de Breestraat in, vanzelf op weg terug naar de school voortgejaagd door een dreunende Budapestster achter me die geen ruim-*

te liet tussen rails en stoeprand ('De opdracht', in: *Ernstvuurwerk*). Bezien door de bril van het huidige tijdsgewricht leest het laatste gedeelte van deze zin warempel als een der bezwaren die worden ingebracht tegen de terugkeer van een tram in Leiden.

Leiden-Katwijk aan Zee. De lijnen richting Katwijk en Noordwijk splitsten zich in Rijnsburg; tot daar reden de trams over dezelfde rails.¹⁷ Het belang van dit gemeenschappelijke drukke stuk route wordt door Hotz gemarkeerd door een bepaald gedeelte, dat over de Rijnsburgerweg, in aanmerking te laten komen voor beschrijving van enkele karakteristieken inzake tracé en bovenleiding,

Leiden, omstreeks 1935, de gelijkvloerse kruising van de Rijnsburgerweg met de spoorlijn NS; links een gele HMT-tram komende uit Wassenaar/Den Haag, rechts een blauwe NZH-stadstram richting Oegstgeest. Fotocoll. St. Hist. Genootschap De Blauwe Tram.

opnieuw een aspect dat in geen enkel ander verhaal voorkomt. *Die weg was breed met z'n dubbel tramspoor, z'n fietspaden en trottoirs [...]. De betonnen palen waren deftig en kregen al iets groen verweeds waardoor ze zich voegden in dit landschap van natuur en geest. [...]. En die trampalen, die draden zelfs! maskeerden minder gelukkige architectuur (mislukte Art Nouveau-aanzetten of torentransjes in pseudo-stijlen) of onderstreepten het silhouet van betere gevels – hoe dun een draad ook is en hoe weinig zichtbaar hij schijnt* ('De verplaatsing', in: *Ernstvuurwerk*).

Richting kust meanderde de tram door de dorpen; het traject door Katwijk aan den Rijn ontleende hieraan zelfs een bijnaam, de 'Zeven Bochtjes'.¹⁸ Diende hier en daar niet harder te worden gereden dan stapvoets, joyeus als betrof het een achtbaan is de rit naar Katwijk in de beleving van Hotz: *De zware 'Budapester' daverde over het bochtige tracé en schoot zo langs takken en blinde muren dat haren opwoeien en ogen knipperden door de snel wisselende windval bij de open balkondeuren [...]. Die rit mocht dan bijna iets van groot leven in zich hebben, vooral als de tramfluit baldadig door de nauwe dorpsstraatjes gierde [...]* ('De opdracht', in: *Ernstvuurwerk*). Men leest er gemakkelijk overheen: 'open balkondeuren'. Maar hiermee vermeldt Hotz een historisch detail, een kenmerk van de dienst van destijds in de zomer: zijn tegenwoordig in trams de deuren potdicht, zo vanzelfsprekend was het in de dagen van Hotz om ze bij warm, zonnig weer niet gesloten te houden; voor de veiligheid was er een opklapbaar ijzeren hekje. Eenmaal aangekomen in Katwijk aan Zee, trof men daar een *houten tramhuisje* zo noteert Hotz eveneens in 'De opdracht'. Op het emplacement bevond zich geen keerlus; teneinde de tram gereed te maken voor de terugrit naar Leiden diende een rangearmanoeuvre te worden uitgevoerd. De situatie wordt beschreven in een ander verhaal: *Bij het eindpunt van de tram werd juist een wagon afgekoppeld onder gesis van luchtremslangen. De motorwagen dreunde tussen lage huisjes door heen en terug over een uitwijkspoor. Achter een touw wachtten al wat vroeg huiswaarts kerende dagjesmensen* ('Zeelucht', in: *Duistere jaren*).

Een beschrijving van een rit van Leiden naar Noordwijk bevindt zich in de verhalen niet. Leiden-Haarlem kan men vertegenwoordigd zien in de reeds geciteerde uitgebreide beschrijving die Hotz geeft van het op die lijn verkerende materieel, de gelede tram van Beynes.

Leiden-Den Haag. Door in een verhaal zoiets als een tramrit te verheffen tot oorzaak van een onverwachte visie op de geschiedenis van het Byzantijnse Rijk, als gezegd in 'Twijfel' in: *Duistere jaren*, verschaft Hotz zich tegelijkertijd de gelegen-

heid om zowel tram (lees: Budapestster) als rit in finesses te beschrijven, verdeeld over niet minder dan vijf pagina's, en ook deze dienen eigenlijk te worden gelezen in hun geheel. Exterior: De wagons hadden aan de buitenkant de vermelding van een rookverbod: *Eindelijk kwam de tram. De zwarte wagens dreunden luid op in de beginnende nachtvorst. Hannie zag de vergulde drukletters NIET ROKEN bij de balkondeuren en stapte snel in. Nicolaas volgde* (de kleur zwart is de waarneming van de personages; het is avond en donker). Interieur: De tram rook vroeger naar *gepolitoerd beukenhout en gepoetst koper*, maar nu meer naar *carbide*. De wagons waren verdeeld in twee helften, in- en uitstappen geschiedde via een *middenbalkon*, de banken hadden *rieten* zittingen. Het rijden: *De tram trok op tot hoge snelheid en suisde over een stuk aparte baan. De wielen ranselden de railverbindingen [...] Een railkruising flipte venijnig weg onder de draaistellen [...] Meermalen drong de hese tramfluit binnen door.* Inderdaad: evenals in 'De verplaatsing' ligt ook hier het onheil op de loer. Het personage Nicolaas, onderweg naar zijn Byzantium-lezing, fantaseert: *Met wat voor woedende slag zouden ze een auto kunnen raken! Of een fietsende boer verbrijzelen [...]* Het werd mistig aan de grote, trillende ruit en Nicolaas huiverde. *Versplintering van dat glas kon z'n keel afsnijden in één tel; het mogelijke lot van de gasten aan de Keizerlijke maaltijden.* Hotz brengt gruwelijke zaken veelal volgaarne zo, dat ze eigenlijk steeds op de lachspieren werken. Nicolaas' sombere fantasie is de voorbode van het voor de geschiedschrijving noodlottige incident in de tram, maar de rit zelf verloopt zonder ongelukken. De Blauwe Tram Leiden-Den Haag had zijn *eindpunt op het Malieveld*, zo noteert Hotz nauwgezet.

Minder tramtechnisch gelezen overigens, ontlenen deze bladzijden hun kwaliteit mede aan Hotz' bijzondere vermogen om dingen weer te geven zoals ze zich voordoen in een bepaalde atmosferische situatie. Het is bij koud najaarsweer dat in 'Twijfel' de personages Hannie en Nicolaas onderweg zijn: *Het duurde een halfuur voor de volgende tram verwacht kon worden [...]. Ze stonden niet langer bij elkaar maar liepen stampend heen en weer met ademwolken, tot de rails begonnen te suizen. In de mist boorde, nog ver weg, een hoge schijnwerper een melkige lichtbaan op de dwarsliggers. Dan pas werden de twee lagere lampogen zichtbaar. De wagens dreunden binnen en Hannie maaide met haar armen om hun aanwezigheid kenbaar te maken.*¹⁹

De tijd waarin een verhaal zich afspeelt, wordt door Hotz vaak direct al aan het begin vermeld, exact met jaar en datum, maar soms ook pas in de loop van een

verhaal onthuld. Dit laatste gebeurt in 'Twijfel', en dan nog in bedekte termen. Het personage Nicolaas, zo vertelt Hotz, *had gelezen dat de tram opgeheven zou worden, binnen een jaar*. Hieruit kan worden afgeleid dat het verhaal zich afspeelt in het najaar van 1960, want wat Nicolaas 'had gelezen' komt in werkelijkheid uit. De tram waarmee de personages in dit verhaal reizen, Leiden-Voorschoten-Den Haag en terug, was na 8 oktober 1960 de allerlaatste nog overgebleven tramlijn van de NZH. Opheffing ook hiervan vond plaats op 9 november 1961.²⁰ Via een van zijn personages verkondigt Hotz aldus het einde der tijden – van de NZH als trammaatschappij.

F.B. Hotz en de Blauwe Tram

Welbeschouwd laat Hotz zich geen gelegenheid ontgaan om de Blauwe Tram te noemen. Altijd gespeld met de beginletters van beide woorden in kapitalen was ze voor hem een begrip – zoals ze dat ook zal zijn geweest voor de niet weinigen die van de tram gebruikgemaakt hebben, door vele decennia heen. Men kan ook zeggen: Hotz was verknocht aan die tram. Behalve aan de hand van de zojuist geciteerde passages laat dit zich terzijde ook concluderen uit een (voor de hand liggende) vergelijking met de autobiografische roman *Terug naar Oegstgeest* van Jan Wolkers. Ofschoon zich afspelend in vrijwel dezelfde tijd en ruimte als de autobiografische verhalen van Hotz, komt in dat boek de tram nauwelijks voor (en dan ook nog zonder het adjectief 'blauwe'). En ten slotte is er bij Hotz zelf de reeds genoemde nostalgische terugblik op de Rijnsburgerweg nadat daar het tramspoor is opgebroken. Het meest veelzeggende is wel dat, als uitdrukking van het gemis van iets dierbaars en nog eens als voorbeeld van zijn selectie-tactiek (hoe fraai is hier het evenwicht tussen gevoel en verstand), de tram zelf in de beschrijving van die desolate toestand geen noemenswaardige rol meer speelt. De tram was verdwenen, verleden tijd... F.B. Hotz is de Leidse auteur die in zijn verhalen facetten van de Blauwe Tram niet alleen prachtig beschrijft, maar deze tezamen genomen tevens doet lezen als een impressie van de regionale tramgeschiedenis.

Noten

- 1 Zie voor een inleiding op het werk van Hotz: Aleid Truijens, 'De God van Hotz', *De God van Hotz en de P.C. Hooft-prijs* (Amsterdam/Antwerpen 1998). Van de hand eveneens van A. Truijens is een biografie over Hotz in voorbereiding.
- 2 Jaap Goedegebuure, 'De ironische toverlantaarn' in: Jan Brokken red., *Over Hotz. Beschouwingen en interviews* (s-Gravenhage 1982) 32.
- 3 Zie bijvoorbeeld: R.F. de Bock, 'Van 1 tot 37. Korte geschiedenis van 50 Haagse tramlijnen', *Trams en tramlijnen*, dl. 4 (Rotterdam 1970) en Joh. Blok, *De buitenlijnen van de Haagse Tramweg Maatschappij* (Schoorl 1988).
- 4 Een beknopt maar degelijk overzicht van de geschiedenis van de NZH is: H.F.J. de Roy van Zuydewijn, *Per Noord-Zuid er op uit! Een tramreis van Volendam naar Scheveningen* (Amsterdam z.j.). Meer uitgebreid zijn: J.C. de Wilde, *Tussen Spaarne-stad en Residentie: het trambedrijf van de NZH* (Deventer enz. 1985), alsmede, en deels van aanzienlijk meer technische aard, J.F. Smit, *De geschiedenis van de blauwe tram: een eeuw streekvervoer van Scheveningen tot Volendam* (Deventer enz. 1979). Alle drie de genoemde titels bevatten een grote hoeveelheid illustraties. Zie voor artikelen over de historische tram in Leiden: J.W. Sluiter (samenst.), *Cumulatief register NVBS-Maandblad 'Op de Rails' 1931-2005* (z.p. 2005). Bewegende beelden van de historische tram zijn te bekomen bij Groenendal Videogroep Castricum (*NZH deel 1* en *NZH deel 2*), een grote collectie foto's bevindt zich bij de Stichting Historisch Genootschap 'De Blauwe Tram'.
- 5 Wanneer in een der verhalen iemand de (HTM-)stadstram neemt in Den Haag, wordt deze dan ook niet 'geel' genoemd: Hotz volstaat hier met het woord 'tram', conform de residentiële volksmond in dezen ('Zeelucht', in: *Duistere jaren*).
- 6 Hotz was aanvankelijk trombonist van beroep en speelde gedurende een tiental jaren jazz in diverse ensembles. Het autobiografische verhaal 'Proefspel' (titelverhaal van de gelijknamige bundel) beschrijft deze periode. Zijn trombonelessen ontving hij in Leiden in het toentertijd 'Toonkunst' geheten pand, hetzelfde gebouw als waar thans het hoofdkantoor is gevestigd van de Muziekschool Leiden en Omstreken, Rapenburg 22. Zie ook het verhaal 'Toonkunst', in: *Eb en Vloed*.
- 7 De verhaaltitel 'De voetnoot' vindt men terug in R.T. Jongerius, *Spoorwegongevallen in Nederland 1839-1993* (Haarlem 1993) 103, als kop van het gedeelte waarin het ongeluk bij De Vink wordt behandeld, en in welk gedeelte ook aan het verhaal van Hotz wordt gerefereerd.
- 8 Deze collectie werd enige jaren geleden in Leiden ter veiling aangeboden en is in de veilingcatalogus te vinden onder de rubriek 'Railways': negen titels (acht boeken, plus elf banden uit een gelijknamige reeks), alle over de spoor- en tramweggeschiedenis in Nederland; zie: Burgersdijk & Niermans, *Auction Sale 313, 22-23 May 2001. Catalogue*, p. 112, kavels 1108-1110. Dat de betreffende titels alle van Hotz zijn geweest, werd door het veilinghuis bevestigd.
- 9 Als gevolg o.a. van nog te noemen ook door Hotz signaleerde verkeersperikelen zou de lijn Leiden-Oegstgeest een geheel eigen geschiedenis krijgen; een helder historisch overzicht geeft: D van der Spek, *NZH-railatlas 1881-1961: in kaart, woord en beeld van Scheveningen tot Volendam en Alkmaar* (Haarlem 1997) 65-67.

- 10 De Roy van Zuydewijn, *Per Noord-Zuid er op uit*, 11.
- 11 De periode van 'de' Blauwe Tram begon in 1924 met de komst van de Budapesters. Deze hadden de elders in deze bijdrage reeds vermelde kleur blauw, waarin vervolgens ook al het overige materieel werd overgeschilderd. Blauw was in feite alleen de onderste helft der wagons, het bovengedeelte, rondom de ramen, was zilvergrijs. De eerste rit met een Budapestster vond plaats op 25 januari 1924, via Leiden van Noordwijk naar Den Haag (De Wilde, *Tussen Spaarnestad en Residentie*, 49). In een der verhalen van Hotz staat te lezen dat de (loodzware) Budapesters vanuit Budapest werden aangevoerd op *platte schuiten* ('Lola, of een onbetaalde rekening', in: *Eb en Vloed*). Dit gebeurde echter per spoor. Misschien maakt Hotz hier dus een grap. Tramtransport over water naar Leiden heeft niettemin plaats gevonden, begin jaren '30 vanuit Amsterdam, en wellicht dat Hotz hieraan gedacht heeft, maar de aangevoerde wagons die geen Budapesters waren toch daarvoor aanzag omdat ze er uiterlijk sterk op leken; ze waren bovendien gebouwd door Werkspoor en dus Nederlands fabrikaat.
- 12 J.W. Sluiter e.a., *Overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven* (Leiden/ Utrecht 2002) 79; de gedeelten Leiden-Oegstgeest en Heemstede-Haarlem waren reeds veel eerder geëlektrificeerd, respectievelijk in 1911 en 1917, vgl. Sluiter, *Overzicht*, 79, 155.
- 13 Anders dan in het geval van de Budapesters was er ditmaal gekozen voor een product van eigen bodem; de fabrikant was de firma Bynes te Haarlem.
- 14 De elektrische tramlijn Leiden-Haarlem was geen al te lang leven beschoren. Het tracé was gebrekkig en vergde veel onderhoud. Opheffing vond plaats op 3 januari 1949 (Sluiter, *Overzicht*, 54). De nieuwe tram verscheen daarna op de andere routes, tot op die naar het verre Scheveningen toe.
- 15 Sluiter, *Overzicht*, 154.
- 16 De overweg betrof een gelijkvloerse kruising van de Rijnsburgerweg met de spoorbaan. Tegelijk met de bouw van een nieuw station (voltooid in 1953 en ondertussen alweer door een ander vervangen) vond ophoging plaats van het tracé van het spoor, zodat de overweg kon verdwijnen om plaats te maken voor een viaduct waarvoorheen ook de tram zou gaan rijden. Dit, het nog steeds bestaande 'Rijnsburger viaduct', werd op 27 mei 1955 officieel geopend, en wel, om het belang van het viaduct te onderstrepen, door een excellentie, de minister van Verkeer en Waterstaat. Het aantal jaren dat de tram van het viaduct kon profiteren, zou niet veel meer bedragen dan vijf.
- 17 De halte aldaar heette niet ontoepasselijk 'Splitsing'. Deze was gelegen aan de T-kruising Rijnsburgerweg-Oegstgeesterweg, ter hoogte van een huidige verkeersrotonde. Zie, ook voor een afbeelding van de thans ten opzichte van toen vrijwel onherkenbaar veranderde situatie aldaar: Van der Spek, *NZH-railatlas 1881-1961*, 81.
- 18 De Roy van Zuydewijn, *Per Noord-Zuid er op uit*, 162. Deze 'zeven bochtjes' waren gelegen in de Rijnstraat tussen de (thans verdwenen) trambrug aan het einde van de Sandtlaan over de Oude Rijn, en de Callaoweg. Het gedeelte van de Rijnstraat vanaf de Achterweg heette toen overigens nog Kerkpad en Achterkerkweg; wijziging van die namen in eveneens 'Rijnstraat' dateert van 9 augustus 1966 (met dank aan het Gemeentearchief Katwijk). Van der Spek, *NZH-railatlas 1881-1961*, 84-85 geeft de getekende route. Als markante

getuige van de tram van weleer in de scherpe boog bij de Oude Rijn (45°) staat er nog steeds de molen 'De Gerechtigheid' (1740).

- 19 Ook elders betreft Hotz de Blauwe Tram in (winterse) weersomstandigheden: een verhaal speelt zich af in het jaar 1942, in een tijd dus dat de winters nog bar konden zijn. Het effect hiervan op de tram doet daardoor ook deze zelf als verleden tijd ervaren, Hotz historiseert hier als het ware

langs meteorologische weg: *Op een zaterdagmorgen sneeuwde het hevig [...] De Blauwe Tram verscheen te laat en ik miste de trein [...]. Aan de tramhalte was het snijgend koud en de ruiten van de Blauwe Tram waren dichtgevroren* ('Het oponthoud', in: *Eb en Vloed*, hetzelfde verhaal als hetgeen reeds geheel aan het begin van deze bijdrage werd genoemd).

- 20 Sluiter, *Overzicht*, 154.

Geneesheer-directeur van een gesticht in bezettingstijd

Endegeest als case-study

G.J.C. aan de Stegge

De geneesheren Fredrik Jakobus Stuurman (1883-1959) en Herbert Wouter Borgerhoff Mulder (1878-1947) droegen tijdens de Duitse bezetting van ons land gedurende twee, respectievelijk drie jaar directionele eindverantwoordelijkheid voor de gang van zaken op het krankzinnigengesticht Endegeest, de afdeling voor jeugdige zwakzinnigen Voorgeest en het sanatorium Rhijngeest, zijnde drie onder gezamenlijk beheer staande Leidse gemeente-instellingen gelegen in Oegstgeest. Stuurman stond aan het roer tijdens de eerste twee fasen van de bezetting. Helaas werd hij van 26 juni 1941 tot 13 april 1942 geveld als gevolg van een hartaanval. Borgerhoff Mulder nam hem tijdens die ziekteperiode waar, en werd opnieuw waarnemend geneesheer-directeur van 25 maart 1943 tot hij door het Militair Gezag werd geschorst op 16 juli 1945. Borgerhoff Mulder was dus directeur in de laatste, zwaarste fasen van de bezetting.¹ Gedurende circa twee maanden aan het begin van 1944 zat Borgerhoff Mulder vast als gijzelaar in Sint Michielsgestel. In die twee maanden trad Hendrik Cornelis Jelgersma (een neef van de beroemde professor, die op 1 januari 1943 benoemd was tot eerste geneesheer van Endegeest) op als waarnemend geneesheer-directeur.

In de jaren negentig van de vorige eeuw verschenen drie publicaties die aandacht besteedden aan de deportatie van tien 'krankzinnige' joodse patiënten van Endegeest op 13 mei 1943.² Het feit dat Endegeest tijdens de Duitse bezetting een zozeer gespreide directionele verantwoordelijkheid kende kwam daarin nauwelijks aan de orde. In dit artikel wordt juist dat laatste gegeven maximaal uitgewerkt. Het feit dat Endegeest tijdens de bezetting drie directeurs had in

G.J. Cecile aan de Stegge is psychiatrisch verpleegkundige en filosoof. Zij werkt aan een dissertatie over de beroepsontwikkeling van psychiatrisch verpleegkundigen in de 20ste eeuw.

De ingangspartij van Endegeest, 1931. Coll. RAL.

plaats van één maakt het immers mogelijk om te onderzoeken of deze geneesheren zich van elkaar onderscheidden in hun functioneren als eindverantwoordelijk directeur. Hoe stelden de drie geneesheren zich op tegenover bestuurders van NSB-signatuur? Werden zij lid van de Artsenkamer of van Medisch Contact? Wanneer kregen zij met anti-joodse maatregelen of bevelen te maken? Vroegen of kregen zij advies over de houding die zij daartegenover moesten innemen? Pleegden zij verzet? Tolereerden of stimuleerden zij verzet door hun personeel? Waren zij aanwezig bij deportaties en zo ja, wat deden zij?

Het antwoord op deze vragen is getraceerd in archieven en in secundaire literatuur.³ Daarnaast is gekeken welke motieven en overwegingen de drie geneesheren opvoerden als legitimatie voor hun handelwijze, toen zij zich in het eerste jaar na de bevrijding moesten verantwoorden voor het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren.⁴ De inhoud van hun zuiveringsdossiers toont aan dat zij zich alle drie wezenlijk anders tot het nationaal socialisme hebben verhouden. Dat blijkt niet alleen uit hun eigen verklaringen, maar ook uit die van anderen, zoals de voorman van Medisch Contact te Oegstgeest, Hendrik Varekamp. Zet men de keuzes van de drie af tegen die van Nederlandse geneesheer-directeuren

die zich in min of meer vergelijkbare omstandigheden bevonden, dan komen de belangrijkste dilemma's en overwegingen van een 'gestichtsgeneesheer-directeur in bezettingstijd' in beeld. Weegt men de gevolgen van het handelen van diverse Nederlandse geneesheer-directeuren op langere termijn mee, dan wordt duidelijk hoe lastig het voor anderen was om na de bevrijding een 'zuiver' oordeel te vellen over de daden die geneesheren in hun functie van directeur gesteld hadden.

Seyss Inquarts eerste anti-joodse maatregelen

Op last van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied A. Seyss Inquart moest geneesheer-directeur Stuurman eind oktober 1940 aan burgemeester en wethouders van Leiden opgeven wie van zijn personeelsleden joods waren. De meeste Nederlanders verzetten zich destijds niet tegen deze administratieve verplichting.⁵ Ook Stuurman deed dat niet. Op 18 oktober 1940 schreef hij de joodse 'geestelijk verzorger' van Endegeest Victor Ephraïm Bloemkoper dat de administratie van de gestichten te weinig gegevens over zijn gezin had om een joodverklaring te kunnen invullen. Hij vroeg hem deze gegevens met spoed in te zenden. Bloemkoper deed dat op 21 oktober 1940. Vervolgens zond hij op 25 oktober 1940 een door Stuurman ingevulde joodverklaring ondertekend retour aan de geneesheer-directeur. Eén maand later tekenden enkele professoren van de Rijks Universiteit Leiden protest aan tegen de consequentie die dit onderscheid tussen joden en ariërs voor de joden bleek te hebben, namelijk het ontslag uit hun functie. Kennelijk was Stuurman het eens met hun protesten: hij heeft het arbeidscontract van Victor Bloemkoper met Endegeest niet ontbonden. Hoe men dit ook interpreteren moet, aantoonbaar is dat de doopsgezinde en kerkelijk actieve Stuurman op 17 juli 1942 nog schriftelijk bij de NSB-burgemeester van Leiden heeft gepleit voor een mogelijkheid van geestelijke bijstand door Bloemkoper, wanneer zich levensgevaar voordeed bij een joodse patiënt.⁶ Volgens hem had Bloemkoper daarom een telefoon en een fiets nodig.

Een overtuigd NSB-burgemeester in Leiden

Op 31 maart 1941 werd de burgemeester van Leiden vervangen door een overtuigd Nederlandse nationaal-socialist: de NSB'er mr. R.N. de Ruyter van Steveninck. Dit geschiedde op instigatie van NSB-leider A. Mussert, die voor de benoeming gelobbyd had bij de *Beaufragte* van *Reichscommissar* Seyss Inquart in de Provincie Zuid-Holland, E. Schwebel.⁷

Leiden was de gemeente waarvan de gemeenteraad bepaalde hoe de samen-

*Geneesheer-directeur F.J. Stuurman in oktober 1943.
(Met dank aan kleinzoon Frits Stuurman.)*

stelling van de Commissie van Beheer over Endegeest moest zijn. De benoeming van De Ruyter van Steveninck zou dus gevolgen krijgen voor Endegeest. Zoals bekend werd Stuurman enkele maanden na de benoeming getroffen door een hartaanval. Borgerhoff Mulder werd op 1 september 1941 dus als eerste geconfronteerd met de opheffing van de gemeenteraad van Leiden en dus ook van de Commissie van Beheer van Endegeest.. Het enige betrouwbare contact dat hem daarna restte op het stadhuis van Leiden was wethouder M.G. Verwey (SDAP), voorheen qualitate qua voorzitter van de Commissie van Beheer van Endegeest. Wethouder Verwey bleef onder De Ruyter van Steveninck op zijn post tot 1 juni 1944 en trachtte zo goed mogelijk te zorgen dat de belangen van Leidenaren en Leidse instellingen als Endegeest niet onnodig geschaad werden.⁸ Een onmiddellijk *principiël aftreden* van de waarnemend geneesheer-directeur van Endegeest lag daardoor niet direct in de rede. Endegeest heeft zich tot na de bevrijding mogen verheugen in een goede relatie met de betrouwbare Verwey. Deze steun- de Borgerhoff Mulder bovendien krachtig tijdens diens zuiveringsproces.

De nationaal-socialistische politiek tegen krankzinnigen

Op 1 september 1941 werd in Nederland bestuursverordening 152/1941 van kracht. Krankzinnigengestichten die bestuurd werden door een vanuit de gemeentelijke (of provinciale) politiek benoemde Commissie van Beheer moesten plotseling leiding verdragen van door de bezetter getolereerde of

benoemde bestuurders, die hun invloed ook zouden aanwenden voor een andere samenstelling van de regentencolleges van particuliere gestichten.

Omstreeks half september 1941 werd in Nederland bekend dat de nazi's zich in Duitsland niet langer beperkten tot gedwongen sterilisaties op zwakzinnigen en krankzinnigen. Zij vermoordden volwassen krankzinnigen en zwakzinnigen systematisch en op grote schaal. De expliciete protestpreek die de Duitse bisschop C.A. von Galen op 3 augustus 1941 in de Lambertijkerk te Münster tegen dit moorden had afgestoken werd toen in Nederland verspreid.⁹ Het was niet duidelijk of de Duitsers ook voor Nederland een dergelijk 'moordprogramma' tegen krankzinnigen ambieerden. De pas opgerichte Centrumgroep van de illegale verzetsorganisatie van artsen 'Medisch Contact' waarschuwde daar wél voor. In het tweede estafettebericht van Medisch Contact (verschenen op 1 oktober 1941) stond expliciet te lezen dat de doelstelling van de bezetter om artsen onder te brengen in een Artsenkamer onder leiding van een NSB-arts kon leiden tot het gevaar van *het doden van krankzinnigen en psychopathen*.¹⁰ Het is begrijpelijk dat de geneesheer-directeuren van gestichten hun patiënten ernstig bedreigd achtten. Bepaalde incidenten versterkten dat gevoel. Zo waren diverse gestichten (onder meer St. Willibrord te Heiloo en Vrederust te Bergen op Zoom) al in 1940 geconfronteerd met door de Duitsers gevorderde gebouwen, waardoor zij groepen patiënten moesten concentreren in minder geschikte behuizing. Daarnaast bestond er aanleiding om bezorgd te zijn over de voedingstoestand van psychiatrische patiënten. NSB-leider A. Mussert droeg bij herhaling (onder meer in oktober 1941 te Franeker en in september 1942 te Utrecht) de nationaal-socialistische gedachte uit dat het voedselrantsoen van krankzinnigen verder moest worden verlaagd.¹¹ Mussert werd hiervoor geprezen door de Duitse *General-Kommissar ZbV* F. Schmidt.¹² Dit bevorderde het vertrouwen van geneesheer-directeuren van de psychiatrische inrichtingen in de bedoelingen van de bezetter geenszins.

Bezorgd signaleerden meerderen van hen in hun jaarverslagen over 1941 en 1942 dat de sterfte onder hun patiënten steeg. Zij weten dit aan het feit dat de patiënten door hun verslechterde voedingstoestand bevattelijk werden voor besmettelijke ziekten. Dergelijke ziekten grepen door het gebrek aan kwalitatief goede zeep na september 1940 sneller om zich heen dan normaal.¹³ Voor J.A.J. Barnhoorn, geneesheer-directeur van de rooms katholieke Stichting Willibrord te Heiloo en voorzitter van de Rooms Katholieke Artsenvereniging, was dit conglomeraat van factoren aanleiding om vanaf het prille begin (september 1941)

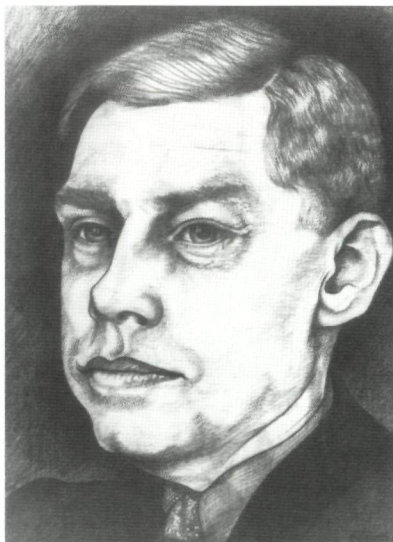
intensief contact te onderhouden met de Centrumgroep van Medisch Contact. Toen de RK Artsenvereniging in februari 1942 werd ontbonden, nam hij zitting in de Centrumgroep. Hij bleef lid van het Hoofdbestuur tot na de bevrijding.¹⁴

Op 19 december 1941 verbood de Duitse bezetter de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij voor Geneeskunde. Tegelijkertijd trachtte ze de Nederlandse medische zorg te nazificeren middels het installeren van een Artsenkamer onder leiding van een NSB-arts. Vanuit Endegeest schreef Jelgersma zich in bij deze Artsenkamer. Hij betaalde éénmaal contributie.¹⁵

Nationaal-socialistische druk vanuit Leiden op de geneesheer-directeur

De Ruyter van Steveninck bestookte leidinggevende ambtenaren met nationaal-socialistische literatuur. Daarnaast zond hij incidenteel brieven rond waarin hij dreigde dat hij ambtenaren die een vijandige of respectloze bejegening tentoon-spreidden ten opzichte van collega's met een NSB-overtuiging uit de dienst zou verwijderen.¹⁶ Het is mogelijk dat hij met dergelijke brieven de geneesheer-directeur van Endegeest heeft geïntimideerd. Uiteraard werkten ook hier immers mensen met nationaal-socialistische sympathieën naast mensen die verzet wilden bieden.¹⁷ Zo had Jelgersma enige tijd sympathie voor de NSB; hij genoot in elk

*H.C. Jelgersma, zoals geportretteerd door
Charley Toorop.*

geval enige tijd een goede naam bij de leider van NSB-Leiden.¹⁸ Jelgersma's vrouw colporteerde met *Volk en Vaderland*. Het is mogelijk dat collega-artsen van Endegeest Jelgersma wantrouwden. Van de verplegers verdacht in elk geval A. Krom eerder Jelgersma dan Borgerhoff Mulder of Stuurman van pro-Duitse gezindheid.¹⁹

Ook de op 1 april 1942 aangestelde kokkin van Endegeest bleek er bij nader inzien NSB-sympathieën op na te houden. Vanuit de verpleging sloot de 50-jarige Duitse verpleegster M.L. Wäschle zich in 1942 aan bij de *Frauenschaft* van de Nederlandse Volks Dienst. Zij verliet Endegeest in september 1944 om met een transport Duitse kinderen dat georganiseerd was door de NSDAP naar Duitsland te reizen.

Op Vrouwenpaviljoen C van Endegeest werkte voorts de 41-jarige hoofdverpleegster M.J. Dorfmeijer, die op 29 mei 1942 voor het Duitse Rode Kruis naar het Oostfront vertrok. Dorfmeijer werd, zij het bij verstek en louter met het oog op haar pensioen, op voorspraak van Stuurman per 8 oktober 1942 door De Ruyter van Steveninck met een periodieke salarisverhoging gehonoreerd. Dorfmeijer werd dus niet per direct ontslagen, zoals C.P.J. Stotijn in december 1946 foutief berichtte aan het Klimophuis te Amsterdam.²⁰

Ook het feit dat De Ruyter van Steveninck in onderwijs geloofde als middel om de nationaal-socialistische gedachte te verspreiden kreeg gevolgen.²¹ Op 1 mei 1942 greep hij in bij de benoemingsprocedure voor het hoofd van de school op Voorgeest.²² Stuurman werd gedwongen om de heer J. Versteeg uit Rotterdam aan te stellen. Versteeg was een overtuigd NSB'er en lid van het zogenaamde 'opvoedersgilde'. De dwang van de Leidse burgemeester was voor Stuurman geen reden om af te treden. In dit opzicht verschilde hij van Ch. Ledeboer, geneesheer-directeur van de christelijke instellingen voor epileptici Meer & Bosch te Heemstede en Bethesda Sarepta te Haarlem. Deze nam in oktober 1941 ontslag omdat hij gedwongen werd NSB-personeelsleden aan te nemen.²³

Op 16 juli 1942 werd de burgemeester van Oegstgeest, A.J. van Gerrevink, vervangen door een NSB'er, te weten mr. O.L.J. Sikkens, een voormalig wethouder uit Laren.²⁴ Ook dit was niet zonder betekenis voor de door Leiden bestuurd gestichten, want in Oegstgeest werden chronische patiënten als 'ingezetenen' in het bevolkingsregister ingeschreven.²⁵ Toen de burgemeester van Oegstgeest op 1 mei 1942 aan de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* te Amsterdam had moeten opgeven hoeveel joodse ingezetenen Oegstgeest telde, had hij ook vier chronische patiënten van Endegeest opgegeven.²⁶

Nationaal-socialistische druk vanuit Oegstgeest: registratie van joodse patiënten

Op 1 december 1942 kreeg Sikkens een dwangbevel van de waarnemend Commissaris der Koningin van Zuid-Holland E.J.M.H. Bolsius.²⁷ Sikkens moest ditmaal niet alleen de namen van joodse 'ingezetenen' van Oegstgeest opgeven (louter chronisch opgenomen joodse patiënten), doch *de namen van alle joodsche burgers die in Rijks-, gemeentelijke, kerkelijke of particuliere inrichtingen* binnen zijn gemeente werden verzorgd. Zag Sikkens zich bij het uitvoeren van die opdracht geconfronteerd met *weigerachtige directeuren*, dan moest hij ook hún namen opgeven. Op 4 december vertaalde Sikkens dit dwangbevel naar alle Oegstgeestse instellingen. Stuurman moest hem uiterlijk op 7 december 1942 *alle* namen van joodse patiënten op het terrein van Endegeest bezorgen. Stuurman gaf hier evenals de directeuren van (slechts) twee andere Oegstgeester instellingen, precies op 7 december 1942 gehoor aan.²⁸

Hij zond twee lijsten in met in totaal personalia van 26 joodse patiënten.²⁹ De ene lijst verstrekke de personalia van vijftien joodse patiënten van Rhijngeest.³⁰ Deze lijst bevatte exacte informatie over de patiënten: naam, geboortedatum, geboorteplaats, burgerlijke staat, laatste woonplaats en beroep. De andere lijst verstrekke de personalia van elf joodse patiënten van Endegeest.³¹ Hierop stonden alleen de naam, geboorteplaats, geboortedatum, burgerlijke status en het beroep van betrokken patiënten. Op 16 december 1942 zond Stuurman nóg een brief naar Sikkens, om deze te attenderen op het feit dat zich in Rhijngeest twee joodse patiënten bevonden die *bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz* waren vrijgesteld, namelijk professor Abraham Carel Josephus Jitta en Menkes van Dam, wiens naam hij abusievelijk eerder niet had opgegeven.³² Het wekt de indruk dat hij met stafleden over zijn opgave had gesproken. Er zijn echter meer indicaties dat Stuurman met zijn stafleden nooit heeft gesproken over zijn bekendmaking van joodse namen aan Sikkens.³³

Nationaal-socialistische druk vanuit de provincie: een dreigende evacuatie

Op 8 december 1942 (één dag nadat Stuurman de namen van de 26 joodse patiënten had opgegeven) berichtte Bolsius Stuurman dat Endegeest en Voorgeest, evenals andere inrichtingen uit de kuststrook van Noord- en Zuid-Holland, geëvacueerd moesten worden in verband met de aanleg van de *Atlantik-wall*. Zijn bevel bezorgde Stuurman veel spanning en werk. Spanning omdat de

patiëntenpopulatie van Endegeest in 1942 verzwakt was. Het sterftecijfer was verdubbeld. In 1942 waren meer dan vijftig volwassen patiënten gestorven; in de jaren dertig had dit cijfer gelegen op 25 patiënten per jaar.³⁴ Een evacuatie naar overvolle gestichten elders in het land zou de sterfte onder de patiënten nog verder opstuwten. Aanvankelijk trachtte Stuurman dus via wethouder Verwey (gemeente Leiden) en inspecteur J.H. Pameyer (Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten) om de evacuatie van tafel te krijgen. Toen Verwey op 11 december 1942 berichtte dat dit niet lukte, startte hij de voorbereiding. Op 18 januari 1943 had hij werkinstructies klaar voor het personeel. Woensdagavond 22 januari 1943 kreeg hij vervolgens een telegram dat de evacuatie toch was afgeblazen. Elders in de Nederlandse gestichten zou *absoluut geen plaats meer zijn*. Endegeest bleek echter de enige inrichting waarvan het bevel tot evacuatie werd ingetrokken. Waarom dit zo was, is niet bekend.

Alom in Nederland razzia's op joodse patiënten

In de oudejaarsnacht van 31 december op 1 januari 1943 deed zich de eerste razzia in de Nederlandse psychiatrie voor. Vanuit de inrichting Oud-Rosenburg te Den Haag werden onder leiding van F. Fischer 100 joodse patiënten op transport gezet naar Westerbork. Deze eerste deportatie vanuit een Nederlands gesticht sloeg in als een bom. Borgerhoff Mulder (eerste geneesheer van Rhijngeest) werd op 1 januari 1943 gewaarschuwd door V.W.D. Schenk, waarnemend geneesheer-directeur van Oud-Rosenburg. Uiteraard raadde hij alle joodse patiënten van Rhijngeest aan zo spoedig mogelijk onder te duiken; één van hen hielp hij daarbij. Inderdaad blijken op de eerste drie dagen van 1943 vijf joodse patiënten (onder wie twee joodse echtparen) van Rhijngeest verdwenen te zijn. Kennelijk hebben zij met succes kunnen onderduiken. Anderen volgden later.

Voor geneesheer-directeur C.F. Engelhard van de Willem Arntsz Stichting te Utrecht en Den Dolder fungeerde de deportatie vanuit Oud-Rosenburg als *eye-opener*. Terwijl ook Engelhard op 9 december 1942 nog namen van joodse patiënten had laten administreren zag hij na 1 januari 1943 in dat zoiets geen loze 'administratieve handeling' was. Toen hij op 7 januari 1943 opnieuw een dwangbevel kreeg om joodse namen op te geven (ditmaal door een *Beaufragte* ondertekend), weigerde hij elke medewerking.³⁵ Echter: het recent benoemde NSB-gezinde regentencollege van de Willem Arntsz Stichting passeerde Engelhard en verstrekke alle bedoelde namen alsnog aan de bezetter. Daarmee was voor Engelhard de maat vol. Hij had juist op 18 januari 1943 242 patiënten vanuit

het geëvacueerde Santpoort moeten opnemen.³⁶ Onder hen waren joodse patiënten. In het besef dat hij deze mensen niet effectief kon beschermen nu de regenten hun namen ieder moment aan de bezetter konden geven, diende Engelhard op 19 januari 1943 zijn ontslag in. Dat werd door zijn NSB-regenten niet aanvaard. Bij een razzia op 2 februari 1943 werd Engelhard gevangen genomen. Zeventien joodse patiënten werden weggevoerd. Engelhard verdween voor enkele maanden in de gevangenis. Zijn principiële houding had hem echter de loyale steun van vier collega-artsen opgeleverd waarvan er drie net als hij gevangen werden gezet. Engelhard bleek met zijn voorbeeld een 'norm' gesteld te hebben aan zijn gehele Stichting: ook na de aanstelling van een NSB-directeur boden diverse artsen, verplegers en verpleegsters op de Willem Arntsz Stichting verzet. Dit verzet verhinderde niet dat de Duitsers twee keer op het terrein van de Willem Arntsz Hoeve terugkwamen om joodse patiënten op te pakken. In totaal werden in Den Dolder zeker 36 joodse patiënten opgepakt.³⁷

E.H. aus der Fünten liet in de nacht van 20 op 21 januari 1943 de joodse inrichting Het Apeldoornsche Bosch te Apeldoorn ontruimen: 869 patiënten en 52 personeelsleden (16 verplegers en 36 verpleegsters) werden als beesten in vrachtwagens gejaagd en naar station Apeldoorn gebracht. Vandaar werden zij met een speciale trein naar Auschwitz gedeporteerd.³⁸ Over de taferelen bij deze deportatie verschenen berichten in *Vrij Nederland* en *De Waarheid*.³⁹ In februari 1943 waren naast de Willem Arntsz Hoeve ook Bloemendaal te Loosduinen, Ockenburg en Oud-Rosenburg in Den Haag aan de beurt voor een razzia.

Vrijwel alle geneesheer-directeuren van krankzinnigengestichten weigerden 'medewerking' bij een razzia. Waar de Duitsers niet wisten welke gezichten bij de namen hoorden van de joden die zij zochten, weigerden (waarnemend) geneesheer-directeuren om de joden 'aan te (laten) wijzen' in de hoop dat dezen niet allen gevonden zouden worden. In dergelijke gevallen doorzochten de Duitsers echter zelf alle afdelingen en oefenden forse pressie uit. In Brinkgreven te Deventer boden zij een zwakbegaafde joodse patiënt zelfs chocola, op voorwaarde dat deze nog andere joodse patiënten zou aanwijzen.⁴⁰ Op locaties waar de Duitsers nog niet alle namen hadden van de joodse patiënten die zij zochten verzette de geneesheer-directeur zich doorgaans hevig, zoals in het Rijks Krankzinnigen Gesticht te Eindhoven in maart 1944. Deze werd dan gevangen genomen. Daarna overvielen de Duitsers de medische administratie en zochten de persoonsbewijzen met een 'J' zelf op, alsmede alle mensen die bij die bewijzen hoorden. Daarbij traden zij ruw op.⁴¹

De dreiging van een razzia op Endegeest

Stuurman verklaarde in 1946 tijdens zijn zuiveringsproces dat *de Joodsche kwestie* in de krankzinnigengestichten pas in het vroege voorjaar van 1943 gerezen was. Hij had in februari 1943 aan inspecteur Pameyer gevraagd hoe zijn houding ten opzichte van joodse patiënten moest zijn. Waaróm hij toen advies vroeg is niet duidelijk. Was hem wellicht ten tweeden male bevolen om de namen van alle joodse patiënten op te geven, ditmaal door een *Beaufragte*? Vertelde hij Pameyer dat hij in december al eens namen van joodse patiënten aan Sikkens had opgegeven? Hierover zweeg Stuurman. Pameyer zou hem geadviseerd hebben *de patiënten zoveel mogelijk weg te werken en overigens te protesteren wanneer door of vanwege de Duitsers de joodse patiënten werden weggehaald, doch het daarbij te laten, omdat van werkelijk verzet geen heil kon worden verwacht*.⁴²

In maart werd de situatie in de regio Leiden dreigender. In de nacht van 5 op 6 maart 1943 werden alle joodse patiënten uit de algemene ziekenhuizen van Leiden weggevoerd.⁴³ Bovendien werden 25 joodse burgers van hun bed gelicht. Endegeest zag zich geconfronteerd met de deportatie van Victor Bloemkoper.⁴⁴ Op 17 maart werden alle kinderen uit het Joodse Weeshuis van Leiden gedeporteerd, alsmede 41 joodse burgers thuis opgepakt.⁴⁵ Op Endegeest vreesde men nu ieder moment een razzia. De staf wist niet dat de *Sicherheitspolizei* goede redenen had om actief op de gestichten te zoeken.

Na de twee grote razzia's had de gemeentepolitie van Leiden op 20 maart 1943 een lijst opgesteld met daarop de namen van 51 niet op hun huisadres aangetroffen joden. Deze lijst was naar de Documentatiedienst te Den Haag gestuurd met het verzoek deze illegaal verhuisde en dus voortvluchtige joden op te sporen. Op de lijst stonden drie namen van Leidse joden wier naam ook op Stuurmans lijsten hadden gestaan.⁴⁶ Dat deze mensen inmiddels al van het terrein af waren kon de *Sicherheitspolizei* niet weten.

Tijdens een overleg met zijn artsen en hoofdzusters werd Stuurman geconfronteerd met een vraag van arts-assistent Thomas Franciscus Berkvens (Rhijngeest). Deze wilde weten of Stuurman instructies had, voor het geval zich Duitsers of NSB'ers op het gestichtsterrein zouden melden om joodse patiënten op te halen. Stuurman antwoordde dat elke arts verantwoordelijkheid moest dragen voor de joodse patiënten op zijn eigen afdeling.

Zijn eigen standpunt luidde dat deze de joodse patiënten mocht aanwijzen.⁴⁷ Verzet leek hem (conform het advies van Pameyer) niet zinvol. Hij wilde zijn afdelingsgeneesheren echter de kans geven hun eigen geweten te volgen. Hij

stond het dus toe als artsen hun joodse patiënten plotseling als genezen wilden ontslaan. Jelgersma en Borgerhoff Mulder, de enige twee vast in dienst zijnde artsen die werkten op een locatie waar zich joodse patiënten bevonden, bleken het echter niet met Stuurman eens. Zij wensten hun joodse patiënten niet *aan te wijzen*. In geval van een razzia diende de geneesheer-directeur zélf leiding te geven. Indien mogelijk diende hij verzet te bieden.

Illegaal artsenverzet leidt tot Stuurmans aftreden

Dit verschil van mening over de verantwoordelijkheid van de geneesheer-directeur in geval van een razzia werd op 25 maart 1943 overschaduwd door een tweede vraagstuk: hoe moesten de artsen van Endegeest zich opstellen ten opzichte van de illegale artsenorganisatie Medisch Contact? Deze organisatie had opgeroepen tot actief verzet. Nederlandse artsen moesten weigeren lid te worden van de Artsenkamer en hun bevoegdheid als arts schriftelijk neerleggen, zodat zij de titel 'arts' niet langer konden voeren. Na deze oproep schreven 6.200 artsen een dergelijke brief en plakten een pleister over de titel 'arts' op hun naambordje.⁴⁸ In Oegstgeest had Medisch Contact de artsen van Endegeest echter overgeslagen bij de oproep tot deze actie. Borgerhoff Mulder en enkele arts-assistenten waren van mening dat zij zich dan maar spontaan bij de actie moesten aansluiten. Jelgersma wilde zich niet aansluiten. De positie van Stuurman was onduidelijk. Volgens Borgerhoff Mulder en Berkvens trad Stuurman tijdens de discussie af als geneesheer-directeur. Varekamp, huisarts aan de Geversstraat 45 en voorman van Medisch Contact te Oegstgeest, verklaarde in 1946 dat Borgerhoff Mulder na beraad als (trouw) lid van Medisch Contact was toegetreden, dat Jelgersma zo lang gearzeld had dat hij in Medisch Contact (waar men hem toch al niet vertrouwde) tot aan het eind van de oorlog niet welkom was, doch dat Stuurman de moeilijkheid van aansluiting bij Medisch Contact had ontweken door af te treden.⁴⁹

Op 25 maart 1943 legde Stuurman (59 jaar oud), zijn functie als geneesheer-directeur dus neer, formeel om reden van *ongesteldheid*. Stuurman was hierdoor nooit aanwezig bij de daadwerkelijke wegvoering van joodse patiënten. Hij genoot meer voordelen van zijn stap dan wanneer hij vanuit verzet was vertrokken: eind mei besloot De Ruyter van Steveninck hem met ingang van 1 augustus 1943 het gevraagde *eervol ontslag* te verlenen. Bovendien kreeg hij naast pensioen nog toestemming in zijn dienstwoning te blijven wonen, mits hij huur zou betalen.⁵⁰ Het waren opmerkelijke gunsten.⁵¹

De waarnemend geneesheer-directeur staat schaakmat

Borgerhoff Mulder, als 64-jarige de oudste arts, werd waarnemend geneesheer-directeur uit hoofde van zijn functieomschrijving. Na raadpleging van Varekamp wat hij voor een aansluiting bij Medisch Contact moest doen, vroeg hij advies aan wethouder Verwey. Deze vertelde hoe ernstig de consequenties van aansluiting bij Medisch Contact konden zijn: schorsing, intrekken van loon en pensioen en het gedwongen verlaten van de dienstwoning. Toch stuurde Borgerhoff Mulder op 27 maart 1943 een brief naar De Ruyter van Steveninck. Hij deelde mee dat hij *afstand deed van zijn bevoegdheid tot uitoefening van het beroep als arts*. Twee dagen later kreeg hij bericht dat hij met ingang van 30 maart voor een maand, behoudens verlenging, geschorst werd zonder behoud van wedde. Precies op 30 maart 1943 moesten alle Nederlandse burgemeesters hun artsen echter weer in functie herstellen op last van R.A. Verwey van het Departement van Sociale Zaken.

Begin april 1943, kort na zijn aantreden als waarnemend geneesheer-directeur, ontdekte Borgerhoff Mulder dat er namen van joodse patiënten aan burgemeester Sikkens waren doorgegeven. Dat verklaarde hij tijdens zijn zuiveringsproces. Hij legde niet uit hoe hij dit ontdekt had. Aannemelijk is dat hij de 'minuten' van de door Stuurman verzonden lijsten heeft aangetroffen tussen de verzonden directiepost. Borgerhoff Mulder was niet naïef waar het de politiek

H.W. Borgerhoff Mulder in 1947.

(Met dank aan schoondochter Louki Borgerhoff Mulder.)

van de Duitsers betrof. Een van zijn zoons was met zijn instemming in oktober 1940 vertrokken als Engelandvaarder.⁵² Hijzelf was begin 1941 telefonisch gewaarschuwd door de Leidse arts P. Niemer, dat zuster Wäschle, de Duitse verpleegster met sympathie voor 'de nieuwe orde', hem in de gaten hield.⁵³ Inderdaad was hij zowel in 1940 als in 1941 streng verhoord door de Gestapo. Ondanks deze ervaringen had hij thuis meerdere joden enige tijd als 'patiënt' in gezinsverpleging gehad, onder meer de in november 1940 in Delft ontslagen joodse hoogleraar arbeidsrecht Abraham Carel Josephus Jitta. Ook werden wanhopige joden uit de regio op zoek naar een onderduikadres wel naar hem verwezen. In januari 1943 hielp hij op verzoek van jurist J. Le Poole de familie Meijler door de ouders met twee van hun kinderen onder te brengen in 'De Lichthoeve' te Garderen.⁵⁴ Bij het zien van de 'minuten' besefte Borgerhoff Mulder onmiddellijk dat de situatie van alle met naam en toenaam genoemde joodse patiënten die zich nog op het terrein bevonden uiterst problematisch was.

Van de zestien 'bekendgemaakte' joden van Rhijneest verbleven nog slechts drie personen op het terrein: twee mannen met papieren die hen (toen nog) van arrestatie vrijstelden plus één oude chronisch psychotische joodse vrouw die sedert 1929 met een krankzinnigheidsverklaring was opgenomen. Voor haar wist noch hijzelf, noch haar zoon (die enige tijd in gezinsverpleging en enige tijd op Rhijneest ondergedoken had gezeten), noch professor neurologie G. Rademaker een oplossing. Zij was te onberekenbaar om haar te laten onderduiken. De situatie van deze vrouw achtte Borgerhoff Mulder vergelijkbaar met die van de acht krankzinnige patiënten op de lijst die nog steeds in Endegeest zaten. *Hen te ontslaan en onder te laten duiken bleek even onmogelijk als hen naar een ander gesticht over te laten brengen. Jodenvervolgingen in de gestichten waren toen aan de orde van de dag.*⁵⁵ Actief verzet tegen hun wegvoering kon deze patiënten slechts uitstel opleveren, terwijl het groot gevaar met zich zou meebrengen voor hemzelf en het betrokken personeel. Borgerhoff Mulder besloot na overweging *om de verantwoordelijkheid voor de eenmaal geschapen situatie te aanvaarden; de patiënten een eventuele wegvoering zo dragelijk mogelijk te maken, en ervoor te zorgen dat mijn personeel voor de ellende van wegvoering en gevangenschap gespaard zou blijven.*⁵⁶

13 en 14 april 1943: razzia's op Rhijneest

*Twee mensen uit het Hoofdgebouw van Rhijneest weggevoerd in mijn afwezigheid, zo staat in Borgerhoff Mulders privé-aantekeningen vermeld bij 13 april 1943.*⁵⁷ Inderdaad vertrokken op 13 april 1943 vijf personen uit de gestichten, onder wie

G. van Dam. Dit was de in Leiden woonachtige jodin Gonda van Dam wier naam en adres met rood kleurpotlood gemarkeerd stond op de op 20 maart 1943 door de Leidse gemeentepolitie naar de Documentatiedienst verzonden lijst van illegaal verhuisde joden. Ook M. van Dam, de jongeman wiens naam Stuurman op 16 december aan Sikkens bekend had gemaakt, verdween.⁵⁸ Gonda van Dam werd op 30 april 1943 vermoord in Sobibor. Menkes van Dam moet de shoah overleefd hebben.⁵⁹

Van deze eerste razzia op het gestichtsterrein zijn alleen in het archief van de gemeentepolitie Leiden bewijsstukken te vinden: het betreft ultrakorte verslagen van de hand van rechercheur C. van der Plas.⁶⁰ Op 13 april 1943, 's avonds om 21.30 uur, blijkt deze in opdracht van de Documentatiedienst van de *Sicherheitspolizei* te Den Haag de twee genoemde joodse patiënten van Rhijngeest op het gestichtsterrein te hebben opgepakt, samen met rechercheur W. de Groot. Beiden waren inderdaad bij de NSB aangesloten rechercheurs van de gemeentepolitie Leiden die werkten voor de Documentatie Dienst.⁶¹ Uit de map met dagrapporten van arrestaties door de *Sicherheitspolizei* blijkt dat zij op verzet zijn gestuit. Van der Plas heeft althans op 27 april 1943 *zuster Wildschut en dokter Plokker van Sanatorium Rhijngeest* naar de *Abteilung 4BIV* van de *Sicherheitspolizei* Den Haag overgebracht.⁶² Noch het motief voor deze arrestatie, noch het door hen gepleegde 'misdrijf' staat in zijn verslag vermeld. Het ligt echter voor de hand dat dit met de arrestatie van de Van Dams te maken had. In secundaire literatuur is de één dag durende gevangenschap van Plokker en Wildschut op grond van een mondelinge verklaring abusievelijk in verband gebracht met de wegvoering van de tien joden van Endegeest.⁶³

De vader van Menkes van Dam (kennelijk gealarmeerd omtrent de deportatie van zijn zoon) stuurde direct de volgende dag een woedende brief naar de Documentatiedienst. Hij schreef dat zijn zoon op de lijst van Calmeyer stond onder nummer 31563, dat deze met toestemming naar Leiden was gereisd en daar geheel legaal verbleef.⁶⁴ Vermoedelijk is Menkes van Dam door die brief vrijgelaten en heeft hij met succes kunnen onderduiken. Meneer Van Dam heeft Borgerhoff Mulder na de bevrijding althans gesteund tijdens diens zuiveringsproces.

Op 14 april 1943 om 11.45 uur 's ochtends, meldde rechercheur W. de Groot zich opnieuw bij Rhijngeest. Hij zocht de 72 jaar oude weduwe Elisa Alida Lioni-Goldschmidt (de chronisch psychotische patiënte die op de lijst van Stuurman stond). Haar particulier verpleegster J. A. (Ans) van Deursen diende direct na de bevrijding een aanklacht tegen Borgerhoff Mulder in over deze wegvoering. Ze

*Elisa Alida Lioni-Goldschmidt omstreeks 1906.
(Met dank aan achternicht Helen Meijer-Lioni.)*

beschuldigde hem van medewerking en beschreef de gang van zaken in detail.⁶⁵ De zoon van mevrouw Lioni-Goldschmidt, Jakobus Emanuel Lioni, zond ook twee belastende stukken naar de Zuiveringscommissie.⁶⁶ Hij beschuldigde Borgerhoff Mulder van tal van zaken. Hoofdzaak was het feit dat zijn moeder was weggevoerd.

De verklaring van Van Deursen behelsde het volgende: op het moment dat De Groot zich meldde, was mevrouw juist met Ans van Deursen aan het wandelen in het park rond Rhijngeest. De eerste verpleegster van Rhijngeest, Willemina Wildschut, had De Groot daarom verteld dat mevrouw Lioni-Goldschmidt *niet thuis* was. De Groot nam daar geen genoegen mee. Om die reden gaf Borgerhoff Mulder verpleegster Van Tuyl opdracht mevrouw Lioni-Goldschmidt en haar verpleegster Van Deursen te zoeken.⁶⁷ Van Tuyl wilde dat niet. Borgerhoff Mulder herhaalde zijn opdracht driemaal. Hij tolereerde haar verzet niet. Tijdens het wachten bood hij rechercheur De Groot zelfs een kop koffie aan. Nadat Lioni-Goldschmidt en Van Deursen waren gevonden gaf hij Van Deursen opdracht een tas met kleren voor Lioni-Goldschmidt in te pakken. Mevrouw Lioni-Goldschmidt werd even later inderdaad door De Groot meegenomen, samen met de

55 jaar oude Josephus Jitta. Deze had echter papieren die hem vrijstelden van arrestatie. Hij kwam na enkele uren ongedeerd terug. Niemand zou mevrouw Lioni-Goldschmidt echter ooit terugzien. Volgens *In Memoriam* werd zij op 30 april 1943 in Sobibor gedood.

13 mei 1943: de razzia op Endegeest

Op 13 mei 1943 werden onder toezicht van Borgerhoff Mulder en in aanwezigheid van Sikkens en Duitse officieren tien joodse patiënten van Endegeest weggevoerd.⁶⁸ Onder hen acht van de elf patiënten wier naam Stuurman op 7 december 1942 aan Sikkens had doorgegeven. Eén van die elf, een oude vrouw, ontkwam aan de deportatie omdat zij inmiddels een natuurlijke dood gestorven was op Endegeest. Twee anderen waren half maart ontslagen.⁶⁹ De twee in hun plaats weggevoerde joodse patiënten, de 64-jarige Abraham Gelblum en de 52-jarige Sima Lea Notowicz-Riss, waren van oorsprong Poolse joden die zich in de dertiger jaren gevestigd hadden in Den Haag. Beiden waren in de loop van februari 1943 met een krankzinnigheidsverklaring op Endegeest opgenomen.⁷⁰ In het Gemeentearchief van Oegstgeest bevinden zich geen documenten waaruit blijkt dat hun aanwezigheid op Endegeest ook aan Sikkens was bekendgemaakt.⁷¹ Het is mogelijk dat de geoliede administratieve dienst van de *Sicherheitspolizei* (evenals in het geval van G. van Dam) hun aanwezigheid zelf heeft achterhaald door het bevolkingsregister van Den Haag te combineren met lijsten van de Haagse Vreemdelingenpolitie, Haagse ziekenhuizen of zelfs van afgegeven krankzinnigheidsverklaringen bij de Haagse rechtbank.

Uit het verslag dat Borgerhoff Mulder op 26 mei 1943 over deze deportatie schreef voor inspecteur Pameyer, blijkt dat Borgerhoff Mulder zelf aan de vooravond van de wegvoering precies wist welke tien patiënten de Duitsers zochten.⁷² Hij vermeldde niet dat Stuurman in december 1942 al namen van patiënten had opgegeven. Ook verstrekte hij Pameyer niet de namen van de daadwerkelijk weggevoerde patiënten. Zijn verslag lijkt er dus op te duiden dat hij beseftte dat er twee patiënten vanuit Endegeest weggevoerd waren die niet op de lijst van Stuurman hadden gestaan. Dat hij die mensen kende, blijkt uit zijn verslag van wat er feitelijk was voorgevallen: aan de vooravond had hij *bevel ontvangen van de chef veldwachter van Oegstgeest* dat de burgemeester van Oegstgeest opdracht had gekregen van de Duitse politie dat *alle* joodse patiënten van Endegeest de volgende dag om 9.00 uur vervoerd moesten worden vanuit Station Holland Spoor te Den Haag naar kamp Westerbork, onder begeleiding van één verpleger.

De tot ambulance omgebouwde personenwagen.

In reactie daarop had hij *vervoermiddelen* besteld voor in totaal tien patiënten, te weten zeven vrouwen en drie mannen. Hij bestelde niet alleen gewone personenauto's, maar ook een ambulance bij het lokale autoverhuur-, taxi- en ambulancebedrijf.⁷³ De bestelling van deze ambulance impliceert dat hij op voorhand al wist dat er minstens één patiënt weggevoerd zou worden die een ambulance nodig had.⁷⁴ Ook had hij geregeld dat broeder Andries Boot, in dienst sedert 1 juli 1923 en dus goed bekend met de meeste patiënten, hen zou begeleiden. Het feit dat eerste geneesheer Jelgersma van Endegeest bij de wegvoering niet aanwezig was omdat deze elders examens van verplegenden moest afnemen, vermeldde hij niet.⁷⁵

Volgens mondeling overgeleverde getuigenverklaringen liet Borgerhoff Mulder de tien joodse patiënten van Endegeest *aanwijzen* door dienstdoende verplegers en verpleegsters.⁷⁶ Schriftelijke aanklachten hierover zijn door deze personeelsleden niet ingediend. Gesteld dat de overgeleverde verklaringen over dit aanwijzen van de joden van Endegeest desondanks juist zijn, dan is Borgerhoff Mulder de enige geneesheer-directeur van een Nederlandse gesticht die verplegers en verpleegsters opdracht heeft gegeven om joodse patiënten 'aan te wijzen'. Tegen de achtergrond van zijn spontane aansluiting bij de actie van Medisch Contact en de hulp die hij tussen 1941 tot 1945 aan andere joden heeft geboden is dat dermate merkwaardig dat het een verklaring behoeft.

De overweging van Borgerhoff Mulder

Borgerhoff Mulder verklaarde tijdens zijn zuiveringsproces op schrift dat hij op 13 mei 1943 handelde op basis van een rationele overweging. Hij durfde krankzinnig verklaarde patiënten niet te laten onderduiken. Hen naar een ander gesticht overplaatsen achtte hij zinloos. Hij was op de hoogte van de deportaties in Den Haag en Apeldoorn en vermoedde (terecht) dat overál in de Nederlandse inrichtingen razzia's werden gehouden. Ook actief verzet tegen wegvoering kon krankzinnige patiënten wiens naam aan de bezetter bekend was dus niet redden: de Duitsers zouden telkens weer voor hen terugkomen. In die situatie besloot hij zijn directionele verantwoordelijkheid in te vullen met de enige twee zaken die hij nog zelf in zijn macht had. Voorkómen dat zijn patiënten als beesten in een vrachtwagen naar het treinstation werden afgevoerd zoals in Apeldoorn gebeurd was en voorkómen dat de Duitsers ook maar de geringste aanleiding konden zien om personeel gevangen te nemen.

Volgens zijn verklaring nam Borgerhoff Mulder op 13 mei 1943 dus *directionele verantwoordelijkheid* voor de deportatie. Hijzelf zag toe op *het inladen van het convooi*. Aan verplegers en verpleegsters gaf hij dienstopdracht om de tien met naam genoemde joden aan te wijzen of op te halen en tolereerde daarbij geen verzet. Hiermee voorkwam hij dat de *Sicherheitspolizei* reden zag om personeel gevangen te nemen. Hij voorkwam tevens dat de Duitsers zelf in het wilde weg alle afdelingen op het terrein opgingen en daarbij nog andere dan de tien hen bij naam bekende joden oppakten. Het gevolg van deze medewerking aan de deportatie van tien krankzinnig verklaarde joden was dat de Duitsers niet meer op Endegeest of Rhijngeest terugkeerden met de bedoeling joodse patiënten op te halen. Hadden ze dat wél gedaan, dan hadden ze in Oegstgeest steeds opnieuw joodse patiënten op kunnen pakken. Zowel Rhijngeest als het woonhuis van Borgerhoff Mulder fungeerde gedurende de gehele bezetting namelijk als een toevluchtsoord. Een bewijs hiervan is een brief van de joodse kolonel A. Overstrijd uit Zeist aan Borgerhoff Mulder, geschreven op 27 december 1944:

U hebt termen gevonden, in verband met mijn kwaal, mij in uw sanatorium op te nemen, waarvoor ik u ten zeerste dankbaar ben. De aangename, hoffelijke wijze, waarop u mij steeds ontving, wanneer ik u over mijn belangen kwam raadplegen, zal bij mij in dankbare herinnering blijven.⁷⁷

De geestelijk kerngezonde Overstrijd had van 26 augustus 1943 tot halverwege

september 1944 ondergedoken gezeten op Rhijngeest. Vlak voor de Spoorwegstaking had hij een maand verlof opgenomen om te kijken hoe de toestand in Zeist was. Daarna kon hij niet meer naar Oegstgeest terugkeren. Op een gegeven moment had hij zich maar uit laten schrijven.⁷⁸ Aan de vooravond van Oud en Nieuw 1944-1945 twijfelde hij of hij Borgerhoff Mulder ooit nog terug zou zien. Juist daarom hechtte hij eraan hem te bedanken voor ondervonden hulp. Overstrijd stuurde na de bevrijding nóg een verklaring, om Borgerhoff Mulder te steunen tijdens diens zuiveringsproces.

1944: Borgerhoff Mulder wordt weggevoerd en gedwarsboomd

Kennelijk koesterden de Duitsers na verloop van tijd serieuze argwaan tegen Borgerhoff Mulder. Op 4 januari 1944 werd hij opgepakt als één van de tweëndertig bij een Leidse *Silbertanne actie* (een gezamenlijk reactie van NSB en Duitse *Sicherheitsdienst* op een aanslag door het verzet) opgepakte gijzelaars.⁷⁹ Waaróm was tot nog toe niet duidelijk.⁸⁰ Een mogelijke reden kan zijn geweest dat Borgerhoff Mulder op 3 februari 1941 een 'inschrijving' had gekregen in het zaakregister van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* en mogelijk dus al vanaf het verhoor door de Gestapo van begin 1941 in de gaten was gehouden.⁸¹ Na zijn gijzelneming zat Borgerhoff Mulder ruim twee maanden vast in *Hitlers Herrengefängnis* te Sint Michielsgestel. Hij viel er op omdat hij zich volstrekt van de domme hield: hij gaf tweemaal een lezing over 'Herinneringen aan een reis naar Italië'.⁸² Professor G. Kraus van de Nederlandsche Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie oefende pressie uit om hem vrij te krijgen vanwege zijn 'onvervangbaarheid' bij de coördinatie van verpleegexamens voor de nazorgopleiding. Zijn vrijlating kwam inderdaad eerder tot stand dan die van alle andere Leidse gijzelaars en wel op 14 maart 1944.⁸³ Op 20 maart 1944 trad hij weer in actieve dienst als waarnemend geneesheer-directeur van de gestichten.⁸⁴ Gedurende twee en een halve maand had Jelgersma zijn directoraat waargenomen.

Twee dagen na deze terugkeer moest Borgerhoff Mulder bij De Ruyter van Steveninck verschijnen. De Leidse burgemeester eiste nu een lijst met daarop de namen van zijn mannelijk personeel, *in volgorde van misbaarheid*. Borgerhoff Mulder weigerde een dergelijke lijst te vervaardigen of te overhandigen, naar hij zei omdat hij *niemand kon missen*. Wethouder Verwey, die dit gesprek tussen de burgemeester en de zojuist vrijgelaten kampgevangene bijwoonde, bewonderde Borgerhoff Mulder om dit politiek neutrale, koelbloedig gegeven antwoord. Hij wist dat de burgemeester streefde naar een *Arbeitseinsatz* van twintig procent van

het personeel.⁸⁵ Borgerhoff Mulder zelf noteerde dat de burgemeester hem had toegebeten dat het slecht met hem afgelopen was als hij een politieke verklaring voor zijn weigering had gegeven. Bovendien had deze gezegd dat *bij nader inzien* zijn voorganger hem al zo'n lijst had verstrekt.⁸⁶ De burgemeester zou Borgerhoff Mulder nooit enige gunst verlenen.⁸⁷ Een op 17 november 1943 schriftelijk aangevraagd pensioen werd op 2 november 1944 alsnog door hem afgewezen, met als argument dat Endegeest een tekort aan artsen had.⁸⁸ De inmiddels 66-jarige Borgerhoff Mulder mocht van hem pas per 1 januari 1946 met pensioen.

Na 5 mei: Borgerhoff Mulder uit functie geschorst, Jelgersma in functie gestaat

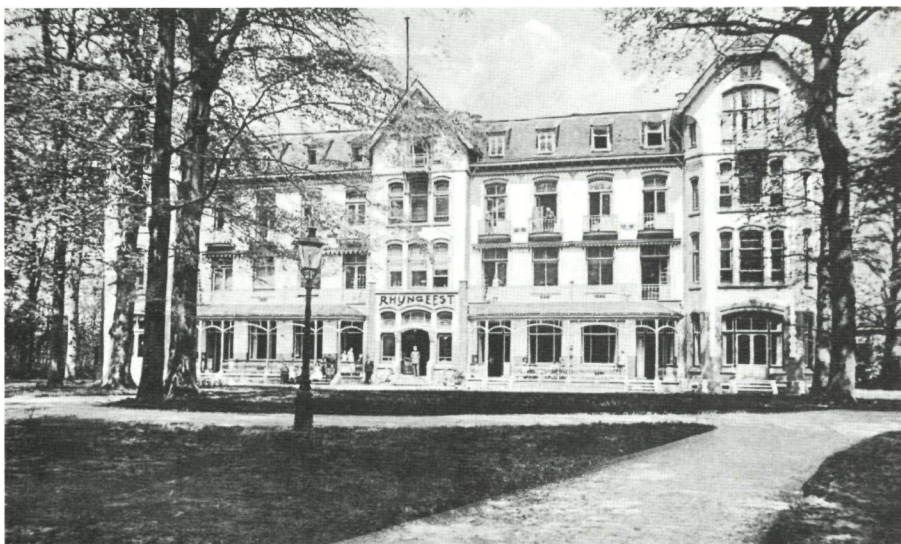
Direct na de bevrijding werd op Endegeest een zuiveringscommissie geïnstalleerd die was samengesteld uit uitvoerend personeel.⁸⁹ Deze commissie stelde een onderzoek in naar de handelwijze van Borgerhoff Mulder en Jelgersma tijdens de bezetting. Stuurman hoefde niet te verschijnen. Omdat hij al vroeg tijdens de bezetting gepensioneerd was, achtte de commissie hem boven elke verdenking verheven. Borgerhoff Mulder had moeite met het feit dat hij voor deze zuiveringscommissie moest verschijnen. Hij achtte het niet correct dat hij als *bedrijfs-hoofd ten overstaan van en door zijn ondergeschikten* werd verhoord.⁹⁰ Bovendien had hij zo ernstige bezwaar tegen één van de in de zuiveringscommissie gekozen leden, dat hij deze op 20 juni schorste als personeelslid. Daarmee verviel de grond onder diens lidmaatschap. De zuiveringscommissie meldde het Militair Gezag gebelgd dat Borgerhoff Mulder haar werkzaamheden dwarsboomde. Borgerhoff Mulder op zijn beurt eiste toestemming om zijn standpunt te mogen toelichten bij de voorzitter van de adviescommissie van de Militaire Commissaris van Leiden alvorens voor de zuiveringscommissie te verschijnen.⁹¹ Aldus geschiedde op 26 mei 1945.

Op diezelfde datum verscheen Jelgersma voor de zuiveringscommissie voor zijn officiële verhoor. Jelgersma moest zich verantwoorden voor het feit dat hij zowel van de Nederlandse Volks Dienst als van de Artsenkamer enige tijd lid was geweest alsmede voor het feit dat hij een *goede naam* had genoten bij NSB-Leiden. Op 25 mei 1945 had Jelgersma in reactie op deze beschuldigingen op papier gezet dat burgemeester De Ruyter van Steveninck zware pressie op hem had uitgeoefend om lid van de NVD te worden. Ook bij *het weghalen der joodse patiënten* zou diens pressie fors geweest zijn. Dat de namen van tien krankzinnige joodse patiënten van Endegeest aan de Leidse burgemeester bekend waren,

nam hij als vanzelfsprekend aan. Volgens Jelgersma was het centrale probleem echter dat *tenslotte iemand en met name de geneesheer* de betreffende personen *uit de menigte der andere patiënten* moest *aanwijzen*. In de verklaring staat bovendien dat hij eind maart 1943 uit eigen beweging naar burgemeester De Ruyter van Steveninck was gestapt om deze te waarschuwen dat hij beslist niet van plan was zijn joodse patiënten *aan te wijzen*. De Ruyter van Steveninck zou geantwoord hebben dat dit pleitte voor zijn karakter, doch dat het *ontslag, wegzending naar het concentratiekamp en het op straat zetten van zijn vrouw en kinderen tot gevolg zou hebben*.⁹²

Tijdens het officiële verhoor 26 mei 1946 verklaarde Jelgersma iets anders. Ditmaal *meende hij zich vrij zeker te kunnen herinneren* dat Borgerhoff Mulder ergens aan het eind van april 1943 tijdens een ochtendrapport gezegd *zou hebben* dat hij het *zijn plicht achtte* de aanwezigheid van tien joden op Endegeest *nog eens* bekend te maken aan burgemeester Sikkens van Oegstgeest.⁹³ Met deze vage verklaring maakte Jelgersma Borgerhoff Mulder ernstig verdacht bij de zuiveringscommissie, zonder hem regelrecht te beschuldigen. Op de verklaring heeft een anonus met rode letters het woord 'gemeen' geschreven. Tegen de achtergrond van de beschuldigingen aan zijn eigen adres en het feit dat Jelgersma zelf op 13 mei 1943 zijn standvastigheid niet had hoeven bewijzen omdat hij 'toevallig' niet op locatie was wegens verpleegexamens elders, lijkt dat een juiste kwalificatie. Jelgersma's twee verklaringen tezamen tonen immers aan dat hij in het geheel niet wist welke burgemeester de deportaties van de joodse patiënten organiseerde. Was het nu De Ruyter van Steveninck of Sikkens? Jelgersma werd door de zuiveringscommissie met ingang van 26 juli 1945 in zijn functie gestaakt (hij behield zijn loon maar mocht niet werken) tot 2 april 1946.

Het uitvoerend personeel had op 13 mei 1943 met eigen ogen waargenomen hoe Borgerhoff Mulder toezicht had gehouden op een deportatie waarbij Sikkens aanwezig was. Op Borgerhoff Mulder rustte daarom zware verdenking, nog afgezien van de gang van zaken bij de wegvoering van Lioni-Goldschmidt. De zuiveringscommissie van Endegeest bleek zeer onder de indruk van de beschuldigingen van Van Deursen en Lioni. Het feit dat Borgerhoff Mulder erkende dat hij mevrouw Lioni-Goldschmidt door een personeelslid had laten opzoeken, was voor de commissie de belangrijkste grond hem te veroordelen. Daarnaast concludeerde de zuiveringscommissie echter reeds op 5 juli 1945 (de datum waarop ze Borgerhoff Mulder zelf had verhoord en deze het opgeven van namen aan Sikkens ten stelligste ontkende), dat *de vage verklaring van Jelgersma* (samen met

Rhijngest, 1927. Coll. RAL.

die van vier verpleegsters die op 11 en 12 juli 1945 hetzelfde beweerden als Jelgersma, in vrijwel identieke bewoordingen) voor haar zwaarder woog dan Borgerhoff Mulders ontkenning. Het naakte feit dat de deportatie van tien joodse patiënten onder zijn toezicht en in aanwezigheid van burgemeester Sikkens had plaatsgevonden achtte ze *bewijs* dat hij ook de namen van deze patiënten ver-raden had. Dit advies werd op 11 juli doorgestuurd naar het Militair Gezag.⁹⁴

Borgerhoff Mulder werd met ingang van 16 juli 1945 geschorst (hij was niet alleen zijn werk, maar ook zijn inkomen kwijt.) De exacte argumenten hiervoor hoorde hij pas op 12 augustus. *Medewerking aan de wegvoering van mevrouw Lioni-Goldschmidt en het verstrekken van de namen van tien joodse patiënten van Endegeest aan burgemeester Sikkens is voor Medisch Contact onacceptabel*, zo liet W.J. Bruins Slot, voorzitter van Medisch Contact Leiden, hem weten terwijl hij hem als lid uitschreef. Borgerhoff Mulder verdedigde zich na 12 augustus 1945 fel tegen die aantijging. Zowel aan inspecteur Pameyer als in zijn *Memorandum* voor het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren schreef hij dat de namen van 27 joodse patiënten in december 1942 door zijn voorganger Stuurman aan Sikkens bekend waren gemaakt. Hij verzuimde echter daarbij aan te geven dat er drie joden van het terrein waren weggevoerd die níet op de lijst van

Stuurman hadden gestaan. Dit betekent dat ook Borgerhoff Mulder strategisch handelde: hij verzweeg belangwekkende feiten.

Het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren bestudeerde allereerst het dossier van de zuiveringscommissie van Endegeest: daarin acht belastende stukken. Vijf van verpleegsters, één van een verpleger.⁹⁵ Bovendien twee stukken van de zoon van Lioni-Goldschmidt.⁹⁶ Daarnaast kreeg het Centraal Orgaan eenentwintig verklaringen ten gunste van Borgerhoff Mulder: vier personeelsleden van Endegeest trokken ernstig in twijfel of Borgerhoff Mulder de namen van joodse patiënten bekend had gemaakt: zijn voormalig arts-assistent Berkvens, hoofdzuster van Rhijngest E.M. Plomp, waarnemend geneesheer-directeur C.J. Stotijn en chef de bureau van de administratie H.I. de Nie. De liberale burgemeester van Oegstgeest Van Gerrevink, de sociaal-democratische wethouder Verwey van Leiden (sedert de bevrijding loco-burgemeester van Leiden) en de voorman van Medisch Contact te Oegstgeest Varekamp bestreden alle drie op goede gronden dat Borgerhoff Mulder geen *goed vaderlander* zou zijn geweest. Daarnaast verklaarden veertien joodse onderduikers dan wel verzetsstrijders dat ofwel zijzelf ofwel hun familieleden zonder winstbejag door Borgerhoff Mulder en zijn vrouw waren beschermd en geholpen. Hun verklaringen dekten gezamenlijk een periode die zich uitstrekte van 1941 tot 1945.⁹⁷

Het Centraal Orgaan concludeerde op grond van de *dwangpositie* waarin Borgerhoff Mulder zich inzake Lioni-Goldschmidt had bevonden, plus op grond van alle ontlastende verklaringen op 1 december 1945 dat Borgerhoff Mulder *rehabilitatie verdiende met volledig eerherstel*. De Commissaris der Koningin nam dit over. Borgerhoff Mulder kreeg hieromtrent bericht op 3 januari 1946. Op 4 januari 1946 trad hij opnieuw in dienst als geneesheer op Rhijngest en bleef daar werken tot 15 september 1947, toen hij op zijn werk plotseling dood in elkaar zakte ten gevolge van ernstige hartklachten.⁹⁸ Genoegdoening van zijn rehabilitatie had hij nooit gemaakt: in het jaarverslag van Endegeest over 1945 was slechts bekendgemaakt dat eind december *één der artsen weer volledig in ere was hersteld*. Er stond niet bij dat dit Borgerhoff Mulder was. Wellicht vreesde geneesheer-directeur Stotijn dat 'men' daaruit vooral zou concluderen dat Jelgersma nog niet gerehabiliteerd was. Jelgersma werd namelijk pas op 2 april 1946 in ere hersteld. Zo bleven de beschuldigingen aan Borgerhoff Mulders naam kleven.

Stuurman wordt alsnog onderzocht: geen maatregel

Het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren concludeerde op basis van

Borgerhoff Mulders dossier dat er gerede aanleiding was om het gedrag van Stuurman te onderzoeken. Aldus geschiedde, doch zonder medewerking van de zuiveringscommissie van Endegeest. Deze had *geen belangstelling voor een onderzoek naar oud-ambtenaren*.⁹⁹ Dit onderzoek gebeurde dan ook minder grondig dan dat naar Borgerhoff Mulder. Men nam bijvoorbeeld genoegen met nagemaakte exemplaren van de 'lijsten van Stuurman' en riep geen 'derden' als getuige op. Het was inmiddels een half jaar na de bezetting en Nederland had behoefte een streep onder het verleden te zetten.¹⁰⁰

Het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren gaf wél opdracht om Stuurman te verhoren. Dit gebeurde op 22 maart 1946. Stuurman verklaarde toen dat hij zich het feit dat hij *op of omstreeks 4 december 1942* een lijst met namen van joodse patiënten van *een der inrichtingen* zou hebben gezonden aan de NSB-burgemeester van Leiden *niet kon herinneren*. Of hij dit uit zichzelf verklaarde dan wel iets verzweg in reactie op een vraag die zich louter toespitte op de burgemeester van Leiden, is uit het stuk niet duidelijk. Voor beide gevallen was het echter een merkwaardige verklaring: hij had immers namen van joodse patiënten uit *twee* inrichtingen op 7 en 16 december gestuurd naar de burgemeester van *Oegstgeest*. De schriftelijke verklaring van Jelgersma op 25 mei 1945 in aanmerking nemend zou de uitspraak erop kunnen duiden dat Stuurman kort voor zijn aftreden nóg eens namen had moeten opgeven, doch ditmaal aan de burgemeester van Leiden. Daarvoor heb ik echter geen enkel schriftelijk bewijs aangetroffen.

Volgens Stuurman werd zijn geheugen over de maand december 1942 geheel in beslag genomen door het werk dat hij had moeten verrichten voor de eventuele evacuatie van Endegeest naar elders. Hij achtte het *allerminst waarschijnlijk dat hij het opgeven van joodse namen was vergeten, omdat een dergelijke zaak natuurlijk sterk de aandacht trekt*. Hij wist wél dat hij mede op advies van inspecteur Pameyer ziekteverlof had aangevraagd in maart 1943 en dat hij er dus niet meer bij was toen daadwerkelijk patiënten weggevoerd werden. Hij meende echter te weten dat toen de meeste joodse patiënten al van het terrein weg waren.¹⁰¹ Dat voornamelijk patiënten van Rhijngaast hadden kunnen ontkomen, vermeldde hij niet.

De commissie wilde er graag rekening mee houden dat Stuurman in 1941 ernstig ziek was geweest en hem zijn zwakke momenten minder zwaar aanrekenen dan zij *aan een lichamelijk geheel volwaardigen en jongeren functionaris* zou doen.¹⁰² Op 18 en 19 april 1946 formuleerde de Documentatie-Zuiverings-commissie

dan ook als slotconclusie dat Stuurman de laatste schakel was geweest in een lange keten van functionarissen die opdrachten delegeerden, dat ze Stuurman een goed Nederlander achtte en dat een maatregel tegen hem niet nodig was.¹⁰³ Op basis van dit advies schreef de directeur van het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren op 3 mei 1946 aan de burgemeester van Leiden dat hij geen maatregel hoefde te nemen. Weliswaar had Stuurman de namen van joodse patiënten opgegeven, doch, zo schreef het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren: *Het betrof hier een opdracht van Nederlandse autoriteiten, aan welke opdracht door alle directeuren van inrichtingen werd voldaan. Bovendien betrof het hier meest geregistreerde personen.*¹⁰⁴

Beide oordelen waren (zoals reeds bekend) apert onwaar. Alleen al in Oegstgeest hadden slechts twee instellingen aan de oproep van Sikkens voldaan. Bovendien ging het in december 1942 juist niet alleen om geregistreerde inwoners van Oegstgeest maar om *alle* joden. De commissie voegde er nog aan toe dat Stuurman reeds per augustus 1943 met pensioen gegaan was en dat een disciplinaire maatregel tegen hem dientengevolge geen enkel doel zou treffen. De burgemeester van Leiden volgde het advies op. Hij trof geen maatregel.

Slotbeschouwing

Stuurman bood als geneesheer-directeur geen verzet tegen opdrachten of besluiten van NSB-burgemeesters: niet tegen het invullen van jood- of ariër-verklaringen, niet tegen de dwang om NSB-personeel aan te stellen, niet tegen het opgeven van een namenlijst van zijn mannelijke personeel *in volgorde van misbaarheid* en niet tegen het opgeven van joodse patiënten. Medio 1942 heeft hij een zuster die met het Duitse Rode Kruis naar het oostfront vertrok zelfs voorgedragen voor bevordering in plaats van haar te ontslaan. In maart 1943 sloot hij zich niet aan bij Medisch Contact. Integendeel: hij meldde zich ziek toen de dreiging van een razzia op Endegeest reëler werd. Aansluitend vroeg en kreeg hij echter *eervol ontslag* van de NSB-burgemeester van Leiden, plus toestemming om in zijn dienstwoning te blijven wonen. Op 7 en 16 december 1942 maakte hij 27 joodse patiënten bekend aan de NSB-burgemeester van Oegstgeest. Kennelijk heeft hij hier nooit met iemand uit de medische staf over gesproken. Evenmin zag hij er ooit aanleiding in om zijn vroegere buurman Borgerhoff Mulder in diens proces bij te springen. Hij bleef veilig 'buiten beeld'. Toen hij uiteindelijk werd opgeroepen voor een verhoor, werd zijn geheugen in beslag genomen door het vele werk dat hij had moeten verrichten voor de evacuatie van de patiënten-

populatie naar andere gestichten en kon hij zich niet herinneren dat hij ooit namen van joodse patiënten had opgegeven. De opdracht tot evacuatie blijkt hem echter precies één dag nádat hij de namen van joodse patiënten had doorgegeven bekendgemaakt te zijn. Bovendien is deze niet doorgegaan. Al met al is dit genoeg voor de conclusie dat de handelwijze van Stuurman een diepgravender onderzoek door het Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren waard was dan feitelijk heeft plaatsgevonden.

Borgerhoff Mulder volgde Stuurman op 25 maart 1943 als vanzelfsprekend op. Geen van de andere artsen stond te popelen om waarnemend geneesheer-directeur te worden met twee NSB-burgemeesters in de buurt en razzia's op komst. Kennelijk genoot Borgerhoff Mulder echter geen 'gezag' onder zijn directe collega's. Twee van zijn collega's zagen er immers geen been in de negatieve gevolgen van hun eigen afwezigheid op een cruciaal moment op hem af te wettelen. Stuurman moet beseft hebben dat hij Borgerhoff Mulder in een onmogelijke situatie manoeuvreerde; het was zonneklaar dat deze als waarnemend geneesheer-directeur de gevolgen zou moeten opvangen van Stuurmans handelwijze. Jelgersma, zelf door een gelukkig toeval niet bij de razzia op Endegeest aanwezig, maakte Borgerhoff Mulder in 1945 verdacht bij de zuiveringscommissie, door te insinueren dat hij ook de namen van de tien weggevoerde joodse patiënten bekend had gemaakt aan burgemeester Sikkens. Dat uitgerekend Jelgersma de zuiveringscommissie hiervan heeft kunnen overtuigen, terwijl Borgerhoff Mulder zich eind maart 1943 als enige arts had aangesloten bij Medisch Contact (een organisatie die het opgeven van namen verbood), is een raadsel.

Borgerhoff Mulder heeft Jelgersma's beschuldiging volhardend ontkend. Het enige punt dat hij erkende is dat hij mevrouw Lioni-Goldschmidt had laten opzoeken en overdragen aan De Groot. De wijze waarop Borgerhoff Mulder zich zowel als particulier als in zijn functie van eerste geneesheer van Rhijngest tussen 1941 en 1945 voor joodse onderduikers en verzetslieden heeft ingezet, maakt de beschuldiging dat hijzelf de namen van tien joden van Endegeest aan Sikkens bekend had gemaakt onwaarschijnlijk. Des te meer blijft het wringen dat hij, zowel in zijn verslaglegging van 1943 als in zijn verdediging van 1945, een aantal belangrijke punten heeft weggelaten. Hij betrachtte geen echte 'openheid', maar verdedigde zich voor de punten waarop hij werd aangevallen. Dit maakt dat Borgerhoff Mulders *Memorandum*, hoe geloofwaardig op tal van punten ook, toch vragen blijft oproepen. Onbetwist heeft hij van alle drie echter, evenals aanblijvende burgemeesters in bezettingstijd, het sterkst aan den lijve ervaren dat de

Duitse bezetting en het nationaal-socialisme het onmogelijk maakten om consequent aan het concept 'redden wat er te redden valt' vast te houden. Het gevolg was dat hij om principiële redenen zowel aan respect van anderen (vooral een aantal uitvoerende personeelsleden) als aan zelfrespect verloor.¹⁰⁵ Hij ontwikkelde ernstige hartklachten.

Kennelijk ervoer Borgerhoff Mulder het als even 'onverdraaglijk' als de beide andere geneesheren om van 'verantwoordelijkheid' voor de deportatie van krankzinnige joodse patiënten beschuldigd te worden. De hete aardappel van die 'verantwoordelijkheid' (in feite thuishorend bij de Duitse bezetter) schoof elke geneesheer liever door naar het bord van een collega. Niet alleen tijdens de bezetting, maar ook na de bevrijding, ten tijde van de zuiveringsprocessen. Dit oncollegiale, doch menselijke gedrag maakt het lastig om onbetwifelbare oordelen te vellen over wat er in de oorlog gebeurd is. Het vond zijn oorzaak misschien in het feit dat openlijk verzet tegen de Duitsers eerder negatief dan positief uitpakte voor joodse psychiatrische patiënten. Uit de gepresenteerde gegevens over de Willem Arntsz Stichting, een inrichting waarvan de geneesheer-directeur in januari 1943 met een principiële verklaring aftrad, is een veel groter aantal joden weggevoerd dan uit Endegeest, vooral omdat men daar zeer veel joden had opgenomen.¹⁰⁶ Ook uit andere inrichtingen werden meer joden weggevoerd dan uit Endegeest.

Op het terrein van Endegeest werden, zoals voor dit artikel getraceerd vooral door de inzet van Borgerhoff Mulder, meer joden met succes beschermd dan weggevoerd. Het bleek helaas eenvoudiger om bescherming en hulp te bieden aan geestelijk betrekkelijk gezonde joden of aan joden die alleen als 'patiënt' onderdoken, dan aan psychiatrisch zieke joden met een krankzinnigheidsverklaring. Precies dát feit was voor geneesheer-directeuren van Nederlandse krankzinnigengestichten waarschijnlijk het grootste probleem. Een krankzinnigengesticht ontleent zijn bestaansrecht immers aan de aanwezigheid van krankzinnigen.

Noten

Een iets uitgebreidere en rijker geannoteerde versie van dit artikel is opgenomen in de bibliotheek van het Regionaal Archief Leiden. Daar ligt vanaf oktober 2006 ook het Privé Archief van Borgerhoff Mulder in beheer.

Met dank aan

Gemma Blok, Louki Borgerhoff Mulder-Fernhout, Bert Driessen, Carla de Glopper, Marijke Gijswijt-Hofstra, Jan van Hasselt, Ruud Hirdes, Klasien Horstman, René Kahn, Jeroen Kemperman, Arnold Labrie, Maria Louwerse-Zimmermann, Aad van der Luit, Rudi van Maanen, Piet Mathot, Helene Meijer-Lioni, Reggy Meijler, May Niemer, Hélène Nauta-Barge, Alfred Notowicz, Harry Oosterhuis, Herman Peeters, Hinke Piersma, Sierk Plantinga, Raad van Bestuur Rivierduinen, Frits Stuurman en Anja van de Wege.

Afkortingen

NA, COZA 4079: Centraal Orgaan Zuivering Ambtenaren, dossier H.W. Borgerhoff Mulder

NA, COZA 26997: Centraal Orgaan Zuivering Ambtenaren, dossier F.J. Stuurman

NA, COZA 13702: Centraal Orgaan Zuivering Ambtenaren, dossier H.C. Jelgersma

GA Oegstgeest: Gemeente Archief Oegstgeest

NA, 2.15.40: Nationaal Archief, toegangsnummer 2.15.40, Archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten

PA BM: Privé Archief Borgerhoff Mulder

RAL ACvB Endegeest: Regionaal Archief Leiden, Archief van Commissie van Beheer van Endegeest

RAL AD Endegeest: Regionaal Archief Leiden, Archief Directie Endegeest

- 1 J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940-5 mei 1945' in: idem,

Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950 ('s-Gravenhage 1989) 97-98.

- 2 Cees van Hoore en Gert Visser, 'In een Cadillac naar het vernietigingskamp', *Leidsch Dagblad*, Zaterdagbijlage, 1 mei 1993, 1; Riet van Dort en Bert Driessen, *Oegstgeest in bange dagen* (Meppel 1994) 78-85; Gemma Blok, 'Intermezzo: Opname in het Derde Rijk' in: Gemma Blok en Joost Vjelselaar, *Terug naar Endegeest* (Nijmegen 1998) 131-138.
- 3 Geraadpleegde archieven: Gemeente Archief Oegstgeest, Archief van de Commissie van Beheer en het Archief van de Directie van Endegeest (Regionaal Archief Leiden), Archief van de Gemeentepolitie Leiden (Regionaal Archief Leiden), Archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten (Nationaal Archief), het privéarchief van H.W. Borgerhoff Mulder (beheerd door zijn schoondochter L. Borgerhoff Mulder-Fernhout), Het Archief van het Aartsbisdom Utrecht (Het Utrechts Archief), het Archief van het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie).
- 4 Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en het Archief van het Centraal Orgaan voor Zuivering van Ambtenaren zijn sedert 2000 beperkt en onder voorwaarden in te zien op het Nationaal Archief. Ik heb de zuiveringsdossiers van de drie geneesheren bestudeerd.
- 5 C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (Zutphen 1985) 49.
- 6 RAL, AD Endegeest, personeelsdossier/losse stukken betreffende V.E. Bloemkoper, afschrift van brief van F.J. Stuurman aan de burgemeester van Leiden d.d. 17 juli 1942.

- Stuurman was lid van de Kerkeraad van de Doopsgezinde gemeente in Leiden van 1939 tot 1943. Informatie over Stuurmans kerkelijke activiteit: mondeling gesprek met Frits Stuurman d.d. 27 september 2005 en e-mail van Frits Stuurman d.d. 26 mei 2006.
- 7 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 266.
 - 8 M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd, herinneringen van een gemeentebestuurder* (Leiden 1949); specifiek over Endegeest: p. 14, 23 en 29.
 - 9 Zijn preek was op 9 september 1941 in elk geval bekend bij de vicaris van Trier. Historici nemen daarom aan dat deze preek, die door Engelse piloten vanuit de lucht werd verspreid, niet lang daarna ook in Nederland bekend was. Informatie uit brief van Dipl. Theol. Thomas Flammer, Wissenschaftliche Leiter Institut für die Geschichte des Bistums Münster aan Cecile aan de Stegge, d.d. 13 december 2005. De preek ligt in Nederland in Het Utrechts Archief, toegangsnummer 449, Archief van het RK Aartsbisdom van Utrecht, inv. nr. 152, Stukken betreffende WO II.
 - 10 Ph. de Vries, *Medisch Contact 1941-1945. Geschiedenis van het verzet der artsen in Nederland* (Haarlem 1949) 173.
 - 11 H. Algra, *Franeke, stad met historie* (Franeke 1983) 207; De Vries, *Medisch Contact*, 308-311.
 - 12 G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger* (Utrecht 1985) 226. Trienekens beschouwde dit als een aanwijzing dat de Duitsers aanvankelijk van plan waren de gestichtspatiënten in Nederland uit te hongeren door de hoeveelheid calorieën die zij per dag mochten innemen lager te rantsoeneren dan die van de niet opgenomen burgerbevolking. Hij gaat ervan uit dat ir. S.L. Louwes, de leider over de Nederlandse voedseldistributie, hier een stokje voor gestoken heeft. Gesprek met Trienekens d.d. 2 februari 2006.
 - 13 Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948, Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 470.
 - 14 De Vries, *Medisch Contact*, 79.
 - 15 NA, COZA 13702, stuk 1.
 - 16 RAL, Bibliotheek, Folia LB 1374, Berichten en brochures van Nationaal Socialistische strekking, door den burgemeester van Leiden Mr. R.N. De Ruyter van Steveninck aan de hoofden van Takken van Dienst toegezonden, 1942-1944. Hierin ook de brieven van 10 juni 1942 aan ambtenaren van de gemeente Leiden en van 23 juni 1942 aan medewerkers van de Rijks Universiteit Leiden.
 - 17 Een vanaf het begin actieve verzetsman op Endegeest was verpleger 2e klasse Klaas Kruizinga. Zie hiervoor: Van Dort en Driessen, *Oegstgeest*, 36, 37, 40, 52, 92, 99, 160, 172, 173.
 - 18 NA, COZA 13702, stuk 1.
 - 19 Van Hoore en Visser, *In een Cadillac*, 1.
 - 20 RAL, AD Endegeest, personeelsdossier zr. M.J. Dorfmeijer.
 - 21 Romijn, *Burgemeesters*, 422-423.
 - 22 RAL, AD Endegeest, 3194: Kort verslag van de voornaamste gebeurtenissen in de inrichtingen Endegeest, Voorgeest en Rijngeest gedurende de jaren 1940-1945, p. 2.
 - 23 De Vries, *Medisch Contact*, 87. De situatie verschildte overigens wel enigszins: Ledeboer werd gedwongen een aantal personeelsleden in de directe zorgverlening aan te stellen die hij eerder had ontslagen wegens wangedrag. Dat ging hem te ver.
 - 24 GA Oegstgeest, Informatie over achtergrond en datum benoeming van Sikkens, Carla de Glopper, GA Oegstgeest.
 - 25 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*

- in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6: juli '42-mei '43, eerste helft ('s-Gravenhage 1975) 306.
- 26 Informatie van Bert Driessen aan auteur van dit artikel, ontvangen 17 september 2005.
 - 27 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl 10b: *Het laatste jaar, tweede helft* ('s-Gravenhage 1980) 1043. De Jong schrijft dat Bolsius na de bezetting in zijn functie werd gestaakt, omdat deze zich niet vrijwillig wilde terugtrekken, nadat gebleken was dat hij teveel burgemeesters wiens 'foute' daden hijzelf had uitgelokt in hun functie wilde handhaven.
 - 28 Behalve Stuurman gaven alleen directrice zr. Bontekoe van oudeliedenhuis Rozarium alsmede directeur C.J. Coster en prof. dr. E.A.D.E. Carp van de Medisch Psychologische Kliniek Zonneweelde gehoor aan Sikkens' oproep. Beide instellingen gaven één joodse naam bij Sikkens op. Telefonische informatie van Carla de Glopper, GA Oegstgeest, d.d. 9 juni 2005.
 - 29 De originelen van 'de lijsten van Stuurman' bevinden zich, ondertekend met behulp van een vulpen met blauwe inkt, in het Gemeente Archief van Oegstgeest. Zie GA Oegstgeest, doos 31, dossier aanmeldingsplicht Joden, Code -1.755. Doorslagen van de lijsten bevinden zich als 'voor eensluidend afschrift getekend' door C.J. Stotijn op 28 augustus 1945 in PA BM alsmede in NA, COZA 4079, stuk 1.
 - 30 Op de lijst met vijftien namen van joodse patiënten die in Rhijnegeest werden verpleegd stonden vermeld: Sientje Italiaander; Henrietta Margaretha Ornstein; Helena Carolina Bannet; Philip Aron van Gelderen; Elias Mozes D. van der Stam; Izak Joël; Esther Velleman; Maggy Alice Kalker; Katharina Lindner; Abraham Carel Josephus Jitta; Elisa Alida Lioni-Gold-schmidt; Rebecca Polak; Jozef Spier; Samuel Vlessing; Herman Jüdel.
 - 31 Op de lijst met elf namen van joodse patiënten die in Endegeest werden verpleegd stonden vermeld: Maurits van Gelderen; Levie Emanuel Fruitman; Froukje van Zand; Amalia Sophie Cahen; Henrietta van Wageningen; Deborah Fresco; Betsy van Furth; Ester de Beer; Saartje Viskoper; Betje de Vries; Isaac van Frank.
 - 32 Zie NA, COZA 26997, brief F.J. Stuurman aan Sikkens d.d. 16 december 1943. Ook deze brief bevindt zich in GA Oegstgeest, doos 31, dossiercode -1.755.
 - 33 De belangrijkste daarvan is zijn eigen erkenning van de opgave van namen tijdens zijn zuiveringsproces.
 - 34 Blok, *Intermezzo*, 136.
 - 35 B. van der Woord, 'De grote traditie: Arend en Adelaar' in: L.J. Hut, A. Poslavsky, H. Loois, B van der Woord, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht 1961) 416-430. NA, 2.15.40, inv. nr. 1103, omslagje 'WA Stichting', brief C.F. Engelhard aan de *Beaufragte* van de Rijkscmissaris der Provincie Utrecht d.d. 14 januari 1943 en brief aan de regenten d.d. 19 januari 1943.
 - 36 R. Verbeek, 'Financieel economisch overzicht 1848-1949' in: Rombouts (red.), *100 jaar Meerenberg, Een eeuw krankzinnigen-verpleging* (Santpoort 1949) 250.
 - 37 Op de WA Hoeve hebben drie razzia's plaatsgevonden, waarover twee verslagen (een uit 1961 en een uit 1983) beschikbaar zijn: op 2 februari 1943 (17 joodse slachtoffers), op 27 november (0 tegen 15 joodse slachtoffers) en 13 december 1943 (36 tegen 4 joodse slachtoffers). Het aantal slachtoffers verschilt dus afhankelijk van de publicatie die men gelooft. In 1961 telde B. van der Woord 53 slachtoffers (17 + 36); in 1983 telde Saskia Bottinga er na onder-

- zoek 36 (17, 15 + 4).
- 38 Hinke Piersma, *De drie van Breda, Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam 2005) 36. Piersma beweert dat Fischer en Aus der Fünt en elkaar bewust op wreedheid beconcurrerden. Voor een verslag van de ontzuiming zie: De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 6, 307-311; J. Presser, *Ondergang I* (s-Gravenhage 1965) 321-333; Renate G. Fuks-Mansfeld en Armand Sunier, *Wie in tranen zaait... Geschiedenis van de Joodse Geestelijke Gezondheidszorg in Nederland* (Assen 1997) 104-111; Eli Asser, *Alles is meegenomen* (Amsterdam 2004); Suzette Wyers, *Als ik wil kan ik duiken, Brieven van Claartje van Aals, verpleegster in de joods psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch 1940-1943* (Amsterdam 1995).
 - 39 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 6, 312.
 - 40 C.M. Hogenstijn, *Hoe kostbaar is een kwetsbaar mens, Geschiedenis van de Stichting Adhesie, GGZ.Midden-Overijssel, in het licht van haar voorgangers* (Deventer 2004) 96; Gemeente Archief Deventer, ID ID 796: Archief St. Elisabeths Gasthuis en Psychiatrische Inrichting Deventer, inv. nr. 1080, omslag Verslag wegvoering Joodse patiënten 13 april 1943, 2.
 - 41 Zie: B. Jans, 'De oorlogsperiode' in: F. de Hoo en E. Popeyus, *De komst van Joseph Alexis K., De 75-jarige geschiedenis en ontwikkeling van een Rijksinstelling tot Ziekenhuis de Grote Beek* (Eindhoven: Huisdrukkerij Ziekenhuis De Grote Beek, 1983) 111-121: 113-114.
 - 42 NA, COZA 26977, zuiveringsdossier F.J. Stuurman, stuk 6, p. 2.
 - 43 Van Dort en Driessen, *Oegsteest*, 78.
 - 44 RAL, AD Endegeest, 800: 'Register van aankomende en vertrekkende patiënten en personeelsleden over 1943', bij de datum 6 maart 1943. Zie ook: Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming. Joden in Leiden 1933-1945* (Leiden 2003) 41-42. Zie ook het gedenkboek voor de joodse slachtoffers: *In Memoriam* (Staatsdrukkerij en Uitgeverij 1995) bij Bloemkoper, Victor Ephraïm, 18 augustus 1909 Den Haag, 30 april 1943, Sobibor.
 - 45 Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 34-35. Kasteleyn, *Vervolging en bescherming*, 36-39.
 - 46 RAL, 522, 4624: Lijsten met namen van joden welke in strijd met artikel 3 van de Bekendmaking van de Commissaris-Generaal van de Openbare Veiligheid van 15 september 1941 van woonplaats zijn veranderd en in het Algemeen Politieblad zijn gesignaleerd, 1942-1943. Hierin de lijst van 20 maart 1943. Het gaat om Jozef Spier en Sientje Italiaander (opgenomen op Rhiingeest) en Isaac van Frank (opgenomen op Endegeest). Zie noot 30 en 31 van dit artikel.
 - 47 NA, COZA 4079, stuk 17 (verklaring dokter Berkvens) en 33 (*Persoonlijk Memorandum* H.W. Borgerhoff Mulder).
 - 48 De Vries, *Medisch Contact*, 37-57: 47.
 - 49 Ibidem.
 - 50 RAL, AD Endegeest, personeelsdossier F.J. Stuurman: Extract uit de Lijst van Besluiten van den Burgemeester van Leiden, genomen 27 mei 1943, nummers 216 en 217.
 - 51 Romijn, *Burgemeesters*, 670.
 - 52 Van Dort en Driessen, *Oegsteest*, 78. Hij kreeg het Vliegerkruis wegens 'gedurende geruimen tijd bij het 320ste Squadron R.D.N.A.S. van Onzen Marinen-Luchtvaartdienst in het Vereenigd Koninkrijk, in oorlogsvluchten tegen den vijand, blijk gegeven van moed, volharding, bekwaamheid en plichtsbetrachting' (Koninklijk Besluit 12 oktober 1944, nr. 10, kruis nummer 291). Informatie van L. Walburg,

- Kanselarij der Nederlandsche Orden, in een brief aan C. aan de Stegge d.d. 18 mei 2005.
- 53 PA BM, *Ongedateerd en handgeschreven overzicht*, punt 3.
 - 54 NA, COZA 4079, stuk 42. Ook: correspondentie C. aan de Stegge met dochter Reggy Meijler voor de informatie over Le Poole en De Lichthoeve.
 - 55 NA, COZA 4079, stuk 33. *Persoonlijk Memorandum* H.W. Borgerhoff Mulder, 1-2. Zie ook: J. le Poole, 'De heilige verontwaardiging van het anti-racisme' in: 'Ingezonden brieven', *HP/De Tijd*, 19 maart 1993. Le Poole schreef hier dat hij het begrijpelijk achtte dat men krankzinnigen en zwakzinnigen niet durfde laten onderduiken.
 - 56 NA, COZA 4079, stuk 33, *Persoonlijk Memorandum* H.W. Borgerhoff Mulder, 2. Zie ook: NA, COZA, stuk 49: Nota van A.J. van Gerrevink betreffende Borgerhoff Mulder 31 oktober 1945, 2. Van Gerrevink legde in zijn verdediging van Borgerhoff Mulder veel nadruk op het feit dat Borgerhoff Mulder had weten te voorkomen dat ook maar één personeelslid naar Duitsland was gezonden. Van Gerrevink stelt zelfs dat hij zijn personeel na arrestaties ging 'vrij praten'; Borgerhoff Mulder zelf schrijft nergens over dergelijke acties. Ook M.G. Verwey verdedigde hem echter op grond van zijn bescherming van personeelsleden. Zie ook NA, COZA 4079, stuk 35.
 - 57 PA BM: *Ongedateerd en handgeschreven overzicht*, punt 10.
 - 58 RAL, AD Endegeest, 800, 'Register van aankomende en vertrekkende patiënten en personeelsleden over 1943' bij de datum van 13 april 1943.
 - 59 Zie: *In Memoriam*, bij de naam Dam van, Gonda. De initialen en andere personalia van deze Gonda van Dam corresponderen met die van de G. van Dam die op 13 april van Rhijsgeest werd weggevoerd. De personalia van Menkes van Dam komen niet voor in *In Memoriam*.
 - 60 RAL, Toegangsnummer 522, Archief Gemeentepolitie van Leiden, inv. nr. 5026, politiebericht 4966 en 4959.
 - 61 Willem de Groot vormde samen met zijn maat Biesheuvel de afdeling 'Documentatiedienst' van de Leidse politie; deze dienst was in november 1942 door de (Duitse) politiekorpskommandant Hoffmann opgericht. Zie: Kasteleyn, *Vervolging en bescherming* (Leiden 2003) 57.
 - 62 RAL, 522, Archief Gemeentepolitie van Leiden, nummer 7264, Rapporten betreffende arrestaties in opdracht van de *Sicherheitspolizei*, september 1942-juli 1943, Brief C. van der Plas d.d. 29 april 1943.
 - 63 Blok, *Intermezzo*, 134.
 - 64 RAL, 522, inv. nr. 5026: Stukken betreffende het verborgen en aanhouden van joden, hierin brief van Max van Dam d.d. 14 april 1943.
 - 65 NA, COZA 4079, stuk 20, schriftelijk vastgelegde en ten overstaan van de politie afgelegde verklaring door zr. J.A. van Deursen d.d. 5 juni 1945.
 - 66 NA, COZA 4079, stuk 27 en 29.
 - 67 NA, COZA 4079, stuk 20: schriftelijk vastgelegde ten overstaan van de politie afgelegde verklaring door zr. J.A. van Deursen d.d. 5 juni 1945; en stuk 32: Samenvatting van bezwaren tegen dr. Borgerhoff Mulder; een op 3 juli 1945 gedateerd stuk van de Zuiveringscommissie van personeel, getekend door F. Steenwinkel en J. Re-meijnse, punt 1. De beide heren baseerden zich op de informatie van zr. Van Deursen.
 - 68 Zie: NA, COZA 4079, stuk 11: advies van de Zuiveringscommissie van personeel over Borgerhoff Mulder bij punt 3. Daar staat

- dat Sikkens erbij was.
- 69 RAL, AD Endegeest, 800: bij de datum 16 maart 1943 (overlijden Deborah Fresco) en bij de data 13 en 15 maart 1943 (ontslag Saartje Sarphati-Viskoper en Isaac van Frank).
 - 70 RAL, AD Endegeest, 800: Register van aankomende en vertrekkende patiënten en personeelsleden in 1943, respectievelijk bij 2 en 17 februari 1943.
 - 71 Informatie Carla de Glopper, gemeente-archivaris Oegstgeest, per e-mail aan C. aan de Stegge d.d. 9 mei 2006.
 - 72 NA, 2.15.40, inv. nr. 1103: Stukken betreffende deportaties, hierin het omslag Joodse patiënten van Endegeest. Brief van Pameyer aan Borgerhoff Mulder met een verzoek om een verslag over de deportatie d.d. 19 mei 1943; een antwoord d.d. 21 mei 1943 van H.C. Jelgersma die meldt dat Borgerhoff Mulder enkele dagen met verlof is doch spoedig een verslag zal sturen, en vervolgens het verslag van de hand van Borgerhoff Mulder zelf d.d. 26 mei 1943.
 - 73 NA, 2.15.40, inv. nr. 1103: Stukken betreffende de deportaties, Verslag over de wegvvoering van de hand van Borgerhoff Mulder d.d. 26 mei 1943.
 - 74 Sima Lea Notowicz-Riss was een zodanig ernstige diabetespatiënte dat haar een voet was afgezet. Aannemelijk is dat zij een ambulancedepatiënte was. Zij had geen psychiatrische voorgeschiedenis tot deze opname, doch was mogelijk somber en neerslachtig of zeer ongerust over het lot van haar kinderen. Informatie: haar kleinzoon Alfred Notowicz, wiens vader bijtijds naar Zwitserland was gevlucht, doch niet meer had kunnen doorgeven dat hij veilig was aangekomen.
 - 75 NA, 2.15.40, inv. nr. 1103: Stukken betreffende de deportaties, omslag Joodse patiënten op Endegeest, briefje H. Jelgersma aan Pameyer d.d. 19 mei 1943; NA, COZA 13702, stuk 7, verklaring dokter Jelgersma 25-5-1945, p. 2. Jelgersma was inderdaad in 1943 Rijksgedelegeerde bij de eindexamens van verpleegkundigen voor het B-diploma. Zie: NA, 2.15.40, inv. nr. 804, Stukken betreffende Rijksgedelegeerden bij de examens, notulen 21e vergadering d.d. 15 april 1943.
 - 76 Van Hoore en Visser, *In een Cadillac*, 1; Van Dort en Driessen, *Oegstgeest*, 83.
 - 77 PA BM, Map 2, losse stukken, brief van A. Overstrijd uit Zeist d.d. 27 januari 1944 aan Borgerhoff Mulder. Ook: NA, COZA 4079, stuk 47, brief van A. Overstrijd aan BM d.d. 8 oktober 1945.
 - 78 RAL, AD Endegeest: register van aankomende en vertrekkende patiënten, bij 15 november 1944: ontslag A. Overstrijd.
 - 79 Han de Jong, *4 januari 1944* (Leiden 2004) en R.E. Taselaar, 'De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944 en de gevolgen daarvan', *Leids Jaarboekje* 96 (2004) 195-218.
 - 80 Taselaar had niet kunnen achterhalen waarom Borgerhoff Mulder was opgepakt. Telefoongesprek met Taselaar, 13 maart 2005.
 - 81 NIOD, map nr. 2524, stA-register 1941.
 - 82 Taselaar, 'De aanslag', 213.
 - 83 NA, 2.15.40, inv. nr. 1103: Stukken betreffende deportaties, Omslagje met daarop de naam 'Borgerhoff Mulder'. Brief van professor G. Kraus aan de secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken d.d. 8 januari 1944; Brief van de secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken aan Pameyer d.d. 22 januari 1944, nr. 273 afdeling A; Brief Pameyer 31 januari 1944, C. No. 264 aan den Generalkommissär für Verwaltung und Justiz, Abteilung Volksgesundheit dr. Reuter; Brief van Reuter, Abt. Volks-

- gesundheit Z. Nr. Ve.-8-106/44, der General Kommissär für Verwaltung und Justiz, d.d. 12 juni 1944, an den Inspektor für das Irrenwesen Herrn Pameyer, Voorburg, Van Deventerlaan, in antwoord op schrijven van 31 januari 1944.
- 84 RAL, AD Endegeest, 3274, 22. Zie ook: NA, 2.15.40, inv. nr. 1103, Omslagje Borgerhoff Mulder: Brief Pameyer aan Secretaris Generaal Departement Binnenlandse Zaken te Apeldoorn, d.d. 21 maart 1944.
- 85 Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 28-29.
- 86 Zie: PA BM, Map 2, losse stukken nummer 13, *Ongedateerd en handgeschreven overzicht*, punt 16; Zie ook: NA COZA 4079, stuk 33, *Persoonlijk Memorandum*, 4.
- 87 Zie RAL AD Endegeest, 113: Stukken betreffende een reorganisatie binnen de psychiatrische inrichtingen Endegeest in 1943; hierin de brief van 17-11-1943 van Borgerhoff Mulder aan wethouder M.G. Verwey met een concept-reorganisatieplan van de gestichten. Uit de nota blijkt dat Borgerhoff Mulder graag met pensioen wilde. Samen met professor E.A.D.E. Carp had hij voorgesteld de functie van 'eerste geneesheer' van Rhijngeest na hem te schrappen. Carp kon dan voortaan het bewind over Rhijngeest voeren; de vrijkomende dienstwoning van de Borgerhoff Mulders zou omgebouwd worden tot zusterhuis. Het stuk betreffende Rhijngeest is ondertekend door Carp.
- 88 RAL AD Endegeest, 3274: Kroniek 1895-1953, 23: op 2 november 1944 wordt door de NSB-burgemeester van Leiden besloten dat het aangevraagde pensioen van Borgerhoff Mulder moet worden uitgesteld tot 1 januari 1946.
- 89 RAL, AD Endegeest, 3194: *Kort verslag*, 6: De verkiezing van deze commissie geschiedde bij vrije stemming en de resultaten daarvan waren zeer verdeeld. Niemand had meer dan 20 stemmen. De vijf personen met de meeste stemmen werden verkozen verklaard. Volgens archiefstukken uit de dossiers over Borgerhoff Mulder ging het aanvankelijk om acht personen: dr. F. Steenwinkel (zenuwarts, onafhankelijk voorzitter), br. Remeijnse, (eerste verpleger, secretaris), br. D. Barkema (verpleger) en br. K. Kruizinga (verpleger 2e klasse); dhr. J.J. van Biemen (technisch ambtenaar), dhr. H. Boom (schoenmaker), dhr. J. Rozeboom (magazijnknecht/hulpportier in vaste dienst) en G. van Druten (administratief beambte in het magazijn). De namen van betrokkenen komen voor in diverse stukken in het zuiveringsdossier van Borgerhoff Mulder. Hun functies zijn te traceren in RAL, AD Endegeest, personeelsdossiers dan wel losse stukken over betrokkenen.
- 90 Zie: NA, COZA 4079, stuk 10. Brief van Borgerhoff Mulder d.d. 28 juni 1945 aan de heer Secretaris der Zuiveringscommissie; ook stuk 28. Schrijven mr. H. Burgersdijk, d.d. 26 juni 1945.
- 91 Zie: PA BM, losse stukken, nummer 7, Brief van de Zuiveringscommissie over Borgerhoff Mulder aan de Commandant van het Militair Gezag van Leiden, d.d. 21 juni 1945 en ook NA, COZA 4079, stuk 28. Schrijven Mr. H. Burgersdijk, d.d. 26 juni 1945.
- 92 NA, COZA 13702, stuk 7: Uitgetypte verklaring H.C. Jelgersma, 25 mei 1945, p. 1.
- 93 NA, COZA 13702, stuk 6: Uitgetypt verhoor H.C. Jelgersma 26 mei 1945, p. 1.
- 94 NA, COZA 4079, stuk 11: Getypt advies van de Zuiveringscommissie van Endegeest enz. over dr. Borgerhoff Mulder, met toevoeging over de verhoren van de vier verpleegsters eronder geschreven d.d. 11 juli 1945, ondertekend door Steenwinkel en

- Remeijnse.
- 95 Vier verpleegsters herhaalden de vage verklaring van Jelgersma: dit waren M.M. Bloezee, L.M.van Meel, G.A. Carstens en W. Wildschut; de vijfde zuster was J.A. van Deursen, die de gang van zaken bij de deportatie van Lioni-Goldschmidt beschreef. De broeder was J.J. Bonnet.
 - 96 NA, COZA 4079: stuk 27 en 29.
 - 97 NA, COZA 4079: Het gaat om brieven van veertien mensen, onder wie twee personen (zie onderstrepingen) die ook voorkwamen op de lijst van vijftien joodse patiënten die zich d.d. 7-12-1942 bevonden op Rhijnegeest: stuk 4: kapitein W.D. Attema; stuk 38: H.O. Horstmann; stuk 39: mevr. H.M.E. van de Polder-Hermans; stuk 40: K. Landsberg; stuk 41: een reserve-kapitein met een onleesbaar handschrift; stuk 42: E. Meyler; stuk 43: prof. dr. A.C. Josephus Jitta; stuk 44: René Kahn; Bijlage bij stuk 44: Maggy Kalker; stuk 45: Max van Dam; stuk 46: Herman Cohen; stuk 47: dhr. A. Overstrijd. Zie ook: PA BM, plastic map twee, losse stukken, voor de brieven van Maggy Kalker, dhr. Overstrijd en een zekere mevrouw Van Dam-Cohen.
 - 98 E.A.D.E. Carp, 'In Memoriam Borgerhoff Mulder', *Psychiatrische en Neurologische Bladen* (1947) 177-178: 178.
 - 99 NA, COZA 26977, Brief Zuiveringscommissie Endegeest aan Commissaris der Koningin L.A. Kesper d.d. 14 januari 1946.
 - 100 J.C.H. Blom, "'Jaren van tucht en ascese", enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland, 1945-1950' in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 188; Chris van der Heijden, *Grijs verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 347-373.
 - 101 NA, COZA 26997, verklaring van E.J. Stuurman d.d. 22 maart 1946.
 - 102 NA, COZA 26997, stuk 18/19 april 1946 van de Documentatie-Zuiveringscommissie. H.W. Borgerhoff Mulder was vijf jaar ouder dan E.J. Stuurman en is op 15 september 1947 aan zijn hart overleden, twaalf jaar eerder dan Stuurman (CBG: persoonskaarten H.W. Borgerhoff Mulder en E.J. Stuurman).
 - 103 NA, COZA 26997, stuk 18/19 april 1946 van de Documentatie-Zuiveringscommissie.
 - 104 NA, COZA 26977, stuk Directeur Centraal Orgaan tot Zuivering van Ambtenaren, 3 mei 1946, Kenmerk groep II, W/W/263/37.
 - 105 Vrij naar Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 673.
 - 106 Zie voor steun voor deze stelling op het niveau van Nederlandse gemeenten: Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse Gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 2004).

Agrarische en landschappelijke ontwikkelingen in Wassenaar en Voorschoten

A.F.J. Niemeijer

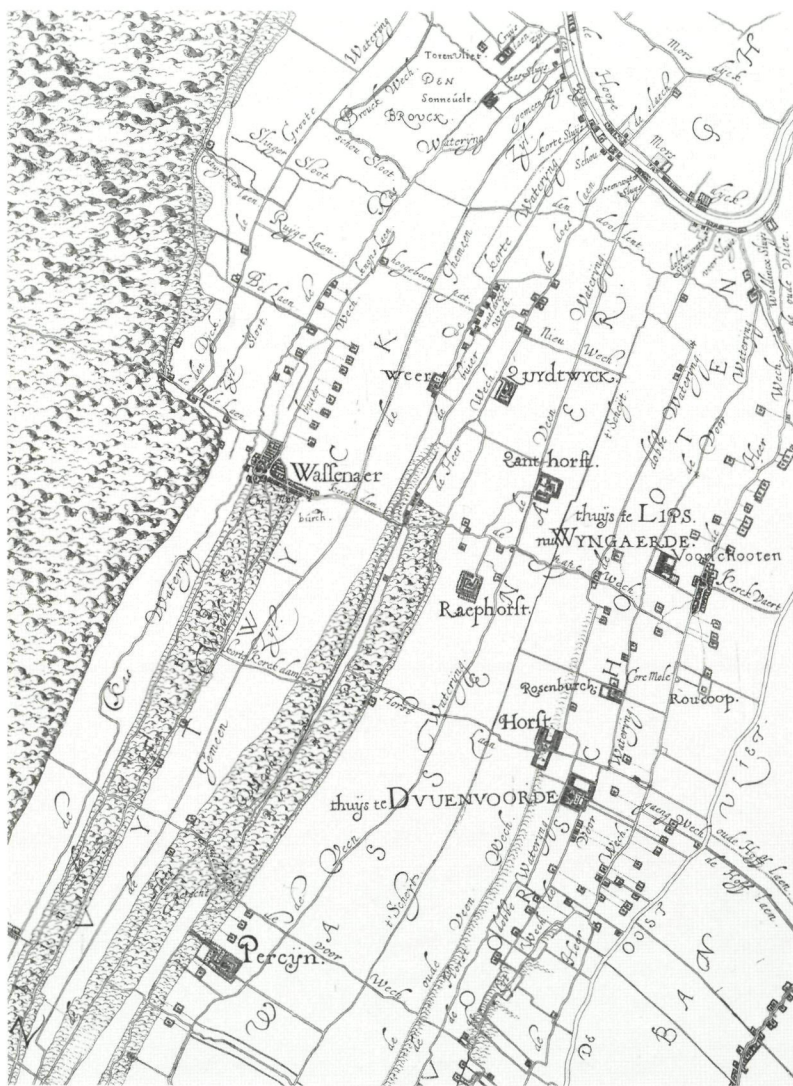
De bodem en het landschap in Voorschoten, Wassenaar en omgeving maken deel uit van het Hollandse kustgebied tussen de huidige Oude Rijn en de mondingen van Maas en Rijn. Deze kustzone ontwikkelde zich in een – geologisch gezien – recente periode, namelijk pas in de laatste duizenden jaren. De bodem bestaat er hoofdzakelijk uit veen, zand en klei, grondsoorten die weliswaar niet uitsluitend in kustgebieden voorkomen, maar die in hun samengaan en samenstelling wel typerend zijn voor het westen van Nederland.

De ontwikkeling van het Hollandse landschap ging van oudsher in belangrijke mate hand in hand met die van het agrarisch bedrijf en tot omstreeks 1800 waren boeren en waterschappen hierbij zonder twijfel de belangrijkste vormgevers. Pas na die tijd werden belangrijke delen van West-Nederland ook structureel op de schop genomen door anderen, zoals grootgrondbezitters, ijverars in infrastructurale projecten, (industriële) bedrijven en stedenbouwkundigen.¹ In het volgende gaat het echter niet om deze laatste aspecten, maar vooral om de relatie tussen het agrarisch bedrijf en de ontwikkeling van het Hollandse landschap en in het bijzonder die in het kustgebied in en om Voorschoten en Wassenaar.²

Enkele opmerkingen over geologie en bodemvorming

De bodem binnen Wassenaar en Voorschoten is in hoofdzaak bepaald door kustvormings- en verlandingsprocessen die zich na de laatste ijstijd in onze streken hebben voorgedaan. Simpel gesteld, komt het erop neer dat de zeespiegel de afgelopen 15.000 jaar voortdurend is gestegen en dat de Noordzee zich uitbreidde

A.F.J. Niemeijer (1951) is als historisch-geograaf werkzaam bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM, voormalig RDMZ).

Fragment van de kaart van het Hoogheemraadschap van Rijnland van Floris Balthasar en Balthasar Florisz. Van Berckenrode van 1615. Duidelijk herkenbaar zijn de evenwijdig lopende strandwallen, de verschillende wateringen, en ten zuiden van Duivenvoorde de oude Veen Wech over de Horst, een kade, die mogelijk als ontginningsbasis heeft gediend. De boerderijen en versterkte huizen – merk ook op: (Ter) Horst! – liggen duidelijk in lineair verband met elkaar.

totdat er een min of meer vaste kustlijn tot stand kwam. Deze kust werd gevormd door een reeks parallelle zandruggen, die naar vorm – maar vermoedelijk niet naar schaal – vergelijkbaar zijn met de zandbanken zoals we die nu ook nog kennen. Deze zogenoemde strandwallen ontwikkelden zich van oost naar west, dus de oudste liggen het meest landinwaarts en deze zijn dan ook het minst ontwikkeld, dat wil zeggen het laagst. Dit betekent dat – ondanks de stijging van de zeespiegel – de kustlijn zich naar het westen verplaatste en niet – zoals thans voor de toekomst wordt gevreesd – naar het oosten.³ Uiteindelijk sloot de kustlijn zich vrijwel geheel en bleven slechts enkele riviermondingen als estuaria – met getijdenwerking dus – intact. Op de strandwallen ontwikkelden zich onder invloed van de wind en de voortgaande aanvoer van zand de Oude Duinen. Deze Oude Duinen en strandwallen laten zich zowel in het veld als op de kaart thans nog goed herkennen als van het zuidwesten naar het noordoosten gerichte zandruggen. De meeste zijn begroeid met loofbos en struikgewas, maar in een aantal gevallen zijn ze afgegraven en laten de plaatsen waar ze zich ooit bevonden zich juist herkennen door een 'leeg', open landschap temidden van het groen. Ze gaan dan ongemerkt over in de zogenoemde strandvlakten. Strandvlakten zijn oude stranden die zich vóór de strandwallen bevonden vóórdat deze door nieuwe wallen werden ingesloten. De bodem van de strandvlakten bestaat eveneens uit zand, maar in de loop der eeuwen heeft zich daarop een veenlaag kunnen ontwikkelen. In een verzoetende binnenzee kwamen planten tot ontwikkeling en dit gebied is dan ook vrijwel volledig 'verland'. De planten stierven namelijk af zonder geheel te vergaan en vormden zo op den duur een dikke, humusachtige bodemlaag. Uiteindelijk groeide het zogenoemde veenmosveen (*sphagnum*) onder invloed van regenwater zelfs zo hoog door dat er veenbulten of veenkussens ontstonden die verscheidene meters boven zeeniveau uitstaken. De veenkussens waren verzaaid van water en hierdoor nauwelijks toegankelijk, maar ze zijn uiteindelijk door de mens ontgonnen en zeer bepalend geworden voor het aanzicht van Holland en daarmee ook van een groot deel van Wassenaar en Voorschoten. Parallel met de verovering van het veengebied door de mens vond echter nog een andere belangrijke geologische ontwikkeling plaats:⁴ vanaf omstreeks 1100 zijn de Jonge Duinen 'komen aanwaaien'. De Jonge Duinen zijn veel kalkrijker, reliëfrijker en volumineuzer dan de Oude Duinen en ze zijn deels over de Oude Duinen en de strandvlakten heen gestoven. Vijf eeuwen lang – tot rond 1600 – is er dan ook ernstig geklaagd over het stuiven. Door hun reliëf en uitgestrektheid zijn de Jonge Duinen – net als het veengebied, het Oude Duinen-, strand-

wallen- en strandvlaktelandschap – beeldbepalend in Voorschoten en Wassenaar: ze vormen er een brede, hoge horizon ten westen van het laagland.⁵

De vroegste bewoning

Met de totstandkoming van de strandwallen en de opvulling van de strandvlakten raken we voor het eerst duidelijk de (agrarische) geschiedenis van Wassenaar en Voorschoten: ongeveer in dezelfde tijd waarin op andere plaatsen in Nederland de hunebedden werden gebouwd, was er eveneens bewoning van de deels met planten en bomen begroeide en met weinig materiaal bedekte strandwallen. Schriftelijke bewijzen daarvan bezitten we uiteraard niet en we moeten ons dus vooral verlaten op bodemkundig, archeologisch en ook vegetatieonderzoek. Op de oostelijke strandwallen en de hierop inmiddels tot ontwikkeling gekomen Oude Duinen was begroeiing opgekomen en kennelijk bestond er op meerdere locaties een voldoende ‘mensvriendelijk’ milieu. Er zijn op verschillende plaatsen, onder meer in Voorschoten, vondsten gedaan die duidelijk maken dat rond 2000 v. Chr. – in de Nieuwe Steentijd of Neolithicum – de vermoedelijk eerste bewoners bezit namen van deze oostelijke strandwallen. Zo zijn er sporen van een nederzetting gevonden aan de huidige Donklaan.

Het gebied kan echter alleen maar bewoonbaar zijn geweest wanneer men veilig was voor het (zee)water, wanneer er voldoende zoet water aanwezig was en indien er ook mogelijkheden bestonden voor het houden van vee, het beoefenen van akkerbouw en voor jagen en vissen. Het is gebleken dat er enige graansoorten werden verbouwd op kleine akkertjes en de veestapel moet ook toen onder meer al runderen, varkens, schapen en geiten hebben omvat. De jacht richtte zich onder andere op herten, reeën en wilde zwijnen en de visvangst op alle voorkomende soorten – er zijn zelfs resten van een aangespoelde en vervolgens verwerkte potvis gedetermineerd! Om onderkomens te bouwen zijn hout en vlechtmateriaal voorhanden geweest, onder meer vanuit het (strandvlakte)veen en hiernaast heeft ook de mogelijkheid tot het verzamelen van vruchten tot de noodzakelijke voorwaarden voor het opbouwen van een bestaan behoord: noten, bessen en ander fruit zullen welkom zijn geweest. De eerste bewoningssporen in Voorschoten – met onder meer ook scherfmateriaal en stenen bijlen – zijn in 1965 gevonden in de omgeving van de huidige Generaal Spoorlaan. Hier had 4.000 jaar geleden al enige veenvorming (of overgroeiing) plaatsgevonden op een lager en natter deel van het oude duin van de oostelijkste strandwal en er was blijkbaar een voldoende vochtige bodem voor een nederzettinkje. Of de bewoning van de

strandwallen in de Nieuwe Steentijd permanent was of dat er sprake was van tijdelijke vestigingen op steeds verschillende locaties is niet zeker, maar wel zijn er uit meerdere perioden en op verschillende plaatsen sporen van neolithische nederzettingen en van menselijke activiteiten in en rond Voorschoten en Wassenaar aangetroffen. De afzonderlijke culturen van de neolithische mens zijn echter steeds weer markant anders en bewoningscontinuïteit ligt dus niet voor de hand. Terwijl de bewoning in en nabij het tegenwoordige Voorschoten na de Nieuwe Steentijd tot een einde lijkt te zijn gekomen, vond die echter op andere plaatsen wel voortgang. Zo zijn er van elders uit onder meer de Bronstijd en de IJzertijd opgravingsgegevens die erop duiden dat in het gebied van de Oude Duinen verschillende stammen van jagers en landbouwers woonden en werkten. Er werden in Monster – iets onder Den Haag – op één en dezelfde plek vondsten gedaan uit sterk gespreide perioden, namelijk onder meer van circa 2000 v. Chr., van circa 1300 v. Chr. en van circa 700 v. Chr. Een van de spectaculairste vondsten hieronder is die van een prehistorisch akkertje met ploegsporen. We moeten ons hierbij realiseren dat deze perioden even ver uiteen liggen als wij van de middeleeuwen zijn verwijderd! Het is niet onmogelijk dat dergelijke vondsten ooit ook in of rond Voorschoten of Wassenaar worden gedaan. Zeker is intussen wel dat de gevonden vestigingsplaatsen in de Oude Duinen zeker geen continue bewoning kenden tot in historische tijden, dat wil zeggen tot in de tijd dat er (ook) schriftelijke bronnen ter beschikking staan.

Wassenaar is wat betreft vondsten uit de prehistorie tot nu toe wat minder bedeed dan Voorschoten. Wassenaar ligt op een westelijker en dus jongere strandwal, die wat later als woonplaats geschikt werd en vooralsnog lijkt het erop dat er in het Neolithicum weinig of geen bewoning heeft plaatsgevonden. Incidentele vondsten op de meest westelijke strandwallen duiden eerder op jagen, visen of verzamelen in deze gebieden. Opmerkelijk is echter wel dat in het gebied Maaldrift – op de ‘kop’ van de strandwal aldaar – sporen van steurvisserij uit het Laat-Neolithicum zijn gevonden. Verder zijn binnen Wassenaar wel vondsten gedaan uit de Vroege Bronstijd – dus van omstreeks 1500 v. Chr. – waaronder scherfmateriaal. Mede uit onderzoek elders is echter duidelijk geworden dat overstromingen en zandverstuivingen continue bewoning gedurende de Bronstijd maar beperkt mogelijk hebben gemaakt. Niettemin is er in 1987 een belangrijke opgraving gedaan in het Weteringpark, waarbij enige sporen van een nederzetting en een grafkuil met twaalf skeletten werden blootgelegd. Net als in het Neolithicum vond er gedurende de Bronstijd en de IJzertijd enige akkerbouw en

veeteelt plaats op daartoe geschikt gemaakte erfjes. De veeteelt zal in dienst hebben gestaan van de akkerbouw: meststoffen en trekkracht waren onmisbaar om de duingrond te benutten. De teelt van gewassen vond vooral plaats aan de enigszins vochtige randen van de duintjes, terwijl het vee – runderen, schapen en varkens – in de strandvlakten kon werd geweid.⁶ In de IJzertijd is er onder meer bewoning geweest van de omgeving van het huidige Valkenburgse Meer. Daar zijn in de laatste jaren van het vorige millennium sporen van een nederzetting blootgelegd van omstreeks 600 v. Chr., dus uit de Vroege IJzertijd. Bovendien zijn in Wassenaar resten van houten wegen door het veen aangetroffen.

Bewoning in de Romeinse Tijd

In de Romeinse Tijd was het gebied tussen de mondingen van de Oude Rijn en de Maas een belangrijk militair en economisch centrum. De militaire betekenis van dit toentertijd door de Cananefaten bewoonde gebied kreeg onder meer vorm in de forten langs de Oude Rijn, waarvan die bij Leiden (*Matilo* of Roomburg), te Valkenburg (*Praetorium Agrippinae*) en bij Katwijk (*Lugdunum Batavorum* of Brittenburg) nog steeds tot de verbeelding spreken. Als economisch hart van de streek gold *Forum (H)adriani*, vlakbij het huidige Voorburg. *Forum Hadriani* lag op dezelfde – de meest oostelijke – strandwal als Voorschoten, langs de westgrens van het uitgestrekte veengebied achter de duinen. De Oude Rijn en de Maasmonding werden rond het jaar 47 met elkaar verbonden door de zogenoemde *Fossa Corbulonis*, of Corbulogracht, een grotendeels gegraven vaarweg, die van Fort Matilo ongeveer naar het huidige Honselersdijk liep – en die *Forum Hadriani* (later Arentsburg genoemd) zowel vanuit het noorden als uit het zuiden ontsloot. De Corbulogracht, genoemd naar de veldheer die opdracht gaf tot het graven ervan, passeerde vlak ten oosten langs het huidige Voorschoten en hij viel in dit gebied (vrijwel) samen met het huidige Rijn-Schiekanaal dat, evenals zijn Romeinse voorganger, goed aansloot bij de bestaande (natuurlijke) afwatering ter plaatse.⁷ Het inheemse agrarisch bedrijf was in deze tijd overwegend gericht op veeteelt, maar ook de akkerbouw was van blijvende betekenis. Gerst, rogge, gierst, tarwe en haver, en hiernaast peulvruchten en vlas zijn door zogeheten pollenanalyse⁸ aangetoond. De samenleving was in hoofdzaak zelfvoorzienend, maar er kwam van oudsher ook wel ruilhandel voor; zo waren de maalstenen voor graan van elders afkomstig. Runderen vormden het veruit belangrijkste deel van de veestapel, met hiernaast schapen en in beperkte mate ook varkens, geiten, pluimvee en paarden; de dieren werden gehouden op door natuurlijke

grenzen omsloten of kunstmatig omheinde terreinen, waarin tevens afwateringsvoorzieningen konden zijn aangebracht. Jacht en visserij waren ook in de Romeinse Tijd van belang. Met name in de nabijheid van de Romeinse nederzettingen raakte de lokale bevolking in de loop van de eerste eeuw van onze jaartelling meer en meer betrokken op de Romeinse economie. Het ligt voor de hand dat ook en vooral in de nabijheid van Forum Hadriani een belangrijke uitwisseling van goederen heeft bestaan en dat de toenmalige boeren op de strandwallen te Voorschoten en Wassenaar hebben meegedraaid in het Hadriaanse markt-circus. Dit kan verklaren dat er in de Oostdorper Polder onder Wassenaar een Romeinse munt met de beeldenaar van keizer Trajanus (98-117) werd gevonden. Daarnaast zijn er grote aantallen Romeinse munten en andere voorwerpen in en om Voorschoten aangetroffen.

Het lijkt erop dat de woonfunctie van het Oude Duin- en strandwallengebied en de venen rond Forum Hadriani bij het geleidelijk ineenzakken van het *Imperium Romanum* mede ten onderging. Er schijnt (vrijwel) volledige ontvolking te hebben plaatsgehad. Klimatologische achteruitgang – dat wil zeggen vernatting van de bodem – maar vooral politieke instabiliteit en economische tegenwind hebben elkaar vermoedelijk flink versterkt en op den duur bracht een te intensieve exploitatie van de duin- en veengronden hierbij mogelijk de doodsteek toe. Het gevolg was dat de al ontgonnen flanken van de Oude Duinen weer overwoerden en dat bos- en veengroei nog enige eeuwen voortgang konden vinden. Het hele gebied raakte meer en meer verlaten en pas van verscheidene eeuwen later zijn er dan weer duidelijke sporen van bewoning. Ook toen waren de strandwallen het eerst aan de beurt en pas veel later kwam het veengebied aan snee.

Middeleeuwse benutting van de duingebieden

Pas in het begin van de 7de eeuw duiken er weer gegevens op over het gebied rond Wassenaar en Voorschoten.⁹ Op initiatief van Frankische koningen vonden in die tijd herstelwerkzaamheden aan de Corbulogracht plaats bij Roomburg achter Leiden en later diezelfde eeuw hebben zij de vaarweg nogmaals onderhanden genomen. Dit feit betekent niet dat Voorschoten toen al op de kaart stond of dat het gebied vanuit deze richting (her)ontgonnen zou zijn, maar wel dat het kustgebied niet langer in een isolement van wildernis verkeerde. Dat blijkt ook uit de vondst van 7de-eeuwse ploegsporen op een strandwal in Den Haag en vooral uit opgravingen in onder meer Valkenburg, Rijnsburg, Katwijk

en Monster. Er is onder andere een kostbare, vermoedelijk in het Engelse Kent vervaardigde gesp aangetroffen en ook vond men nederzettingssporen die wijzen op agrarische en enige ambachtelijke activiteit. Het is zeker dat er in Valkenburg koeien werden gehouden voor de melkproductie en voor de fok; ook dit laatste wijst op handel – of op zijn minst op externe contacten. Die contacten verliepen deels over water, maar zeker ook over land, en hiertoe kwamen zandpaden over de strandwallen tot ontwikkeling. Mede hierdoor ontwikkelden zich vanuit een beperkt aantal bewoningsclusters her en der nieuwe nederzettinkjes en raakten de flanken van de Oude Duinen en de strandwallen langzamerhand opnieuw bewoond.

De nederzettingen die zich hier vanaf de vroege middeleeuwen ontwikkelden – ze zijn vermoedelijk het best als buurtschappen¹⁰ te karakteriseren – waren over het algemeen enigszins lineair van karakter, maar er waren minstens twee varianten, die beide tot de ‘geestdorpen’ kunnen worden gerekend (een ‘geest’ is een complex van duinakkerijtjes). In de eerste variant werd de dorpskom gevormd door een langgerekte brink, die in feite niets anders was dan een verwijding van de doorgaande weg. In het tweede type was de kom bij – of zelfs voorbij – een splitsing of vork van de doorgaande weg gesitueerd; in feite was er een min of meer sigaarvormige route om de geest ontstaan. We kunnen het eerste type nog goed herkennen in dorpen als Lisse en Noordwijk-Binnen, terwijl het tweede onder meer voorkomt in Oegstgeest en – maar dan iets minder duidelijk – in Noordwijkerhout. Opmerkelijk genoeg is zowel Voorschoten als Wassenaar een hybride (meng)vorm van beide. In Voorschoten splitste de oude Heerweg zich, maar ook is duidelijk een brinkstructuur in deze hoofd-verkeersas over de strandwal – Voorschoterweg-Voorstraat-Veurseweg – herkenbaar: de Voorstraat fungeert hier al van oudsher als brink en markt. Ook de kom van Wassenaar is niet duidelijk in het geschetste patroon in te passen, maar hiervoor is een goede verklaring: het dorp ligt op het noordelijk uiteinde van een alleen naar het zuiden duidelijk in het veld herkenbare strandwal, die wordt geflankeerd door twee minder geprononceerde wallen. Ze liepen alle dood in het toenmalig estuarium van de Oude Rijn, dat juist in de 9de tot de 11de eeuw sterk aan het verlanden was en toen een verraderlijk kwelderkarakter moet hebben gehad: lopen en varen waren er beide af te raden. Er ontwikkelde zich in de vroege middeleeuwen vanuit Wassenaar dus geen doorgaande verbinding naar de noordzijde van de Oude Rijn, terwijl ook kernen als Valkenburg en Katwijk toen over land slechts bereikbaar waren via de zuidelijke oeverwal van de rivier. De lokale wegen

uit het zuiden (buurwegen) maakten daarom in Wassenaar haakse hoeken naar de twee flankerende strandwallen: zulke dwarswegen over de strandvlakten werden (later) wel 'dammen' of 'voorden' genoemd.¹¹ De van oudsher diagonaal door de haakse structuur brekende assen van de huidige Achterweg en de Berkheistraat duiden op een iets latere ontstaansperiode van deze verbindingen; het effect was echter ook hier dat er agrarische (geest)gronden werden 'omzoomd'.

Wanneer we nog iets meer willen zeggen over de vroegste dorpsstructuren op de strandwallen ontkomen we er niet aan kaartmateriaal uit veel later tijd te raadplegen. Dit draagt het risico in zich dat een in de loop der eeuwen reeds sterk gewijzigd beeld als 'oorspronkelijk' wordt betiteld, maar er staat tegenover dat het algemeen voorkomen van karakteristieken ook de waarde van continuïteit in zich draagt. We kunnen dan ook stellen dat de bij de dorpen behorende akkertjes gewoonlijk relatief ordelijk aan de weg lagen. Dergelijke groepsontginningen – 'geesten', of 'kampen' zoals ze ook wel worden genoemd – bevonden zich achter of in de directe nabijheid van de boerderijen. Boerderijen en erven vormden met elkaar heldere dorpsplattegronden, met haakse paadjes en achterommetjes, zoals we ze onder meer nog goed kunnen herkennen in Warmond en Voorburg. Particuliere of eenmanskampjes kwamen vermoedelijk weinig voor. Buiten deze structuren lagen aan de strandvlakte- en veenzijden gewoonlijk weiden en hooilanden, terwijl verder ook gemeenschappelijk gebruikte gronden deel uitmaakten van de lokale economieën. Een belangrijk kristallisatiepunt binnen de buurtschappen was de kerk of de kapel; de kerstening begon in de vroege 8ste eeuw. In een aantal buurtschappen in het strandwallen- en Oude Duingebied zijn zeer vroege kerkstichtingen gerealiseerd; tot die allervroegste kerkjes behoorden die van Oegstgeest (8ste eeuw) en Valkenburg (9de eeuw), die waarschijnlijk niet voor niets aan de noord- en de zuidzijde van de Oude Rijn zijn gebouwd. Kerkjes als deze werden uiteraard gesticht in gebieden die al een zekere clustering van bevolking kenden en ze konden ertoe bijdragen dat een buurtschap tot een dorp evolueerde. We mogen wel aannemen dat Valkenburg aanvankelijk ook enige betekenis had voor Voorschoten en Wassenaar. Belangrijker is echter dat de kerkfuncties zich met het groeien van de bevolking langzamerhand verspreidden naar andere buurtschappen en *in concreto* dat in de volgende eeuwen ook kapellen – en later kerkjes en dus parochies – in Voorschoten en Wassenaar tot stand zijn gekomen. De kerk van Voorschoten volgde al in de vroege 10de eeuw, maar die van Wassenaar dateert vermoedelijk pas van twee eeuwen daarna. Beide kerken kwamen tot stand in de kom van de dorpsstructuur of vormden hiervoor een

kristallisatiepunt, in Voorschoten binnen de vork en in Wassenaar op de westelijke flank van de strandwal.

Het agrarisch bedrijf is in de vroege middeleeuwen nog steeds in hoofdzaak op de zelfvoorziening gericht geweest, maar er zijn inmiddels ook volop aanwijzingen voor externe contacten. Op vele plaatsen in het kustgebied is aardewerk gevonden uit honderden kilometers stroomopwaarts gelegen Rijn- en Maasgebieden. Eenvoudige akkerbouw en veeteelt vormden nog steeds de wortel van het bestaan, maar men vermoedt dat het vee – en dan vooral de varkens – in die tijd grotendeels ‘vrij’ rondliep in het voor een belangrijk deel nog gemeenschappelijk beheerde bos en veld en dat er ook nauwelijks bijvoeding plaatsvond. Wanneer dit juist is, zou er dus relatief weinig dierlijke mest voor de akkerbouw voorhanden zijn geweest en het benutten van plaggen uit de wilde gronden voor dat doel moet dan ook van groot belang zijn geweest. In de jachtperiode werd een deel van dit half gedomesticeerde vee geslacht ter aanvulling van het menu. In de 10de en 11de eeuw waren er zeker al door sloten omgeven weiden in de kuststreek: de karakteristieke ontginning van het aan de strandwallen grenzende veen was begonnen. In de praktijk zullen er (op geruime afstand van de nederzettingen) – waar nodig – omheiningen of afzettingen geweest zijn, waardoor organische begroeiingen tot stand kwamen; het is echter denkbaar dat ze later deels zijn geformaliseerd. In het gebied van de strandwal- en strandvlakteontginningen zijn dergelijke grenzen op den duur moeilijk herkenbaar gebleken, maar we moeten ons hierbij eenvoudig paal- en vlechtwerk voorstellen. Omheiningen als deze werden steeds meer nodig, daar er boetes werden geheven wanneer vee zich in niet geoorloofde zones had begeven – en het kon zelfs worden geconfisqueerd door de plaatselijke heer – in dit gebied vaak de grafelijke houtvester. In 13de- en 14de-eeuwse bronnen zijn hiervan vele voorbeelden te vinden. Het oostelijk duingebied of de ‘wildernis’ bestond toentertijd voor een niet onbelangrijk deel uit bos zodat het afpalen van stukken land geen probleem geweest moet zijn.¹² De akkerbouw vond plaats op kleine, tegen al te opdringerig vee en lokaal wild omheinde akkertjes: dus niet de veestapel was hier ‘ingekraald’, maar de akkers waren omzoomd.¹³

Van stedelijke nederzettingen en grote marktplaatsen was in dit gebied – na het ten onder gaan van het Romeinse Forum Hadriani – nauwelijks sprake. Vanaf omstreeks het jaar 1000 stonden er echter ingrijpende veranderingen te gebeuren, die het aanzien en de economie van Holland – en zeker ook die van Voorschoten en Wassenaar – ingrijpend zouden veranderen. Het gaat hierbij onder

meer om de onstuitbare opkomst van de Jonge Duinen, sedert circa 1100, en de gevolgen hiervan voor het agrarisch bedrijf en het grondgebruik in het algemeen. Hiernaast werd – zoals reeds aangestipt – de ontginning en exploitatie van belendende veengronden rond het jaar 1000 aangevangen.

De gronden in het duingebied en ook andere wildernissen, zoals delen van het veen, werden van oudsher een deel van het jaar gedeeltelijk gemeenschappelijk benut door de bewoners van de desbetreffende dorpsgebieden. Dit betekende dat er vee werd geweid en verder werd er onder meer hout gekapt. Sedert de vroege 13de eeuw had een door de graaf aangestelde houtvester de bevoegdheid vergunningen voor kappen van bos en jacht in de wildernis te verstrekken en uit rekeningen van deze houtvesters is veel informatie te halen. Zo blijkt hier onder meer uit dat voortaan betaald moest worden voor het hout en ook dat er hier en daar veen werd afgegraven om als brandstof te dienen, maar mogelijk ook als plaggenmateriaal, dus als plantaardige mest voor de zandgronden. Vanaf het midden van de 15de eeuw zien we dat er keuren (verordeningen, wetten) zijn uitgevaardigd waarmee het gemeenschappelijk gebruik aan banden werd gelegd en dat de bevolking meer en meer gedwongen werd het vee op gepachte of eigen gronden te houden. Verder wordt in de grafelijke rekeningen reeds in de 14de eeuw gesproken over het beplanten van duinen om het stuiven tegen te gaan en in het bijzonder vanaf het laatste kwart van de 15de eeuw zijn er vele klachten over zandoverlast en noodzaak tot (helm)beplanting.¹⁴ Het toezicht op helmbeplanting en vervangende boomaanplant werd in 1515 in handen gegeven van de twee betrokken hoogheemraadschappen: namelijk die van Rijnland en van Delfland, die deze taak al spoedig hoofdelijk omsloegen over hun ingezetenen. Heel concreet is een stuk uit 1521, waarin onder meer aan Wassenaar en Berkheij wordt opgedragen te zorgen voor beplanting met helmgras, en wel respectievelijk op 14 en 1 morgen duinen.¹⁵ Het ging hierbij vermoedelijk om de meest westelijke duinstrook (de zogenoemde 'zeereep'), maar al spoedig kwamen ook klachten over het stuiven over cultuurgronden van meer landinwaarts gelegen plaatsen als Valkenburg en Wassenaar. Om verder verval van de gronden tegen te gaan werden daarom vanaf 1603 meerdere keren verbodsbepalingen uitgevaardigd op het weiden van vee in de duinen, maar keer op keer werden die overtreden. Ook het kappen van hout, het verzamelen van takken en stro, stroperij en het zich vermenigvuldigen van (de van oudsher niet inheemse) konijnen deden het duingebied geen goed. Rond 1660 werden delen van de duinen zelfs van konijnen ontdaan – maar ondanks de niet malse boetes op overtredingen ging het bederf

van de gronden en daarmee het oprukken van het zand gewoon door.¹⁶ Pas in de loop van de 17de eeuw moet er weer enige stabilisering zijn opgetreden, maar deze was vermoedelijk meer te danken aan vernatting en verkoeling van het klimaat dan aan de genomen maatregelen.¹⁷ In elk geval kunnen we nog heden ten dage vaststellen dat de Jonge Duinen in Wassenaar over een breed front zijn opgerukt en ver over de westelijke oude duinformaties zijn gestoven en dat ze tot dichtbij de dorpskern reiken. Het huidige Duinrell ligt bijvoorbeeld aan de voet van de jonge duinen, maar ook – van noord naar zuid – Rijksdorp, De Kieviet en ten slotte de Roggewoning.

De mens veroverd het veen

In dezelfde periode waarin vanuit het westen het jonge duinzand landinwaarts stootte, ging de mens er meer en meer toe over de achter de strandwallen gelegen venen stelselmatig te ontginnen. Het is niet erg waarschijnlijk dat er een oorzakelijk verband tussen beide ontwikkelingen bestaat, maar dit neemt niet weg dat aantasting van cultuurland in het westen de blik al snel naar het oosten zal hebben doen richten. Toenemende bevolkingsdruk wordt algemeen als belangrijker factor genoemd. De strandwalbewoners moeten al in de 10de eeuw op beperkte schaal delen van het veen in cultuur hebben genomen – uiteraard ook het veen in de strandvlakten. Maar al veel eerder werd het veen extensief benut voor de jacht, het verzamelen van veldvruchten en vlechtmateriaal en voor het hakken van bepaalde houtsoorten, zoals els, berk en wilg. Voor een intensiever gebruik van het veen moest het echter beter ontwaterd worden. Aanvankelijk vermoedelijk proefondervindelijk, maar later zeer gericht en gestuurd kwam een ontginningssysteem tot ontwikkeling dat op den duur in heel Holland mogelijkheden tot een grootschalig agrarisch gebruik van de veenmosveenkussens mogelijk maakte. Eerst werden er op beperkte schaal dammetjes en slootjes aangelegd om het overigens nog op natuurlijke wijze afstromende water te leiden, maar op den duur werd een steeds geavanceerder aanpak gerealiseerd. Zoals hierboven reeds werd opgemerkt, waren de veenkussens tot enige meters boven zeeniveau aangegroeid en hierdoor kon het overvloedige water langs kleine veenstroompjes wegvloeien naar de Oude Rijn en de Maas-Rijnmond. De Mare en de Zijl (bij Leiden), de Ade (bij Rijpwetering) en de Weipoortse Vliet (in Zoeterwoude) zijn slechts enkele voorbeelden van zulke oude stroompjes, maar ook de dicht tegen de strandwal gelegen Vliet – ongeveer overeenkomend met de vroegere Corbulogracht en vooral met het huidige Rijn-Schiekanaal – zorgde voor afvoer van

veenwater.¹⁸ De ontginning van veenbulten geschiedde meestentijds vanuit een bestaande nederzetting – of anders op grond van een geheel ambacht – maar uiteindelijk botsten de pioniers van weerszijden aan de grens van hun territorium op elkaar. De grens laat zich dan ook meestal gemakkelijk herkennen aan een ‘ritssluiting’ van kavels aan weerszijden van een wetering of een scheidsloot. Een ander kenmerkend aspect aan de ontginning in veengebieden is dat de boerenbedrijven in lineair verband kwamen te liggen: op die manier waren alle boerderijen min of meer gelijkwaardig qua bodemkwaliteiten, bereikbaarheid, oppervlakte en ontstonden ijle, lintvormige structuren en nederzettingen.

Er waren in feite twee verschillende ontginningssystemen voor het veen. Beide vooronderstelden een collectieve aanpak. Het bekendste systeem is dat waarbij de ontginners uitgingen van een reeds bestaande basis – bijvoorbeeld de oever van een natuurlijke waterloop of een strandwal (met een hiermee evenwijdige afwatering), of eventueel ook een al gegraven vaart of een wetering – en waarbij zij van daaruit, min of meer haaks op de basis, zwetslootjes steeds dieper het veenkussen ingroeven. Bij het tweede systeem, dat slechts toegepast kon worden wanneer (door een natuurlijke oorzaak) de ontwatering reeds was verbeterd, gingen ze precies andersom te werk en startten de ontginners langs de flanken, of zelfs op de top van een veenkussen. Ze wierpen daar dan één of meer zogenoemde ‘achterkades’¹⁹ op, van waaruit ze vervolgens slootjes naar beneden groeven. Beide systemen bestonden naast elkaar en kunnen ook complementair zijn uitgevoerd. De ontginning had in de eerste plaats ten doel het winnen van cultuurgronden en niet het graven naar brandstof (turf²⁰). Er zijn vele 13de- en 14de-eeuwse schriftelijke bewijzen van het op uitgebreide schaal voorkomen van akkerbouw op veengronden en de ontwatering van de toplaag moet dan ook zeer effectief zijn geweest. Er werden door de grondeigenaren korentienden²¹ geïnd en ook werd er ‘korenveen’ of ‘teelland’ verhuurd of verhandeld. Een duidelijk voorbeeld hiervan in de strandvlakte tussen Voorschoten en Wassenaar is een in de eerste helft van de 14de eeuw genoemde akker aan de Papeweg.

De ontginning vond lang niet overal systematisch plaats en deze leidde dan ook niet per definitie tot regelmatige verkavelingspatronen. Vooral bij Oud-Ade, maar ook rond Valkenburg en Leiderdorp zijn de verkavelingen erg onregelmatig, wat kan duiden op relatief hoge ouderdom, bijvoorbeeld de 10de of 11de eeuw. Ook bij Warmond en Oegstgeest komen veelvuldig zulke onregelmatige ‘blokverkavelingen’ voor, maar in Wassenaar en Voorschoten zijn ze relatief zeldzaam. Opmerkelijk is wel dat de minst regelmatige kavelvormen en perceelstruc-

turen in het noorden zijn gelegen en dat vooral in het zuidelijk deel van Wassenaar – in de omgeving van de landscheiding tussen Rijnland en Delfland – regelmatige verkavelingspatronen de toon zetten. Toch is in Wassenaar en Voorschoten vermoedelijk nooit een strenge organisatie²² geweest, daarvoor was het ontginningsproces al te ver voortgeschreden – wel was er natuurlijk een collectieve aanpak. Vooral in de brede strandvlakte tussen de beide dorpen, in het gebied waar halverwege de 19de eeuw de spoorweg Leiden-Den Haag is aangelegd, zijn het over het algemeen smalle stroken land – begrensd door haaks op de strandwallen of weteringen uitgezette slootjes – die het beeld bepalen. Een dergelijke verkaveling wordt wel ‘strokenverkaveling’ genoemd.²³

De strandvlakten, met hun venige toplaag, en het oostelijker gelegen, uitgestrekte veengebied, werden in de 12de, 13de en 14de eeuw integraal en in toenemende mate systematisch in cultuur gebracht. Onder leiding of in opdracht van grondheerlijke landmeters of van zogenoemde locators (een soort projectontwikkelaars *avant la lettre*) groeven de boerenbewoners vanaf bestaande waterlopen, vanaf de droge strandwallen of vanaf veenkussens, bloksgewijze honderden, min of meer evenwijdige slootjes het veen in. Op enige afstand werden de slootjes onderling verbonden door een of meer weteringen, weteringen, ‘tochten’ of ‘tochtsloten’. Via de vele honderden slootjes, die ook wel ‘zwetsloten’ worden genoemd, en de weteringen werd het water versneld afgevoerd en kon de toplaag van het veen voldoende drogen.²⁴ Binnen Wassenaar kwamen zo onder meer de (uit de Karske ontstane) Kaswetering, de Zijlwetering, de Veenwetering, de Schenkwatering en – op de grens met Voorschoten – de tegenwoordige Scheidingswetering tot stand. In Voorschoten zijn onder andere de Maaldriftse of Korte Wetering, de (mogelijk op een natuurlijke voorganger teruggaande) Dobbewatering en de Voorwetering zo ontstaan, terwijl de Vliet – nu het Rijn-Schiekanaal – wel een vergelijkbare functie, maar niet dezelfde oorsprong had. Overigens moeten we er in alle gevallen rekening mee houden dat gedeelten van de waterlopen teruggrepen op, of aansloten bij reeds van nature bestaande veenstroompjes. Opmerkelijk hierbij is dat – terwijl de eerdere boerenbedrijfsjes waren geconcentreerd in de langgerekte nederzettingen op de strandwallen – de latere boerderijen juist uitwaaierden, om (lange) linten te gaan vormen langs, of op afstand parallel met wegen en wateren. Het patroon dat hierbij thans zichtbaar is, verraaft nauwkeurig het verloop van de onderliggende strandwallen, maar of dat altijd zo duidelijk was, is met de hier ter beschikking staande gegevens niet te bepalen. Dat er door de eeuwen heen enige selectie of ook wel eens herlocatie

plaatsvond, is echter wel zeker. De typerende nederzettingsvorm van het Hollands-Utrechtse veenontginningsgebied, met zijn 'strokenverkaveling met bewoning van de kavel', werd zo, in enigszins aangepaste vorm, dus ook kenmerkend voor de strandvlakten. We zien dit heel duidelijk op de kaarten van 1614 en 1615.

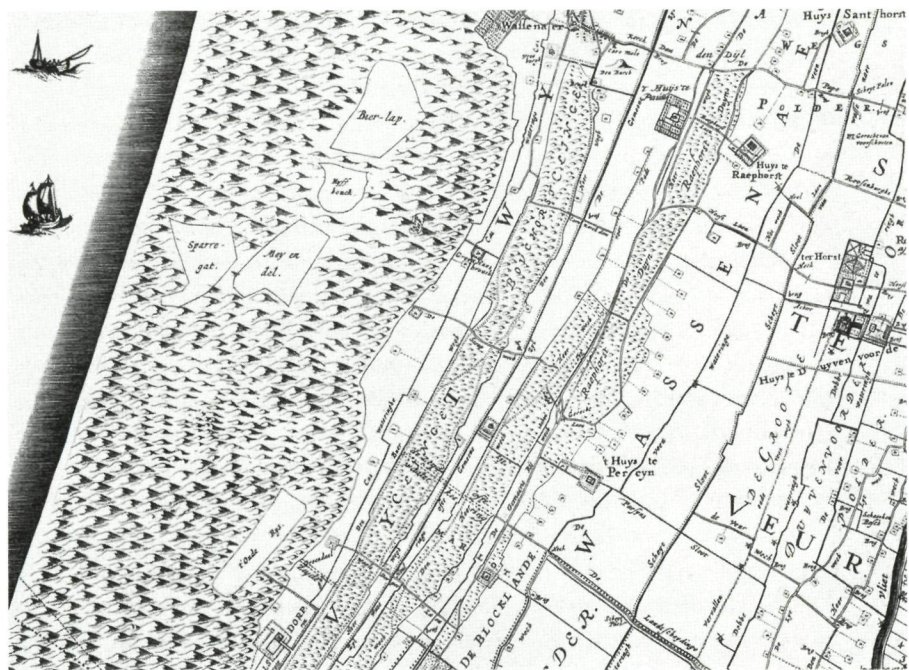
Nadat de waterlossing aanvankelijk dankzij het natuurlijk reliëf van de veenkussens zeer eenvoudig was geweest, ontstonden er op den duur problemen, die vanaf de 14de eeuw leidden tot het op ruime schaal toepassen van diverse kunstmatige afwateringsvoorzieningen, met name sluisjes. Want veen dat droger wordt, slinkt en komt steeds lager te liggen – een algemeen voorkomend verschijnsel dat wel 'inklinken' wordt genoemd en dat met een snelheid van één meter per eeuw kan plaatsvinden.²⁵ Laag liggend land wordt spoedig natter en bij niet-ingrijpen zou het op den duur 'verdrinken'. En dat hadden zowel de boeren als de Hollandse graven al gauw in de gaten, overigens zonder dat ze begrepen wat er feitelijk aan de hand was. Op de veengronden verloor de akkerbouw langzaam, maar onafwendbaar terrein aan de veeteelt, die minder eisen aan de bodemtoestand stelde, mede doordat het vee kleiner en dus lichter was dan heden. Dat niet alléén de fysieke toestand hiervoor als oorzaak kan worden opgevoerd, is inmiddels overigens wel zeker; ook de concurrerende import van graan uit de Baltische staten bracht mee dat de inheemse teelt achteruitging, maar op den duur werd akkerbouw op het veen vanwege de permanent hoge grondwaterstand sowieso onmogelijk. We zien deze zogenoemde 'bodemdegradatie' niet alleen optreden in en rond de Wassenare en Voorschotense venen, maar ook elders in de strandvaktevenen en in het uitgestrekte Hollands-Utrechtse veengebied, zij het niet overal op hetzelfde moment. Maar dat is niet vreemd, want ook de eerste ontginning en dus de start van de bodemdegradatie vond niet overal tegelijk plaats.²⁶

Door de steeds voortgaande daling van het landoppervlak door klink en oxidatie was op den duur afwatering door middel van sluisjes dan ook niet meer afdoende en vanaf de vroege 15de eeuw ontstonden polder(tje)s²⁷ met molenbemaling. De poldergebieden waar molens totstandkwamen, waren vaak al zo goed als onbewoonbaar geworden als gevolg van veelvuldige wateroverlast en de bevolking had zich er al genoodzaakt gezien zich terug te trekken op hoge, droge plaatsen, zoals dijkjes, natuurlijke ruggen en uit ervaring bekend geworden, relatief droog blijvende plaatsen in het land. Vermoedelijk was dit op den duur even-

eens in Wassenaar en Voorschoten het geval, maar hier kwamen de meeste poldermolens aanzienlijk later tot stand, namelijk pas in de 16de en vooral de 17de eeuw. Zo zijn vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw op grote schaal gronden – die daarvóór soms al particuliere poldertjes bevatten – bekaad en tot gemeenschappelijke poldergebieden ingericht. Tot de belangrijkste behoren: de Papewegse Polder, die totstandkwam in 1625/26, de Duivenvoordse Polder (1626), de Ruijgelaanse- en Zonneveldspolder (1631), de Stevenshofjespolder (1632/33), de Raaphorster Polder (1632/69), de Oostdorper- en Huis-ter-Weerpolder (1633), de Knippolder (1641), de Noord-Hoflandse Polder (1641/64), de Veenzijdsche Polder (1651/74), de Ommedijkse Polder (1639/52) en de Oranjepolder (1673). Later, ook in de 18de en 19de eeuw, volgden er nog verscheidene andere en tevens vonden er samenvoegingen plaats. Uiteindelijk waren de lage gronden onder de beide gemeenten vrijwel geheel als polders ingericht en waterden slechts de strandwal- en de Oude en Jonge Duingronden nog op natuurlijke wijze af.²⁸

Boerderijplaatsen

Met de voortgaande vernatting was in de 17de eeuw de akkerbouw zo goed als verdwenen uit de veengebieden van Voorschoten en Wassenaar en teruggedrongen naar de zandige gronden. Akkerbouw was in feite slechts mogelijk op de strandwallen en dan nog uitsluitend met behulp van dierlijke mest en dit betekende de uitoefening van gemengd bedrijf. Daar waar in het veen nog een vorm van gemengd bedrijf werd uitgeoefend, moest in elk geval in de zeer nabije ondergrond een zandlaag aanwezig zijn om het overvloedige water snel te kunnen verwerken en verder af te voeren. Dat waren de plaatsen waar met de daling van het veen de strandwallen het dichtst aan de oppervlakte waren komen te liggen. En dit waren tevens de meest geschikte locaties voor de fundering van bouwwerken en het mag ons daarom ook niet verbazen dat er nogal wat boerderijen zijn blijven bestaan op plaatsen die in het veld geen zichtbare afwijking van de omgeving vertonen, maar die bij nader inzien wel het verloop van de onderliggende strandwal blijken te volgen. Dat het hierbij niet noodzakelijk om de oorspronkelijke boerderijplaatsen gaat, werd reeds eerder aangestipt. Intussen waren het de uit praktijk gebleken, relatief droge plaatsen binnen de polders die de meest geschikte locaties voor boerenbedrijven bleven. Blijkens de kaarten van 1614, 1615 en 1746 waren er verschillende boerderijen gevestigd aan de Heren- en de buurwegen – deze lagen uiteraard het meest veilig en stabiel – maar er lagen

Fragment van 't Hooge Heemraedschap van Rhymland van Melchior Bolstra uit 1746 (bijgewerkt naar toen reeds ongeveer honderd jaar oude etsplaten). Tussen de huizen Raephorst en Percijn wordt Raephorst Duyn aangegeven; op de strandwal ten westen daarvan de (Bouchorst) Clinge. De Oude Veenweg is als Vervallen Oude Veenwegh aangeduid.

ook bedrijven op geruime afstand daarvan in de strandvlakten. Een aantal hiervan is gevestigd op een slechts weinig ontwikkelde en in het veld amper waarneembare strandwal in de strandvlakte ten oosten van de Herenweg te Wassenaar, namelijk in de Veenzijsche Polder. Niet voor niets liggen ze alle op een rij, net als de boerderijen die behoren tot de landgoederen van 'De Horsten'. Enkele van deze oude boerderijen en boerderijplaatsen zijn ook heden ten dage nog opvallend aanwezig. Voorbeelden zijn: de Kerkewoning, de Achterlaanhoeve, Laan en Berg en Beerestein. Vooral op de kaarten van 1614 en 1615 zijn ook veel boerderijen weergegeven in het noordelijk verlengde van de Oude Duin- en strandwalformaties en we mogen, naar analogie van het voorgaande, aannemen dat deze waren gevestigd op de relatief droge zandopduikingen.

Tot de beste aanwijzingen voor vroegere boerderijlocaties behoren ook enige

(voormalige,) ogenschijnlijk geheel in het veen gelegen, voorname en versterkte huizen, zoals Duivenvoorde, Ter Weer, Raaphorst, Ter Horst, Santhorst, Rosenberg, Starrenburg en Persijn.²⁹ De geschiedenis van deze huizen gaat terug tot de 13de eeuw of eerder en hoewel we hiervan door gebrek aan oudere schriftelijke of archeologische gegevens (nog) niet absoluut zeker kunnen zijn – is een oorspronkelijke stichting als boerenhoeve voor de hand liggend. Door opwaartse ‘sociale mobiliteit’ en door het aan de grafelijkheid opdragen van de ontginningen kon een deel van de bewoners – namelijk de oorspronkelijk onvrije dienstmannen of zogenaemde ministerialen³⁰ – zich een solide plaats binnen de regio’s van de feodale piramide verwerven en een adellijke status bekomen, waarna ze op den duur het recht kregen – in plaats van hun houten boerderijen – versterkte, stenen huizen of burchten te bouwen. De meeste andere in het veen gebouwde huizen en boerderijtjes gingen mettertijd grotendeels ten onder of werden verplaatst naar de droge, vaste strandwallen, terwijl het bijbehorende land meer en meer in handen raakte van de opgekomen edelen. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier om een proces dat vanaf het eind van de vroege middeleeuwen nog enige honderden jaren in beslag moet hebben genomen.

Hoe dit verder ook zij, de ver van de weg gelegen boerderij- en huislinten in het strandvlaktegebied tussen de beide dorpen vormen tot op de dag van vandaag een voor de kennis van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de Hollandse kuststrook kenmerkend aspect van hoge waarde. Ze vormen namelijk een bebouwingsstructuur die afwijkt van de gangbare ‘geesttypen’ en eerder lijkt aan te sluiten bij stroomrugbebouwing, zoals die in Holland onder meer voorkomt ten zuidoosten van Zwammerdam.³¹

Ontgronding en de gevolgen daarvan voor het agrarisch bedrijf

De bodem van Wassenaar en Voorschoten bood op meerdere gebieden de mogelijkheid tot winning van wat we tegenwoordig delfstoffen noemen. In de moderne tijd werden in en om het duingebied op grote schaal zandafgravingen uitgevoerd – soms tot op grote diepte door middel van zandzuigers – maar al veel eerder werden klei, schelpen, zand – en op kleinere schaal – veen weggegraven. De klei langs de oevers van de Oude Rijn werd al in de middeleeuwen benut voor de fabricage van baksteen en dakpannen. Een van die pannen- of tichelbakkerijen, genoemd in 1462, lag tussen de Oude Rijn en de wetering (?) in Voorschoten. Een andere bevond zich bij de sluis van de Korte Wetering, een derde bij de sluis van de Dobbewetering, en de kaart van Rijnland uit 1746 toont er ook een bij

Valkenburg. Plaatselijk hebben de kleiwinning en de fabricage van steenwerk tot in de 19de eeuw voortgang gevonden, maar de klei moest op den duur van steeds verder, uiteraard over water, worden aangevoerd. Na het afgraven van de klei bleven zogeheten 'tichelgaten' achter – kommen waaruit het bodemmateriaal was verdwenen en die óf intensief bemalen moesten worden, óf nog slechts als 'onland' benut konden worden. Dit betekende dat er daarna voorlopig alleen nog een extensief (agrarisch) gebruik kon plaatsvinden, zoals bijvoorbeeld griendteelt (voor wilgentenen), aanwending als hooiland of eventueel voor visserij. Op het Noordzeestrand werden schelpen verzameld en naar het binnenland getransporteerd om er in kalkovens te worden gebrand en daarna in de vorm van (ongebruist) kalk als ingrediënt voor 'tras' te dienen, een ouderwetse metselspecie. De winning van schelpen liet uiteraard nauwelijks of geen zichtbare sporen na en voorts was er geen agrarisch bedrijf aan de kust. Wel herinneren de namen Schulpweg en Schulpbrug nog aan dit bedrijf, het zogenoemde schelprijden en schelpvaren. Indirect liet het bedrijf echter wel sporen na: er was uiteraard een grote hoeveelheid brandstof nodig en die werd gevonden in lokaal gekapt hout en takkenbossen. Zo droeg het schelpbranden, onder andere ten behoeve van de bouw van versterkte huizen voor de opkomende adel, ongetwijfeld sterk bij aan de ontbossing.

Zand is uiteraard in enorme massa's voorhanden in het duin- en strandwallengebied. Dat zand kon voor velerlei doeleinden worden benut, waarbij onder meer kan worden gedacht aan ophogingsmateriaal (bijvoorbeeld in de stad Leiden bij het bouwrijp maken van straten en uitbreidingen, waartoe in de 14de eeuw zand werd toegepast) en als fundering voor wegen – met name voor de wegen door de strandvlakten. Te denken valt aan de Papeweg, de Horstlaan en het op de kaart van 1615 voorkomende wegje 'den Dijck', ten noordwesten van het dorp Wassenaar – in feite het begin van de weg langs de binnenduintrand naar Katwijk. Wegen in veenachtig gebied verzakten steeds en hoewel ook zand geen blijvend soelaas bood, hielp het zeker wel om enige stevigheid te bewerkstelligen. Het zand werd verder op grote schaal gebruikt als vloerstrooisel, onder meer in woningen en stallen. De aanwezigheid van zand bracht later ook grootgrondbezitters op de gedachte tot exploitatie daarvan over te gaan en zanderijen te stichten. In de 17de eeuw werd zand gewonnen in het gebied van het huidige Rijksdorp, maar niet alleen de duinvoet was geschikt voor zandwinning, ook strandwalgronden boden hiertoe goede mogelijkheden. In de jaren '90 van de 17de eeuw werd er afgezand tussen de Buurweg en de Herenweg ter hoogte van het huis Ter Weer. Maar vooral later is er nogal wat zand uit Wassenaar afgevoerd.

Zo werd een deel van de zandgronden in het gebied Binnen-Clingen bij het huidige Clingenbosch in de 18de eeuw vergraven, terwijl ook ten zuiden van de oude dorpskern van Wassenaar aan zandwinning werd gedaan. Niet voor niets bevinden zich daar nu nog de Zanderijlaan en de Zanderijbrug en in 1731 werd het noordelijk deel van de Zijlwatering – de Wassenaarse Watering genoemd – zelfs speciaal ten dienste van de zandschuiten verdiept. In veel gevallen werden afgezande terreinen vervolgens benut voor de teelt van fijne gewassen, zoals groenten (soms ook onder glas) en later bloemen en bolgewassen. Ze waren door de afzanding gunstiger komen te liggen ten opzichte van de grondwaterspiegel en waren door aanvoer van mest via de zandsloten ook goed te verbeteren. Zo werd het gebied ten zuiden van het oude dorp, voordat het in de eerste helft van de 20ste eeuw werd bebouwd, grotendeels ingenomen door kwekerijen, terwijl ook ten oosten van Rijksdorp op uitgebreide schaal teelt van fijne gewassen, groenten en bloemen plaatsvond en plaatsvindt. Verder zijn er in het midden van de 19de eeuw onder meer aanzienlijke terreinen afgezend aan de oostzijde van de Rijksstraatweg en in het gebied de Spinbaan. Aan de Rijksstraatweg was er dankzij een zanderij onder meer plaats voor het inmiddels al weer jaren gesloten Dierenpark Wassenaar, terwijl ook ongeveer tegenover de buitenplaats Rust en Vreugd een kwekerij op afgezend terrein tot stand kon komen, waar voorheen onder meer gladiolen werden geteeld.

De bloembollenteelt in Voorschoten vond eveneens in hoofdzaak plaats op afgezend of geëgaliseerd terrein, onder meer langs de Veurseweg. Tuinbouw en bollenteelt namen op het hoogtepunt – rond 1940 – echter slechts een 150 ha in beslag. Thans zijn er onder Voorschoten en Wassenaar meerdere grote kwekerijen en tuincentra gevestigd, die overwegend ten behoeve van de particuliere markt werken. Vooral langs de route Veurseweg-Peppellaan bepalen kassencomplexen en kweekterreinen op de koude grond een deel van het huidige landschap. Akkerbouw komt in beide gemeenten al ongeveer een eeuw zo goed als niet meer voor.

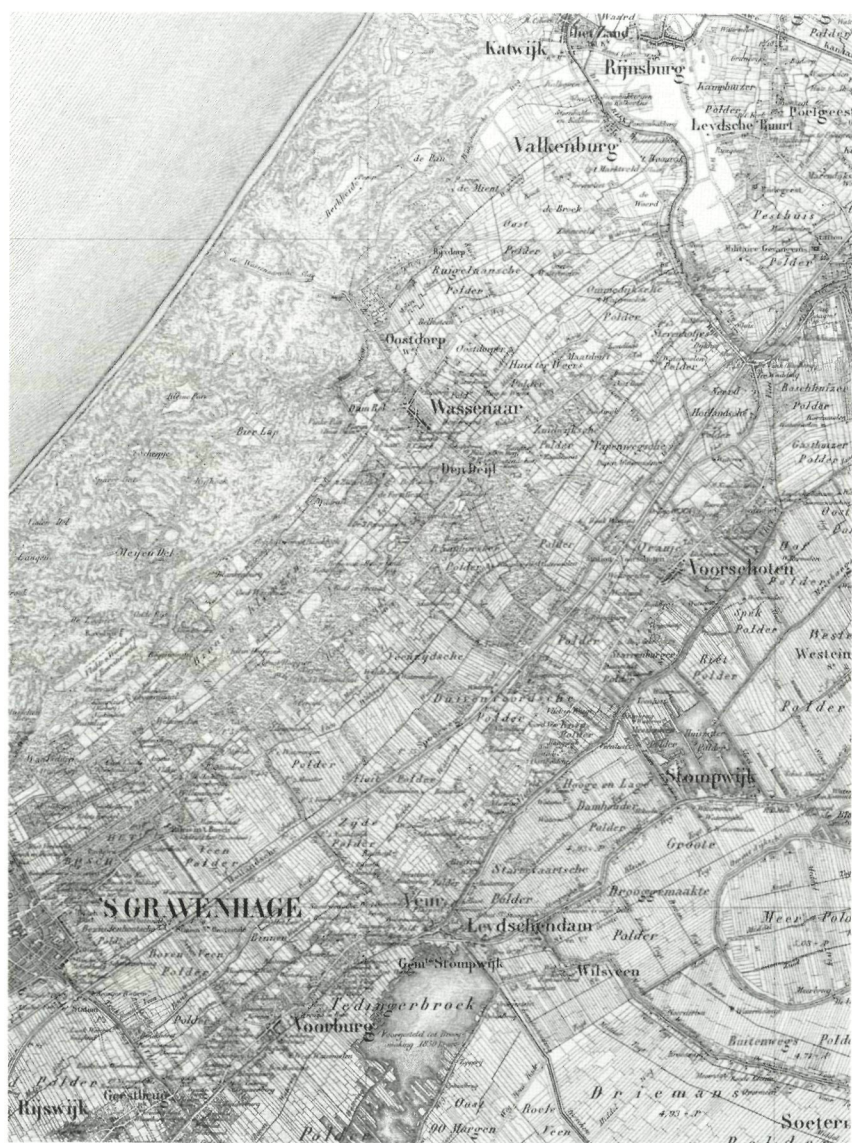
Een 19de-eeuwse ontginning in de Jonge Duinen

In de loop van de 19de eeuw vond een bijzonder experiment plaats binnen het strandwallen- en duingebied van Wassenaar. Sporen ervan zijn nog duidelijk waarneembaar, maar lang niet iedereen weet wat zich hier circa 175 jaar geleden heeft afgespeeld.

Een aantal percelen van de Jonge Duingronden was in de 18de eeuw in bezit van particulieren, maar het meeste behoorde van oudsher tot de 'Grafelijkheids-

duinen', later Domeinen. De duinvallei ('duinvlakte' zou een beter woord zijn) Meijndel en de ten noorden hiervan gelegen, kleinere valleien Kijfhoek en Bierlap werden reeds in de 17de eeuw beweide en in de 18de eeuw extensief benut voor de winning van (berken)hout, hoewel er vaak overlast van stuifzand bestond. De bodem was er echter zwart (dus humusrijk), 's winters kon het er drassig zijn en er groeiden in de 18de eeuw, naast berken en abelen, ook grassen en kruiden. Toen aan het eind van de 18de eeuw ideeën opkwamen om delen van de Hollandse duinen in cultuur te brengen en ze geschikt te maken voor agrarisch bedrijf, viel het oog ook op de omgeving van Wassenaar. De duinvalleien Bierlap, Kijfhoek en Meijndel leken geschikt en vanaf omstreeks 1830 werd er serieus werk gemaakt van de ontginning, vooral onder invloed van een plan van D.T. Gevers van Endegeest, uit 1826.³²

Er werden koeien en schapen geweid, maar er is ook actief geëxperimenteerd. Zo werd er in 1831 onder meer gepoogd moerbeibomen aan te planten, maar het klimaat en het stuiven bleken ernstige bezwaren te zijn. Er is daarom ook op grote schaal aanplant van een beschermende vegetatievorm uitgevoerd, waaronder die van grove dennen (1834), maar op den duur mocht dit niet echt baten. De akkerbouw, waar de ontginning in feite om was begonnen, bleef een stiefkindje binnen het vooral om de mest uitgeoefende, gemengde bedrijf en al in 1838 werd bepaald dat er geen uitbreiding van het experiment meer zou plaatsvinden. De ontginning Meijndel omvatte in dat jaar 11 ha jong bos en 22 ha gras- en bouwland, waar haver, winterrogge, aardappels en voedergewassen werden geteeld. Het boerderijcomplex bestond toen uit een schuur voor 300 schapen en een voor 56 koeien, een wagenloods, een hooiberg, een schuur en een tweetal woningen. Het bouwland bestond onder meer uit 32 smalle stroken, die werden gescheiden door elzenhagen. Er werd geëxperimenteerd met uitheemse planten- en boomrassen en voorts was het de bedoeling dat er een soort kunstmest – guano, geïmporteerde vogelpoep, een absoluut nieuw en eigenlijk zelf nog in een proeffase verkerend artikel – zou worden toegepast, maar dit ging vanwege een contractbreuk niet door. Toen in de jaren 1840 ook nog eens de subsidiekraan voor het project langzaamaan werd dichtgedraaid, kwam Meijndel al gauw in de problemen. Dit vertaalde zich onder meer in de ondergang van een deel van de bebouwing. In 1850 zijn grote delen van Domeinen in verkoop gebracht, waaronder ook Meijndel. Uit dat jaar stamt een nogal wervende beschrijving, waaruit moest blijken dat het complex goed was ontwikkeld en dat het naast een grote boerderij, ook een arbeiderswoning omvatte en dat er 13,5 ha

Fragment van de Topographische en Militaire Kaart van Nederland, 1:50.000, blad 30, uitgave 1854.
De verkaveling links en rechts van de nauwelijks meer herkenbare Oude Veenweg onder Voorschoten is verschillend.
In het duingebied is de ontginning en inrichting van Meijndel duidelijk zichtbaar.

weiland, 5 ha bouwland, 31 ha bos en 159 ha duingrond deel van uitmaakten. Ook omvatte het toen twee schaaapsschuren, elk voor 500 dieren. Dit is ook de toestand waarin het gebied op de kaart van 1854 is weergegeven. Deze kaart toont, behalve enige afzonderlijk in cultuur gebrachte grondpercelen – zowel akkers als weiden en in het noordwesten van het terrein het complex boerderijen – ook de windsingels waarmee het geheel was gecompartmenteerd. Het verval van Meijndel vond intussen voortgang en in 1869 bestond het boerderij-complex nog slechts uit de ook nu nog aanwezige gebouwen, terwijl daarnaast ook Klein Meijndel er nog was. Tegen het eind van de 19de eeuw onderging de inrichting van het terrein verandering en werd vooral aan de zuidzijde, in het hogere deel, enige cultuurgrond prijsgegeven. Dit was zeker mede een gevolg van de activiteiten van de Duinwaterleiding van 's-Gravenhage, die vanaf 1874 op een steeds grotere schaal water aan de bodem onttrok. Het peil van het grondwater daalde hierdoor, zodat eerst de hogere en later ook lagere delen van de duinvalleien verdroogden. De boerderij werd inmiddels nog steeds als een 'gemengd bedrijf' voortgezet en in het begin van de 20ste eeuw waren er nog koeien, paarden en schapen en verbouwde men nog rogge en aardappelen. De exploitatie verliep echter steeds moeilijker en behalve de akkerbouw ging ook de veeteelt achteruit. Uiteindelijk was tegen 1940 alleen het noordelijk deel van de vroegste, en laagst gelegen ontginningen van Meijndel nog open. Dit gebied werd doorsneden door windsingels en houtwallen en door de Meijndelseweg, die sinds 1916, via villapark De Kieviet, de ontsluiting van het gebied vormde.

Naast en mede als gevolg van het teruglopend agrarisch bedrijf kreeg Meijndel een steeds belangrijker functie voor de recreatie en verder werd er een paardenstoeterij gevestigd in de boerderij, gevolgd door de thans nog bestaande theeschenkerij. Boerderij Klein Meijndel werd in 1937 gesloopt. Een op zichzelf gezien interessant experiment was na een eeuw ten einde en mislukt.³³

Agrarisch bedrijf in meer recente tijd

Tot slot enkele woorden over het agrarisch bedrijf in Voorschoten en Wassenaar in het relatief recente verleden en de tegenwoordige tijd. De veeteelt is naar oppervlakte gerekend veruit het belangrijkste. Dat is al eeuwen lang het geval, maar een combinatie van akkerbouw en veeteelt kwam en komt toch veel voor. Dat de verbouw van voedergewassen hierbij een grote rol speelt, spreekt vanzelf. Tegenwoordig vormt maïs een belangrijke bron van voedingssuppletie voor het vee, maar in het verleden werden ook bieten, wortelen, aardappelen en natuur-

lijk ook gras – in de vorm van hooi – en (resten van) een aantal graansoorten, alsmede een deel van de fruitoogst aan koeien, varkens en paarden voorgeschoteld. Met de opkomst van de kunstmatige bemesting van gronden – ook van weiden – in het midden van de 19de eeuw, veranderde hierin overigens wel het een en ander: de hoeveelheid vee op een bepaalde oppervlakte kon er sterk door toenemen. Dit proces werd nog versterkt doordat er in de loop van de 20ste eeuw ‘krachtvoer’ op het menu kwam te staan. Van oudsher gold voor geheel Nederland een vuistregel van 1 koe per ha grasland – in Holland lag dit cijfer overigens de helft hoger – maar door de almaar toenemende gras- en voedergewasopbrengsten en de toepassing van krachtvoer nam het aantal toe en verdubbelde zelfs. De resultaten van de intensivering van de veeteelt waren er overigens wel naar: de melkopbrengst per koe groeide vanaf 1850 van zo’n 2.500 naar meer dan 6.500 liter per jaar. Dit bracht echter een nieuw probleem mee, namelijk de naoorlogse melkoverschotten en de vervolgens ingestelde quota. En deze hadden weer als gevolg dat er bedrijfsbeëindigingen en schaalvergrotingsprocessen door quota-handel op gang kwamen. Toch neemt inmiddels het totaal aantal runderen in Nederland – en ook in Wassenaar en Voorschoten – sterk af. Wie doorging moest meer koeien en land hebben en wie stopte verkocht zijn boerderij aan projectontwikkelaars of stedelingen die buiten wilden gaan wonen.³⁴ Zowel in Wassenaar als in Voorschoten zijn er talloze voorbeelden van te vinden.

Een aantal van de tot landhuis verbouwde boerderijen dateert van de laatste decennia van de 19de eeuw, precies de jaren waarin de verbetering van de landbouwtechniek plaatsvond. Er was weliswaar sprake van een diepe crisis als gevolg van de goedkope import van Amerikaans graan, waardoor de interne Europese boerenstand ten dele in de problemen raakte, maar het afstoten van boerenknechts en -meiden gaf hierbij voor de meeste bedrijfsleiders voldoende soelaas. En van de nood een deugd makend, hebben vele zelfstandige boeren juist toen hun bedrijf vernieuwd – alsof ze van een lange winter gebruikmaakten om hun bezit op orde te brengen. Opmerkelijk veel boerderijen stammen dan ook uit de jaren circa 1870-1900 en net als ongeveer een eeuw daarna speelden toen processen van schaalvergroting, rationalisering en mechanisering (denk aan melkmachines in de tweede helft van de 20ste eeuw!) een belangrijke rol. Verder betekenden de enorme groei van de afzet in de steden en de sterk verbeterde vervoersmogelijkheden, de opkomst van coöperaties, de organisatie van het (landbouw) onderwijs en ook de sterk verbeterde beheersing van het (grond)waterpeil door (stoom)bemaling voor velen een flinke sprong voorwaarts. Enerzijds waren

nieuwbouw en vergroting van boerderijen hiervan het gevolg, maar anderzijds zou een flink aantal bedrijven – ondanks de verbeteringen – het loodje leggen. Ook hierbij bestaat dus een analogie met het huidige tijdsgewricht. Projectontwikkelaars – toen meestal exploitatiemaatschappijen of bouwmaatschappijen genoemd – kochten landgoederen, inclusief bijbehorende boerderijen, en transformeerden ze tot ruime villaparken. Een goed voorbeeld hiervan is Groot Haesebroek, terwijl het gebied Meijndel en de erbij behorende boerderijen zo'n aanslag ternauwernood ontliepen. In het meer recente verleden zijn trouwens in enkele gevallen oude, monumentale boerderijen in vergelijkbare omstandigheden bewaard gebleven. Aardige voorbeelden hiervan zijn thans te vinden langs de Leidseweg in Voorschoten, waar het agrarisch land achter de boerderijen in de jaren '70 en '80 van de 20ste eeuw een woonbestemming heeft gekregen (nu: Noord-Hofland), terwijl de boerderijen zelf als fraaie landhuizen de doorgaande weg sieren.³⁵

Tot besluit

De ontwikkeling van het landschap en de geschiedenis van het agrarisch grondgebruik in en om Wassenaar en Voorschoten is met het voorgaande zeker nog niet tot in alle uithoeken beschreven. Zo valt er nog veel meer te zeggen over bemesting, het kweken van snijbloemen en bloembollen, over groenteteelt en bosbouw en zelfs de veeteelt is er relatief bekaaid vanaf gekomen. En dat terwijl de koe toch een belangrijk aspect in de 'stofferij' van het landschap vormt. Op een ander moment kan daar misschien nog eens dieper op worden ingegaan.

Geraadpleegde kaarten:

Kaarten uit het kaartboek van Delfland. 1611. Floris Balthasars.

Kaarten uit prins Maurits' kaart van Rijnland en omliggend gebied door Floris Balthasar en zijn zoon Balthasar Florisz. van Berckenrode in 1614 getekend.

Kaarten uit het kaartboek van Rijnland. 1615. Floris Balthasars en Balthasar Florisz. van Berckenrode.

Kaart van het Hooge Heemraadschap van

Rhynland. 1746. Melchior Bolstra.

Nieuwe kaart van 's Gravenhage met de omliggende Dorpen en Buitenplaatsen. 1839. S.W. van der Noordaa.

Nettekening van de TMK, schaal 1:50.000, blad 30, 1850/51 [in: Grote historische Atlas van Nederland 1:50.000, I West-Nederland 1839-1859].

Topographische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden [TMK], schaal 1:50.000, blad 30, 1854.

Gemeente Voorschoten, schaal 1:50.000. 1865. J. Kuijper.
 Gemeente Wassenaar, schaal 1:75.000. 1867. J. Kuijper.
 Chromo-topographische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25.000, bladen 401, 402, 420, 421, 422, 439 en 440. Diverse edities van ± 1875 tot 1934 [o.a. in: Historische Atlas Zuid-Holland].
 Topografische Kaart, schaal 1:25.000, blad 30 D-H. Diverse edities sedert 1945.
 Topografische Kaart, schaal 1:50.000, blad 30 Oost, 1951.
 Recreatiekaart Meijndel, schaal 1:5000 en 1:10.000. Editie 3, 1990.
 Travelmanager; Alle straten van Nederland in kleur, schaal 1:15.000. Eindhoven, 1998.

Noten

- 1 Th.A.H. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*. 3 delen in 4 banden. (Hilversum 2002-2003).
- 2 J.L. van der Gouw (red.), *Voorschoten. Historische studiën* (Den Haag 1971); E.M.Ch.M. Janson, *Uit de geschiedenis van Wassenaar* (Den Haag 1980, 2de druk).
- 3 Ondanks de stijging van de zeespiegel is Amersfoort dus niet aan zee komen te liggen, zoals het gezegd al jaren opgeld doet. Met deze constatering wil de auteur overigens geen commentaar leveren op het vrijwel algemeen aanvaarde gevaar van opwarming van de aarde voor de leefbaarheid van deze planeet.
- 4 De mens wordt hier dus uitdrukkelijk als geologische factor beschouwd; in feite zien we hetzelfde in andere gebieden in Nederland en daarbuiten. Bijvoorbeeld: de mens kapt bossen, met als gevolg verhevinge de erosie; de mens steekt turf en verwijdert hiermee meters dikke lagen veen, om op dor zand te eindigen.
- 5 T. Edelman, *Bijdrage tot de historische geo-*

grafie van de Nederlandse kuststreek (Den Haag 1974); S. Jelgersma e.a., 'The coastal dunes of the western Netherlands. Geology, vegetational history and archeology', *Mededelingen Rijks geologische dienst, Nieuwe Serie* 21 (1970) 93-167; H. Oerlemans, *Landschappen in Zuid-Holland* (Den Haag 1992).

- 6 A. Bakels en R. van Lit, *Bronstijdsgraf Wassenaar. Verslag van een archeologisch onderzoek in het Weteringspark te Wassenaar in 1987* (Wassenaar 1989).
- 7 J. Vermeulen, Resten Romeinse Corbulo-gracht ontdekt. In: *NRC Handelsblad*, 24 september 1991, p. 6; A.F.J. Niemeijer, 'Wassenaar en de raakvlakken van land en water', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 175-195. Er wordt algemeen van uitgegaan dat voor een groot deel van de verbinding gebruik kon worden gemaakt van getijdengeulen in de strandvlakten. Blijkens de afgezette zee-klei deed de zee aan de noordzijde zijn invloed gelden via het zeegat van de Oude Rijn. D.P. Blok is van mening dat de Vliet – nu Rijn-Schiekanaal – oudtijds als de 'Voor' bekend was; deze 'Voor' zou de naamgever zijn van Voorschoten, Veur en Voorburg.
- 8 Pollen zijn stuifmeelkorrels. Door stuif-meelsoorten en relatieve veranderingen daarin te analyseren kan het teeltpatroon worden vastgesteld.
- 9 Voor dit artikel werd onder meer gebruik-gemaakt van: J.A. Hendriks, *De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrari-sche cultuurlandschappen in Nederland* (Utrecht 1998); A. Steegh, *Monumenten-atlas van Nederland* (Zutphen 1985, 2de druk); J.A.J. Vervloet, *Inleiding tot de histo-rische geografie van de Nederlandse cultuur-landschappen* (Wageningen 1984); A.F.J. Niemeijer, *Conceptbeschrijvingen voor zeven potentieel te beschermen dorpsgezichten, nl:*

- Leidschendam-sluisgebied, Oegstgeest-Wilhelminapark, Voorburg-uitbreiding, Warmond, Wassenaar-uitbreiding, Wassenaar-Meijndel en Zoeterwoude-Weipoort. Provincie Zuid-Holland / Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (Den Haag/Zeist 1999) [niet gepubliceerd].
- 10 J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling* (Deventer 1972, 5de druk). Buur(t)schappen zijn te beschouwen als de primaire rechtskringen in de middeleeuwen, maar in het verlengde hiervan ook als gehuchten; het begrip wordt hier in de laatste betekenis gebezigd, soms ook alternierend met of aansluitend bij het begrip 'dorp'.
 - 11 'Voorden' of 'dammen' fungeerden als verbinding tussen de buurtschappen / dorpen, maar ook wel als pad naar de kerk of kapel. Sommige van deze dwarswegen zijn nu nog als paden of B-wegen aanwezig (Duivenvoordse Weg, Horstlaan); enkele andere hebben zich tot belangrijke wegen ontwikkeld, zoals met name de Papeweg.
 - 12 Wel wordt ervan uitgegaan dat er op zeer grote schaal hout en struikgewas is gekapt en afgevoerd, zó veel dat er kaalslag plaatsvond en dat de met zand geladen wind meer en meer vrij spel kreeg en hiermee de weg werd gebaand voor het ten dele over de Oude Duinen stuiven van de Jonge Duinen.
 - 13 B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1980, 5de druk); J.H.A. Boerboom, *Begroeiing en landschap van de duinen onder Scheveningen en Wassenaar van omstreeks 1300 tot heden. Een historisch-vegetatiekundige studie* (Wageningen 1958).
 - 14 R. Fruin, *Enquête ende informatie [...] 1494* (Leiden 1876); R. Fruin, *Informatie [...] 1514* (Leiden 1866).
 - 15 Een (Rijnlandse) morgen is een oude oppervlaktemaat die overeenkomt met 0,85 hectare.
 - 16 P.J.E.M. van Dam, 'Het Hollandse duinkonijn in kaart', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 (2002) [speciale uitgave: *Landschap in archieven*] 48-52.
 - 17 Jelgersma e.a., 'The coastal dunes of the western Netherlands'.
 - 18 Hendriks, *De ontginning van Nederland*.
 - 19 Achterkades en achterweteringen waren bedoeld om water uit hoger gelegen delen van de veenkussens te weren en zijwaarts af te leiden.
 - 20 Turf werd vrijwel uitsluitend gewonnen uit veenmosveen.
 - 21 Tienden zijn op te vatten als belastingen, maar ook als recognitiegeld, dat wil zeggen als een teken van de erkenning aan een heer van zijn recht op de grond.
 - 22 In grote delen van midden-Holland en Utrecht werd de ontginning in de vorm van zogenoemde *copen* tot stand gebracht, waarbij grafelijke of andere landsheerlijke landmeters en *locatores* betrokken waren. Zulke *locatores* waren een soort zakelijk leiders en financiers die ontginningsconcessies regelden. Er is vooralsnog geen reden om aan te nemen dat dergelijke lieden actief waren in Wassenaar en Voorschoten.
 - 23 Behalve de term strokenverkaveling gebruikt men – naast nog verscheidene andere – ook wel 'opstrekkende heerden' en 'wervenverkaveling'.
 - 24 M.C.P. Scholte, 'Wat was er eerder: de dijk, de veenontginning of de polder?', *Holland* 12 (1980) 1-9.
 - 25 Naast 'klink' was er ook nog eens sprake van oxidatie: de halfverteerde plantenresten (koolstof) kwamen na het drogen van de toplaag in contact met zuurstof en vervlogen in de vorm van CO₂.

- 26 J.A. van Houtte, *Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800* (Haarlem 1979).
- 27 Polders zijn in feite niets anders dan stukken land waarvan de grondwaterspiegel kunstmatig wordt beïnvloed. Ze liggen – anders dan velen menen – dan ook niet per definitie beneden zeeniveau of onder plaatselijk heersend buitenwaterniveau (bijvoorbeeld rivierpeil). Polders, droogmakerijen en bedijkingen zijn dus geen identieke begrippen. Droogmakerijen en bedijkingen zijn wel altijd polders; polders lang niet altijd droogmakerijen of bedijkingen. In Wassenaar en Voorschoten komen geen droogmakerijen of bedijkingen voor, maar wel tientallen polders.
- 28 Vgl.: L.F. Teixeira de Mattos, *De waterkeerringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*. Deel I en II (Den Haag 1906-1908).
- 29 Verschillende van deze namen zeggen iets over de locatie, terwijl ook middeleeuwse omschrijvingen soms informatie bevatten. Vier voorbeelden: Duivenvoorde dankt zijn naam aan het feit dat het bij een ondiepe en dus doorwaadbare plaats (een *voorde*) van het oude veenstroompje de Dobbe lag, terwijl *Duve* voortkwam uit *Dube* of *Dobbe*. Zo'n stroompje baande zich uiteraard een weg door het veen via de laagste punten. De naam Ter Weer laat zich herleiden tot een ligging op een smalle strook land tussen twee (zwet)sloten. Er was blijkbaar sprake van stroken- of werenverkaveling. Kennelijk was dat in de tijd waarin het huis zijn naam kreeg voldoende opmerkelijk om als identificatie te kunnen fungeren. Overigens wordt in een stuk uit 1324 expliciet van 'den broec bi den Were' gesproken; *broek* is een oud woord voor (bos)veen! Het achtervoegsel *horst* duidt in het algemeen op een (zand)hoogte in een overigens (kennelijk) lager gelegen terrein. Het huis Persijn werd in het midden van de 16de eeuw gebouwd in de nabijheid van een zeker al rond 1480 bestaande hofstede.
- 30 J.M. van Winter, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de-14de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Dl. 2 (Bussum 1982) 123-147. Ministerialen vervulden militaire plichten voor de graven. Zij behoorden tot degenen die beloofd en beleend werden met gronden en heerlijke rechten en die verder ambten verkregen en zo stegen op de sociale ladder en zich later ridder mochten noemen.
- 31 *Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland. Regio Duin- en Bollenstreek* (Den Haag 2002); A.E.J. Niemeijer, *Conceptbeschrijvingen Beschermd dorpsgezichten 'Wassenaar landgoederenzone' en 'Aarlanderveen en Zwammerdam'* (Den Haag 1999) [niet gepubliceerd].
- 32 D.T. Gevers, *Verhandeling over het toegankelijk maken van de duinvalleijen langs de kust van Holland* (Amsterdam 1826).
- 33 Boerboom, *Begroeiing en landschap*.
- 34 Inmiddels is een nieuwe regeling op de rails gezet, waarbij in EU-verband is afgesproken dat het bestaande subsidiebeleid en de quota op de helling gaan. In *NRC Handelsblad*, 26 juni 2003, p. 1 staat hierover onder meer: 'Voortaan krijgen boeren een vast bedrag aan inkomenssteun. Ze moeten in ruil daarvoor voldoen aan eisen op het gebied van milieu, dierenwelzijn en voedselkwaliteit.'
- 35 J. Bookelman e.a., *Wassenaar. Jongere bouwkunst en stedenbouw 1850-1945*. 2 banden (Den Haag 1994) [MIP-rapport]; M. Jansen e.a., *Voorschoten. Jongere bouwkunst en stedenbouw 1845-1945* (Den Haag 1994) [MIP-rapport].

De Jeneverboom te Warmond

André van Noort

In de Klein-Hemmeerpolder aan de Sprietlaeck te Warmond staat een eenzame boom, die in de volksmond Jeneverboom genoemd wordt. De geschiedenis hiervan gaat terug naar het begin van de 20ste eeuw, toen de watersport opkwam. Hij was voor de zeilers een veilig baken voor het bevaren van de Kagerplassen.¹

De Jeneverboom werd zo genoemd omdat telkens bij het passeren hiervan een oorlam werd gedronken.² Hij bestond reeds in 1910, omdat kunstschilder Paul Arntzenius er in dat jaar een ets van gemaakt heeft.³

De huidige boom is alweer de vierde.⁴ De eerste boom werd in 1935 vervangen door een nieuwe omdat hij gestorven was. Die vervanging verliep niet geheel vlekkeloos.⁵ Er was afgesproken om de oude boom op 30 maart van dat jaar op ceremoniële wijze te verwijderen en een nieuwe te planten. Dit zou gepaard gaan met een toepasselijk woord en het plengen van een drankoffer. Dit alles zou geschieden in aanwezigheid van het gemeentebestuur, het bestuur van de Koninklijke Zeil-, Roei- en Motorsportvereniging 'De Kaag', het bestuur van de Verenigde Hof-, Groot- en Klein-Hemmeerpolder en persfotografen.

Het gehele programma werd grondig verstoord toen bekend werd dat de oude jeneverboom in de nacht van 29 en 30 maart bij de grond was afgezaagd en gestolen! Dit was gedaan door de heer H.R. Weise, die in Huize Middendorp aan de Leede woonde. Op 25 maart schreef hij aan de organisatie een brief waarin hij wees op het feit dat hij vijf jaar geleden ten huize van dokter Walenkamp door aankoop eigenaar van de boom was geworden. Hij adviseerde in zijn brief om van de oude boom af te blijven en er een nieuwe naast te planten. Toen de organisatie niet naar hem wilde luisteren en gewoon door wilde gaan, ondernam de heer Weise actie. Uiteindelijk belandde de boom in de tuin van Huize Middendorp. Daar werd hij met zijn afgezaagde stam in de grond gezet. Hij bleef daar staan totdat een zware storm op 25 mei 1938 hem deed omwaaien. Hiermee kwam een definitief einde aan de eerste Jeneverboom van Warmond.⁶

André van Noort is als archivist werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden. Hij is voorzitter van Historisch Genootschap Warmelda.

De eerste Jeneverboom omstreeks 1933. De passerende zeilboot is van de Warmondse jachthavenexploitant W.A. Visch sr. In het zeil is de Jeneverboom nogmaals afgebeeld. Coll. auteur.

Naar aanleiding van dit toch wel lachwekkende gebeuren verscheen in *De Leidsche Courant* van 3 april 1935 een gedicht van Troubadour.⁷

*Daar stond een heele oude boom
Wiens takken door de jaren,
Door zwakte en door ouderdom
Omlaaggebogen waren.
De wind blies in zijn ouden kruin,
En sloeg zijn oude takken,
Maar de natuur kreeg nooit haar kans
Dien ouden boom te knakken.*

*Hij stond daar aan den waterkant
Al eeuwen te verwijlen,
Hij keek het rimplend water na
En naar de blanke zeilen
Hij zag figuurtjes kwiek en jong
En sterk gebruikte mannen,
En daarom liet zich d' oude boom
Niet van zijn plaats verbannen.*

*Hij was al dood, maar stond daar nog,
Een vijand van het water?
Zijn naam was wel jeneverboom,
Maar hij hield van 't geklater
Der golven spelend aan zijn voet,
En daarom wou hij blijven,
Die doode boom, die zich niet van
Zijn plaatje liet verdrijven.*

*Zijn uren waren afgeteld,
Het noodlot zou geschieden,
De nieuwe boom, die stond al klaar
En hooggehoede lieden.
Maar toen kwam in den stillen nacht
Met bijl en zaag getreden
Een man. Die heeft den dooden boom
Het leven afgesneden.*

*Nu stookte dees jeneverboom
– Het zij hem gul vergeven –
Zelfs in de ure na zijn dood,
Nog ruzie, herrie, leven.
Maar is er straks in Warmond weer,
Alom slechts pais en vrede.*

*Dan rimpelt langs zijn overschot
Het water van de Leede.*

Er werd uiteindelijk toch een nieuwe jeneverboom geplant.⁸ Hij overleefde de Tweede Wereldoorlog niet. Volgens *De Leidsche Courant* van 14 april 1947 was hij tijdens de hongervinter van 1944/1945 het slachtoffer geworden van de brandstoffennood.⁹ Een andere lezing is dat hij door de Duitsers werd omgezaagd om plaats te maken voor een mitrailleurnest. Kennelijk waren de Duitsers geschrokken toen in de nacht van 27 en 28 mei 1943 een Britse Lancaster na een bombardement op de Duitse industriestad Essen een noodlanding in de Lakerpolder maakte. Meteen daarna werd in de Klein-Hemmeerpolder overgegaan tot de bouw van verdedigingswerken die door loopgraven met elkaar in verbinding stonden.¹⁰

Op 11 april 1947 werd door oud-wethouder C. Zwetsloot in aanwezigheid van burgemeester L.M.E. von Fisenne, oud-wethouder A. Oudshoorn en gemeentearchitect A.J.P. Bakkers een nieuwe wilgenboom geplant.¹¹ Deze maakte het niet lang. De afrastering rondom de boom was in zeer slechte staat, waardoor het vee er makkelijk bij kon komen. In 1949 werd de dode wilg vervangen door een nieuwe. Deze staat er nog steeds.¹²

Sinds enige jaren vindt in april bij de Jeneverboom onder het genot van een glaasje Warmonds Kaagwater de jaarlijkse opening van het watersportseizoen plaats. De opening wordt georganiseerd door Genootschap Jeneverboom. Dankzij dit evenement blijft de Jeneverboom een fenomeen in Warmond en omgeving.

Noten

- 1 *De Leidsche Courant*, 14 april 1947.
- 2 Krantenknipsel uit een onbekende krant van 13 maart 1935. Dit artikel berust bij dhr. C. van Winsen, Herenweg 54 te Warmond.
- 3 *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf- en twintig jarig bestaan van de Koninklijke Zeil-, Roei- en Motorsportvereniging "De Kaag"* (z.p. 1935) 122. Paul Arntzenius werd op 20 mei 1883 in Den Haag geboren. Hij woonde en werkte in Den Haag, Zeeland (Veere), Amsterdam en Parijs. Hij was leerling van de Akademie van B.K. in Den Haag o.l.v. W.B. Tholen en H. van der Poll. Arntzenius schilderde, tekende en etste stillevens, landschappen, zee- en strandgezichten en portretten. Hij stierf op 4 januari 1965 in Den Haag. Zie Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950* ('s-Gravenhage 1969) 29.
- 4 Mondelinge mededeling van Jan van Egmond, Wasbeeklaan 21 te Warmond, op 20 december 2003.
- 5 Archief Gemeente Warmond (AGW), inv.nr. 0831, dossiernummer -1.855.1 Feesten, plechtigheden en herdenkingen 1932-1948, *De Leidsche Courant*, 1 april 1935.
- 6 Collectie Arie de Hoog.
- 7 *De Leidsche Courant*, 3 april 1935. Troubadour was Frans Schneiders (mededeling dhr. P. Schakenbos, De Weiden 49 te Warmond, op 13 april 2004). Hij was werkzaam als reporter bij *De Leidsche Courant* (mededeling mevr. M. Schouten, Boulevard 154 te Katwijk aan Zee, op 27 september 2004). In 1930 gaf Schneiders een bundel rijmen uit, die hij de laatste jaren in verschillende dagbladen en periodieken had gepubliceerd. In dit boekje noemt hij zichzelf Troubadour. Zie Frans Schneiders, *Oden en Satyren* (Hilversum 1930).
- 8 *De Leidsche Courant*, 26 april 1935.
- 9 *De Leidsche Courant*, 14 april 1947.
- 10 Mondelinge mededeling van Jan van Egmond, Wasbeeklaan 21 te Warmond, op 20 december 2003.
- 11 AGW, inv.nr. 0831.
- 12 Mondelinge mededeling van Jan van Egmond en notulen van de gemeenteraad van 25 november 1948.

De kapconstructie in Rapenburg 43.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2005

Archeologisch onderzoek

In 2005 hebben medewerkers van het Archeologisch Centrum van de gemeente Leiden twee opgravingen uitgevoerd. Deze opgravingen vonden plaats in de nieuwbouwwijk Roomburg en op een terrein ten zuiden van het parkeerterrein aan de Haagweg. Daarnaast werden drie verkennende onderzoeken verricht door een bedrijf uit de regio. Hierbij werden locaties onderzocht op het bovengenoemde terrein aan de Haagweg, het sportpark aan de Boshuizerkade en in de Leeuwenhoek.¹

Roomburg

In de periode vanaf 24 oktober tot 2 november 2005 voerde het bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden een opgraving uit in Roomburg. De opgraving vond plaats direct ten zuiden van het archeologisch rijksmonument waarop zich de resten van het Romeinse *castellum* Matilo bevinden. De aanleiding voor het onderzoek was de voorgenomen nieuwbouw ter plaatse. Deze activiteiten zouden een ernstige verstoring van de bodem en de daarin aanwezige archeologische resten veroorzaken. Aangezien bij proefsleuvenonderzoek in 2003 op het westelijk deel van het perceel de resten van een Romeinse weg waren aangetroffen, bestond voor het gebied een hoge verwachting. Door de aanwezigheid van een gasleiding kon het gedeelte waar de Romeinse weg lag tijdens deze campagne nog niet worden opgegraven. Op het terrein dat wel toegankelijke was, werden geen archeologische resten aangetroffen.

Haagwegterrein

Voorafgaand aan de herinrichting van het voormalig Van Gend & Loos-terrein aan de Haagweg voerde RAAP archeologisch adviesbureau BV in 2004 een verkennend booronderzoek uit. Aansluitend hierop is (eveneens door RAAP) in 2005 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Hierbij werden twee vindplaatsen aangetroffen. In het noordelijk deel van het terrein lag een vindplaats die op basis van het aardewerk in de Romeinse tijd kon worden gedateerd. In het zuidelijk

deel van het terrein werd een aantal sporen aangetroffen met aardewerk uit de midden-ijzertijd.

In vervolg op het proefsleuvenonderzoek werd in december 2005 en januari 2006 op beide vindplaatsen een grootschalige opgraving uitgevoerd. In het noordelijk deel werd een aantal greppels en kuilen aangetroffen die de randzone vormen van een nederzetting. De sporen kunnen worden gedateerd in de Romeinse tijd. De kern van de nederzetting heeft vermoedelijk meer naar het oosten of noorden gelegen. Aangezien deze terreinen in het verleden zijn verstoord, is dit helaas niet meer te onderzoeken.

In de zuidelijke vindplaats werden enkele paalsporen, kuilen en greppels opgegraven, waarin zowel handgevormd aardewerk als gedraaid aardewerk werd aangetroffen. Het vondstmateriaal heeft een brede datering: uiteenlopend van handgevormd ijzertijdaardewerk tot Romeins import- en middeleeuws kogelpotaardewerk. Ook bij deze vindplaats hebben we te maken met de randzone van een nederzettingsterrein waarvan de kern buiten het onderzoeksterrein heeft gelegen. Bij schrijven van dit jaaroverzicht was de analyse van het vondstmateriaal nog in volle gang, waardoor nog weinig bekend is over de datering van de verschillende sporen.

Boshuizerkade

Op een sportcomplex aan de Boshuizerkade voerde RAAP archeologisch adviesbureau BV een verkennend booronderzoek uit. Voorafgaand aan het onderzoek gold voor het terrein een middelhoge tot hoge archeologische verwachting, omdat het gebied in geologisch en geomorfologisch opzicht gunstige omstandigheden kent. Daarnaast was bekend dat ter plaatse van de onderzoekslocatie het middeleeuwse kasteel Boshuizen heeft gestaan, waarvan de funderingen in 1955 deels zijn opgegraven en gesloopt. Aangezien het sportcomplex nog in gebruik was, kon niet binnen de lijnen van de speelvelden worden geboord. Het onderzoek is daarom beperkt gebleven tot de groenstroken tussen de speelvelden; het terrein is dan ook niet geheel uitgekarteerd. In de zuidelijke vier sportvelden van het complex zijn enkele vondsten gedaan die in verband kunnen worden gebracht met het gesloopte kasteel Boshuizen. In de noordelijke helft van de onderzoekslocatie werden vondsten gedaan die mogelijk in de Romeinse tijd kunnen worden geplaatst. In twee boringen werden namelijk stukjes grind opgeboord: een verschijnsel dat op deze diepte niet vaak voorkomt, maar wel vaak in verband wordt gebracht met de *limesweg* (de Romeinse weg die ten zuiden van

de Rijn liep en die vaak was opgebouwd uit een grindrijk pakket). Nader onderzoek op deze locatie zal hierover meer kunnen uitwijzen.

Leeuwenhoek

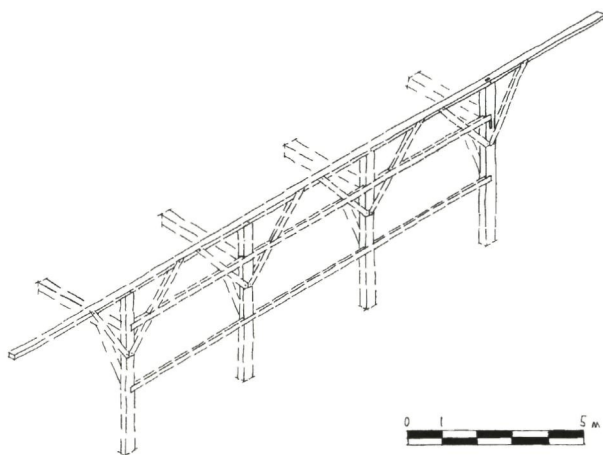
In het kader van de herziening van het bestemmingsplan voor de Leeuwenhoek is door RAAP archeologisch adviesbureau BV op een aantal onbebouwde percelen een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Alhoewel uit de Leeuwenhoek tot nu toe geen enkele archeologische vondst bekend was, gold voorafgaand aan het onderzoek voor het hele gebied een middelhoge tot hoge archeologische verwachting. De Leeuwenhoek ligt namelijk op de noordelijke oeverwal van de Oude Rijn en heeft daarmee in het verleden zeer gunstige omstandigheden gekend voor bewoning. In de directe omgeving van de Leeuwenhoek zijn de afgelopen jaren al eerder opgravingen verricht. Pomona (Romeinse tijd) en Rijnfront, gemeente Oegstgeest (vroege middeleeuwen) zijn hier voorbeelden van. Het booronderzoek heeft aangetoond dat op een aantal percelen in de Leeuwenhoek archeologische resten aanwezig kunnen zijn. Andere percelen bleken in het verleden dermate ernstig verstoord dat geen archeologische resten meer aanwezig kunnen zijn.

Bouwhistorisch onderzoek

In het verslagjaar zijn diverse monumenten onderzocht, zowel gemeentelijke en rijksmonumenten, als panden die daarvoor in aanmerking komen.² De huizen Rapenburg 37-45 zijn in de 17de eeuw gebouwd op percelen die eertijds deel hebben uitgemaakt van het kloostercomplex Roma. Bijzondere aandacht gaat uit naar de halsgevel in het Leidse stadsbeeld, aan de hand van een bijdrage over Oude Vest 103.

Breestraat 135

Breestraat 135 is op de gemeentelijke monumentlijst geplaatst om zijn 19de-eeuwse voorkomen. Opmerkelijk genoeg zijn tijdens de verbouwing in 2005 bij bouwhistorisch onderzoek belangrijke delen ontdekt van een middeleeuws houten huis.³ De renovatie stond onder leiding van Architectenbureau Marcel van Dijk. Breestraat 135 is niet alleen een van de oudste studentenhuizen van de stad,

*De houten zijgevel van
Breestraat 135.*

*Reconstructie door
E.D. Orsel.*

maar het bevat ook unieke oude bouwconstructies die veel duidelijk maken over de geschiedenis van dit pand en over het historische bouwen in Leiden.

Achter de 19de-eeuwse voorgevel blijkt dus een veel ouder huis schuil te gaan. In 1595 is een 'harddaksubsidie' toegekend aan Jacob Adriaans, van beroep boek- koper, voor zijn huis aan de Breestraat, genaamd St. Joris. Hij kreeg een subsidie van 69 gulden, 15 stuivers en 14 penningen voor het vervangen van een rieten dak door pannen, een zogenoemd hard dak. Het stadsbestuur gaf deze subsidie ter voorkoming van brand. Een rieten dak is immers veel brandbaarder dan een pannendak. Uit het bouwhistorisch onderzoek bleek dat toen de gehele draag- constructie is vervangen. Dat lijkt ook wel voorstelbaar, omdat een pannendak veel zwaarder zal zijn geweest dan een van riet.

Bij de herbouw is voor de constructie veel hout hergebruikt. Hiervan kon door middel van dendrochronologisch onderzoek worden vastgesteld dat een voorganger gebouwd was kort na 1365, met eikenhout uit het Emsland in Noord- Duitsland. Het is daarmee een van de oudste huizen van Leiden. Andere dendro- chronologisch vroeg gedateerde huizen zijn bijvoorbeeld Breestraat 123 uit het eind van de 14de eeuw (omstreeks 1393) en Hooigracht 62 uit kort na 1385.

Uit zorgvuldige documentatie en analyse van het hergebruikte hout is geble- ken dat dit onderdelen waren van een houten huis met een houten zijgevel. Een dergelijke gevel heeft bestaan uit zware houten stijlen en horizontale balken, waarop planken waren genageld: een unieke vondst voor Leiden. Van historische afbeeldingen waren wel houten gevels bekend, maar ze waren nog nooit gevon-

den. De vondst is zelfs van nationaal belang, omdat dit het oudst bekende fragment is van een houten gevel in Nederland.

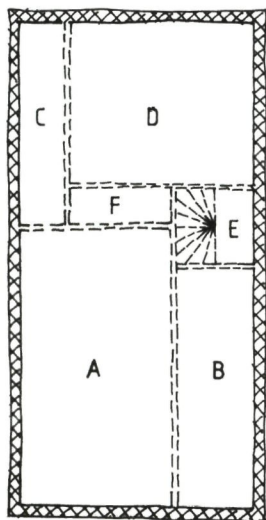
Hooigracht 62

In januari 2005 is in het kader van een monumentenaanvraag door Enderman, bureau voor bouwhistorie een bouwhistorische verkenning en dendrochronologisch onderzoek uitgevoerd naar Hooigracht 62. Uit het dendrochronologisch onderzoek bleek dat het woon- en winkelpand in de kern een middeleeuws huis betreft dat rond 1390 is gebouwd (datering 1385 ± 6 jr). Het maakte waarschijnlijk deel uit van de na 1355 geleidelijk verdichtende bebouwing langs de westzijde van de gracht, die sindsdien geen deel meer uitmaakte van de stadsverdediging.

Bouwsporen in het huis geven aan dat de oorspronkelijke constructie bestond uit een houtskelet van ten minste drie vakken diep. Dit bestond uit eikenhouten moerbalken die steunen op peerkraalsleutelstukken en kinderbinten. Aanwijzingen over de indeling zijn niet gevonden. Er zijn verschillende mogelijkheden voor de oorspronkelijke opzet. Het kan enkel een voorhuis van drie of vier balkvakken diep zijn geweest, met rechts achter een schouw; of mogelijk betrof het een woning met vast achterhuis, waar zich de trap en de schouw hebben bevonden. Ook is niet helemaal duidelijk of het pand een verdieping had. Uit het dendrochronologisch onderzoek komt verder naar voren dat rond 1470 op de begane grond in het derde balkvak een grote schouw is gemaakt, waarbij een extra moerbalk werd geplaatst om het rookkanaal te dragen (datering 1467 ± 6 jaar).

In het tweede kwart van de 17de eeuw is het pand ingrijpend verbouwd tot een door een binnenplaats gescheiden voor- en achterhuis. De begane grond van het voorhuis werd met een halfsteens muur gesplitst in een voor- en een achterkamer, waarbij van de voorkamer een *comptoir* werd afgescheiden. Langs de achterkamer werd een gang aangelegd die langs de binnenplaats naar het smallere achterhuis voerde. Ter ontsluiting van de verdieping werd een spiltrap gemaakt op de scheiding tussen voor- en achterkamer, naast het *comptoir*. Daarbij werd de laat-15de-eeuwse schouw waarschijnlijk verwijderd of vervangen.

In het begin van de 18de eeuw is het pand met een tweede verdieping opgehoogd en is de voorgevel vervangen door een eigentijdse lijstgevel. Daarbij werden tevens voor de tweede verdieping en voor de zolder nieuwe balklagen en een nieuwe kapconstructie geplaatst. Tegelijkertijd lijkt een nieuwe trap te zijn aangelegd in het gedeelte van de gang aan de binnenplaats.

Plattegrond van Hooigracht 62 omstreeks het tweede kwart van de 17de eeuw. Reconstructie door Jos van Rooden naar M. Enderman.

— BEGANE GROND —

- A VOORKAMER
- B CHAMPTOTR
- C GANG
- D ACHTERKAMER
- E TRAP
- F DEINTEDE

Rond 1900 was de begane grond in gebruik als winkelruimte en werd in de voorkamer een tweede trap naar de verdieping gemaakt. De woning op de verdieping werd verbouwd tot kamers en suite. Van de achterkamer werd een gang afgescheiden met een trap naar de tweede verdieping. De inrichting van deze bouwlaag in drie vertrekken rond een overloop is vermoedelijk ook toen totstandgekomen.

Enkele verbouwingen vonden plaats in het tweede en derde kwart van de 20ste eeuw, waarbij de bebouwing op de binnenplaats werd verwijderd en de pui werd vervangen door een moderne winkeletalage. Eind 20ste eeuw werd de binnenplaats overdekt.

Lokhorststraat 29

Voorafgaande aan de verbouwing van Lokhorststraat 29 is in augustus 2004 door Enderman, bureau voor bouwhistorie, een bouwhistorische verkenning uitgevoerd om de bouwgeschiedenis en bouwhistorische waarden van het gebouw in kaart te brengen. Tijdens de verbouwing zijn door het bureau Monumenten en Archeologie aanvullende bouwhistorische waarnemingen verricht.⁴

Met de bouw van Lokhorststraat 29 zal zijn begonnen kort na het dempen van de Pieterskerkgracht. Het hoekhuis werd over de voormalige watergang gebouwd en bestond uit een kelder, twee bouwlagen en waarschijnlijk een zadeldak.

Inpandig verdeelde een dwarsmuur de woning in een voor- en achterkamer. Deze achterkamer was van oorsprong onderkelderd, waarbij waarschijnlijk gebruik is gemaakt van de oude kademuren. Het plafond van de achterkelder lag van oorsprong circa 30 centimeter hoger dan de vloer van de voorkamer. De achterkamer kan dus worden beschouwd als een opkamer. Dit is een veel voorkomende oplossing bij hoekhuizen in Leiden. De kelder was naast een inpandige trap ook ontsloten door een pothuis. Deze is bij de laatste verbouwing gedeeltelijk gereconstrueerd. In de kelder was waarschijnlijk de keuken ondergebracht. De indeling op de begane grond en verdieping bestond uit een voor- en achterkamer, met centraal rechts een spiltrap. De achterkamer was in ieder geval voorzien van een schouw tegen de achtergevel. De vloerconstructies bestaan uit eikenhouten samengestelde balklagen, per kamer twee balkvakken.

Eigenaardig is dat de oostelijke zijgevel ten minste voor een deel naast de kademuur is geplaatst. Mogelijk heeft dit tot de constructieve problemen geleid, waardoor men in het begin van de 18de eeuw was genooddakt de oostgevel en vermoedelijk het hele zuidelijk deel van het pand tot op de fundering af te breken. Ook de dwarsmuur in het huis lijkt daarbij te zijn verwijderd en ook werd de samengestelde balklaag verbouwd tot een alternerende. Verder zijn de pui en de top van de voorgevel vervangen, waarbij het model van de top vermoedelijk werd gewijzigd in een klokgevel. Waarschijnlijk werd in deze periode ook de voorkelder aangelegd, hoewel niet valt uit te sluiten dat deze reeds van oorsprong aanwezig was. Voor de kelder aan de voorzijde is de stahoogte beperkt. Om die reden wordt hier gebruik gemaakt van een draagconstructie van 'platen', waarover vloerdelen werden aangebracht. Een dergelijke constructie is niet eerder aangetroffen in Leiden.

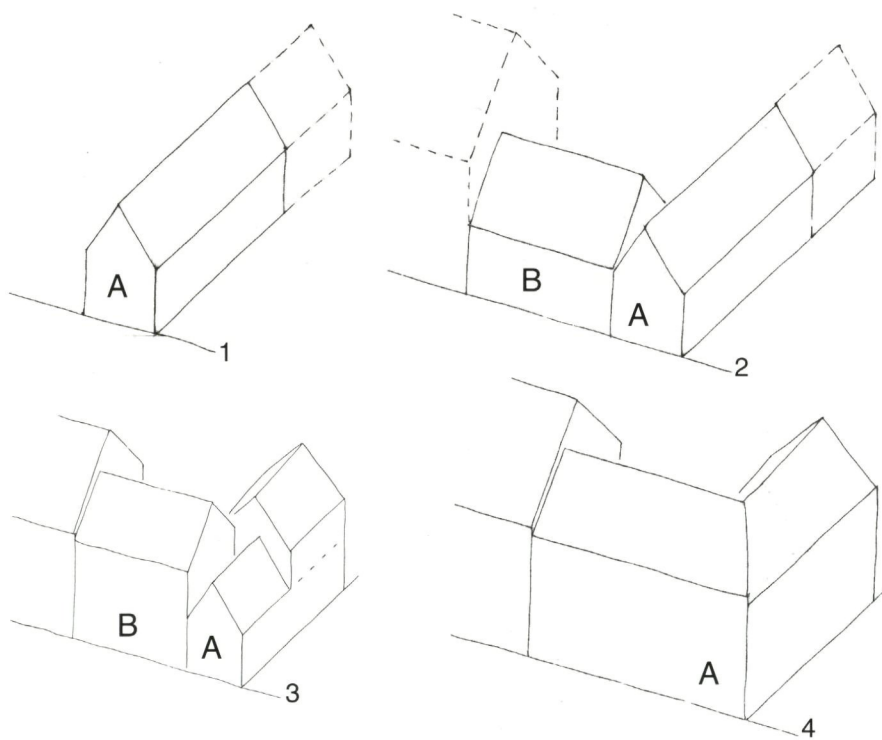
Rond 1900 vonden kort na elkaar een aantal modernisering plaats. Als eerste werd de bouwmasa van het pand gewijzigd door het zadeldak te vervangen door een mansardedak. Daarbij werd de klokgevel verwijderd en verbouwd tot een lijstgevel. In de vensters werden nieuwe ramen en kozijnen aangebracht. Vervolgens werd de opkamer verwijderd om één doorlopende winkelruimte op de begane grond te maken.

Aan het eind van de 20ste eeuw, toen de verdieping en de zolder opnieuw werden ingedeeld, resteerde van het vroeg-17de-eeuwse woonhuis nog in hoofdlijnen de bouwmasa en draagconstructie. Op de indeling van de kelder na is het interieur nagenoeg verdwenen.

Molensteeg 2a

In 2005 is het gemeentelijke monument Molensteeg 2a verbouwd onder leiding van architect Piet van Veen. Tijdens de verbouwing kwamen belangwekkende delen tevoorschijn van een veel oudere voorganger. Ook de ontwikkeling van het huidige object kon goed worden vastgelegd.⁵ Hoewel Molensteeg 2a op de gemeentelijke monumentenlijst is geplaatst op basis van zijn 19de-eeuwse voorkomen, blijkt hier een veel ouder pand schuil achter te gaan.

Het gebouw bestaat uit een bouwdeel haaks op de straat (het hoofdhuis) en een bouwdeel evenwijdig aan de straat (een voormalig achterhuis van Doezastraat

De ontwikkeling in massa van Molensteeg 2a. De voorgevel (A) aan de straat is de noordgevel van het hoofdhuis; B is het achterhuis van Doezastraat 13.

1: omstreeks 1400; 2: 16de/17de eeuw; 3: late 18de/vroege 19de eeuw; 4: eind 19de eeuw. Reconstructie door E.D. Orsel.

13). De onregelmatige plattegrond hangt samen met de percelen Doezastraat 13 en 15. Samenvoegingen en splitsingen hebben geleid tot onregelmatige en complex samengestelde plattegronden.

Bij de verbouwing zijn veel bouwsporen tevoorschijn gekomen, waarvan die in de rechterzijgevel van het hoofdhuis het meest opmerkelijk zijn. De muur bevat bouwsporen die duiden op een wand met drie rondgebogen spaarboognissen.⁶ Dit zijn nissen die een halve steen diep zijn, vooral bedoeld om stenen uit te sparen. De van origine gepleisterde nissen hebben ook een decoratief karakter. Dergelijke nissen zijn voor Leiden zeldzaam. Er is tot nu toe één ander voorbeeld bekend: Lange Mare 118, uit de 15de eeuw. Eén deel van de wand is niet voorzien van een dergelijke boog; daar tekent zich een schouw af.

Uit bouwsporen in de rechtermuur is af te leiden dat het gebouw voorzien is geweest van een houtskelet. De muurstijlen waren opgenomen tussen de bogen. Van de muurstijlen zijn de ankers nog aanwezig. Sporen op de verdieping van een bijbehorende borstwering geven aan dat het om een gebouw van één laag ging. Gezien de baksteenformaten dateert dit gebouw met de decoratieve wandindeling van omstreeks 1400.

Het gebied waarin de Molensteeg ligt is aan het eind van de 14de eeuw bij de stad gevoegd en daarna bebouwd geraakt. De Molensteeg was een straatje tussen de Vliet en de voorloper van de Doezastraat, de Koepoortsgracht. Molensteeg 2a behoort tot de oudere gebouwen in dit gebied. De plaats van de schouw, achter in het gebouw, kan er op duiden dat het privé-leven zich achter in het huis, en het openbare leven zich aan de voorzijde ervan afspeelden, bijvoorbeeld in een werkplaats of winkel. Mogelijk was er aansluitend een houten of vakwerkgebouw aanwezig.

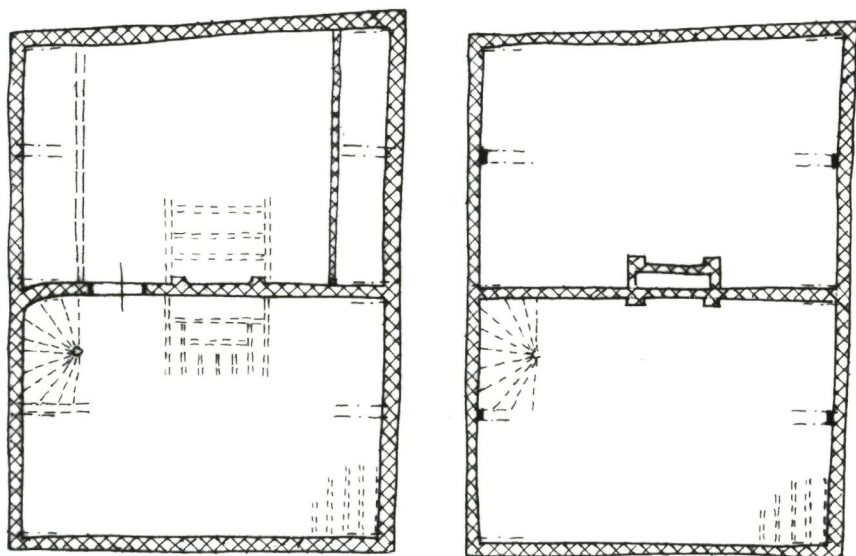
Dit middeleeuwse gebouw lijkt lang te hebben bestaan, want de volgende traceerbare ingreep heeft pas plaatsgevonden in de late 18de of vroege 19de eeuw. Hierbij is het achterste deel verbreed en verhoogd. De nieuwe achtergevel werd uitgevoerd als een tuitgevel.

Een volgende fase lijkt een ingrijpende verbouwing van het voorhuis, waarbij ook dit werd verhoogd. Deze verbouwing vond plaats in de late 19de eeuw. Al eerder, in de 16de of 17de eeuw, was bebouwing links van het pand verschenen, een vast achterhuis van Doezastraat 13. Dit werd mogelijk later opgehoogd. Waarschijnlijk werd dit vaste achterhuis aan het eind van de 19de eeuw aan Molensteeg 2a toegevoegd. Met deze verbouwing bereikte het gebouw zijn huidige omvang.

Oude Rijn 64

In 2003 is van het rijksmonument Oude Rijn 64 het dak hersteld en in 2005 is de begane grond verbouwd. Bij de werkzaamheden is het pand bouwhistorisch onderzocht en gedocumenteerd.⁷ Tijdens het onderzoek is veel aandacht uitgegaan naar de hoofdopzet en de draagconstructie van het gebouw. Het bleek al snel dat het pand een tot nu toe onbekende opzet kende, met de schouwen centraal in het huis. In Leiden staan de schouwen in het algemeen tegen de zijgevels. Deze bijdrage zal voornamelijk ingaan op die unieke opzet.

Het gebouw ligt in oud stadsgebied dat dateert uit het midden van de 14de

Oude Rijn 64: plattegronden van de begane grond en de eerste verdieping. Reconstructie door E.D. Orsel.

eeuw. Het gebouw is in hoofdlijn te kenschetsen als een haaks op de straat staand pand, een zogenaamd diep huis. Het heeft twee bouwlagen met een vrijwel rechthoekige plattegrond en een zadeldak. Het perceel was mogelijk van oorsprong dieper, maar dat terrein is waarschijnlijk afgestaan aan de omliggende winkels.

De constructie van het gebouw bestaat uit eikenhouten samengestelde balklagen met opgelegde kinderbinten (10 x 9 cm), voorzien van eiken kopschotjes. De vloerplanken zijn van grenen. Opvallend is dat op de begane grond onder de

moerbalken geprofileerde consoles aanwezig zijn, terwijl op de verdieping een houtskelet aanwezig is. De korbelen van dit houtskelet (zonder sleutelstukken) zijn geprofileerd, met een samenstel van holle en bolle profielen. Dit is een zeldzame decoratieve vorm; normaal zijn de korbelen ongeprofileerd. Het aangetroffen profiel is overigens een stijlzuiver renaissanceprofiel.

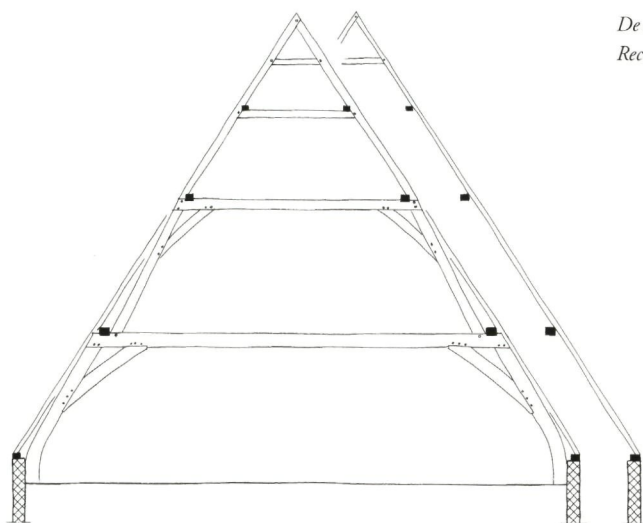
Van de balklagen is de oorspronkelijke indeling afleesbaar. De indeling bestond uit een voor- en een achterruimte die gescheiden werden door een zogenaamde brandmuur. Dit is voor Leiden een unieke indeling, die mogelijk is te verklaren door de breedte van het pand. Deze breedte is mogelijk het gevolg van een oudere parcellering. De brandmuur moet oorspronkelijk zijn, want de balklaag is aan beide zijden van de muur uitgevoerd met strijk balken. In de balklaag zijn ravelingen voor rookkanalen opgenomen, die duidelijk maken dat de schouwwen centraal in het pand tegen de brandmuur waren gesitueerd. De voorruimte op de begane grond was als enige niet verwarmd. Verder was van de balklaag afleesbaar (door middel van schilderijen en aftekeningen) dat in de achterruimte tegen de zijgevel hoogstwaarschijnlijk een bedstedewand heeft gestaan, en in de hoek linksachter van de voorruimte een spiltrap. Hiervan is nog een deel van de (rondlopende) ommetseling bewaard gebleven. Het is onduidelijk of het trapenhuis geheel van steen of gedeeltelijk van hout was. Dit was niet waarneembaar door de nieuwere trap. De bijbehorende kapconstructie is omstreeks 1900 vervangen.

Het gebouw zal, gezien het verdiepingshoutskelet (toegepast tot omstreeks 1650), gerealiseerd zijn in de eerste helft van de 17de eeuw of mogelijk nog het eind van de 16de eeuw. Dit geldt ook voor de overgang van samengestelde naar enkelvoudige balklagen, het profiel van de console en het korbeel, en enkele andere sporen.

Rapenburg 41-43-45

Bij bouwhistorisch onderzoek eind 2004/begin 2005 deed het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden een bijzondere vondst.⁸ Na het slopen van de kluis van een voormalige bank aan het Rapenburg werd een gedeelte van het middeleeuwse klooster Roma ontdekt. Het was een verrassende ontdekking, omdat men dacht dat van het klooster niets meer over was.

Van de panden Rapenburg 41, 43 en 45 is bekend dat de huizen omstreeks 1660 zijn gebouwd door de aannemer en projectontwikkelaar Willem Wijmoth. Bij een bezoek ter plaatse werden in de kap echter veel oudere historische bouw-

*De kapconstructie van klooster Roma.
Reconstructie door E.D. Orsel.*

constructies onderkend. Uit dendrochronologisch onderzoek blijkt dat het hout van de kapconstructie in het voorjaar of de zomer van 1450 werd geveld in de omgeving van het graafschap Bentheim; een groot middeleeuws gebouw is verbouwd tot de drie huizen. Concreet houdt dit in dat Rapenburg 41, 43 en 45 een 550 jaar oude vleugel verbergen van het voorheen aldaar gesitueerde klooster Roma.

De kapconstructie van deze voormalige kloostervleugel is opgebouwd volgens de laat-middeleeuwse bouwmethode met twee gestapelde dekbalkspanten en sporenparen met haanhouten. Het onderste spant is uitgevoerd met gekromde spantbenen en korbelen. Op het bovenste spant staan, in plaats van sporenparen, dikkere (circa 10 cm) 'sporensparanten', die een tweede haanhout bezitten. De kap is geheel uitgevoerd in eikenhout en alle onderdelen zijn voorzien van getrokken telmerken.

Tussen 1440 en 1468 kochten de zusters van Sint Hieronymus, die tot dan toe in de Jan Vossensteeg verbleven, een flink aantal stukken grond langs en achter het Rapenburg. De aankoopbewijzen daarvan zijn gedeeltelijk bewaard gebleven in de kloosterarchieven. Op dat terrein stichtten de zusters het klooster Roma, dat uiteindelijk het terrein tussen het Rapenburg en de Doelengracht zou beslaan. Het klooster omvatte een kapel, een patershuis, gebouwen voor de nonnen en een apart gedeelte voor de lekenzusters. Het is niet helemaal duidelijk wat

waar heeft gestaan. Nadat het klooster in onbruik was geraakt, is veel gesloopt voor nieuw te bouwen woonhuizen. Archeologisch onderzoek heeft hier nog niet kunnen plaatsvinden.

In 1449 en 1452 verkreeg het klooster subsidie voor het vervangen van een deel van het riet door een leien dakbedekking. Door het stadsbestuur werden deze subsidies verstrekt in verband met brandgevaar. Zogenaamde harde daken van leien, alsook dakpannen, zijn beter bestand tegen brand dan riet of stro. Mogelijk is bij deze dakwerkzaamheden de nu aangetroffen kapconstructie gemaakt.

Toen op 25 juni 1572 de stad Leiden zich aansloot bij de prins van Oranje, luidde dit het einde in van het klooster Roma. De nieuwe protestantse machthebbers inventariseerden de bezittingen van het klooster en verkochten die ten behoeve van het leger van de prins. Tijdens het Spaanse beleg van Leiden in 1574 werden de gebouwen van Roma gebruikt voor de inkwartiering van soldaten. In 1575 werden de kloostergebouwen verkocht en geleidelijk aan verbouwd en, in het midden van de 17de eeuw, gesloopt.

Er was weinig hoop dat er nog iets tastbaars van het klooster over zou zijn. De verrassende ontdekking is belangrijk voor het historisch onderzoek naar Leiden. Het beeld van de stad in de middeleeuwen is hierdoor weer een stukje completer. Gelukkig blijven bewoners en bedrijven bouwen en verbouwen in de stad, zodat bouwhistorisch onderzoek nooit stilstaat.

Rapenburg 37 en 39

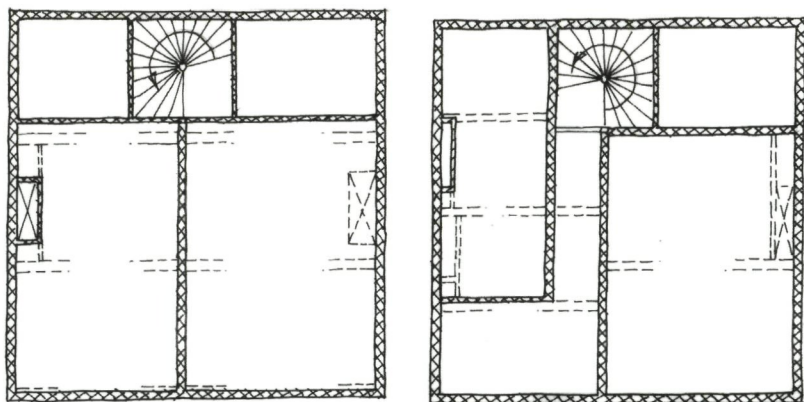
Tijdens de verbouwing van Rapenburg 37 en 39 in juni 2003 zijn door Enderman, bureau voor bouwhistorie, de in het interieur in het zicht gekomen bouwsporen gedocumenteerd.

Na de aanleg van de stadsuitbreiding 'Rapenburg' vestigden zich in dit gebied een aantal kloosterorden van de Moderne Devotie, waaronder in 1440 het klooster Roma, gesticht door de zusters van Sint Hieronymus. Zij kochten in de periode tot 1468 alle percelen tussen het Rapenburg en de Doelengracht vanaf de Doelensteeg tot en met het huidige perceel Rapenburg 35. Het perceel waarop zich thans de panden Rapenburg 37 en 39 bevinden, werd samen met Rapenburg 35 in 1450 verworven en bestemd voor de gebouwen van de lekenzusters.

De eerste bouwactiviteiten vonden vermoedelijk pas plaats na 1468, toen ook het aan de westzijde grenzende perceel langs de Doelengracht eigendom van het klooster was geworden. Vanaf dat moment kon namelijk tussen het Rapenburg

en de Doelengracht de Roomgracht worden gegraven, een grachtje dat het leken-gedeelte van het gewijde klooster scheidde. Het nieuwe kloostergebouw werd evenwijdig aan het Rapenburg over de Roomgracht gebouwd en was ten minste zo lang als de huidige panden Rapenburg 37 en 39 samen. Dit blijkt uit de resten van de zuidelijke zijgevel en een tussenmuur, die in beide panden nog aanwezig zijn. De breedte van het pand was gelijk aan de diepte van Rapenburg 37, waarvan de achtergevel ook deel heeft uitgemaakt van het kloostergebouw. Opvallend aan de achtergevel is dat deze, in tegenstelling tot de voorgevel, aan de gracht twee bouwlagen hoog is in plaats van één. Het gebouw heeft dus vermoedelijk een asymmetrisch zadeldak gehad. Het pand werd door ten minste één tussenmuur verdeeld in twee ruimten, die vermoedelijk beide overeenkomen met de breedte van de huidige panden Rapenburg 37 en 39. Voor Rapenburg 39 is dit zeker.

Na het beleg van Leiden werd het klooster in 1575 door de stad verkocht en werden de bouwdelen Rapenburg 37 en 39 verhuurd. Rapenburg 37 werd rond 1630 verbouwd tot een woonhuis van twee bouwlagen met een zadeldak, haaks op de gracht. Vermoedelijk hoorde er een aangebouwd achterhuis bij. De draagconstructie van de verdieping en de zolder bestaat uit een samengestelde balklaag van eikenhout. De kapconstructie is opgebouwd uit twee dekbalkjukken en een A-spant, waarvoor hergebruikt eikenhout is toegepast, mogelijk afkomstig uit het voormalige kloostergebouw.

Plattegronden van Rapenburg 37 in 1630: begane grond en verdieping. Reconstructie door Jos van Rooden naar M. Enderman.

De indeling van het pand is tweebeukig en bestaat op de begane grond uit een hal over de breedte van de zuidbeuk, die overgaat in een centrale gang. Aan weerszijden van de gang bevindt zich een kamer met schouw. Aan het eind van de gang is een spiltrap naar de verdieping geplaatst, die bijna één maal rond gaat.

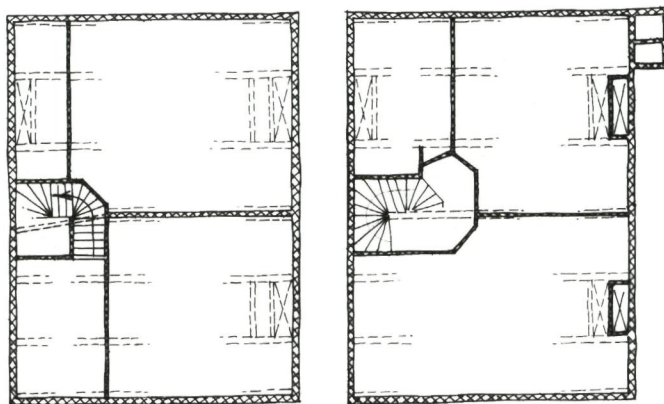
Op de verdieping bevinden zich vier kamers, met in de beide grote kamers een schouw. Op de zolder is aan de zijde van het Rapenburg een kamer afgescheiden.

In de 18de eeuw werd het interieur van het huis gemoderniseerd. De huidige schouw tegen de zuidmuur op de verdieping is toen geplaatst. Vermoedelijk tegelijkertijd werd de gang op de begane grond doorgetrokken tot aan de voordeur, en werden er vlakke plafonds aangebracht in de balkvakken. Een volgende verbouwing kan aan de hand van een stucplafond in de noordoostelijke hoekkamer op de verdieping worden gedateerd in het begin van de 19de eeuw. Aan het eind van deze eeuw werd de spiltrap vervangen door een steektrap, waarbij een gedeelte van de spil echter niet werd verwijderd; de noordoostelijke kamer op de begane grond kreeg een nieuw stucplafond.

Anders dan nr. 37 werd Rapenburg 39 pas in de jaren '60 van de 17de eeuw verbouwd tot een woonhuis van twee bouwlagen en een zadeldak, haaks op de gracht. Voor de bouw werd gebruikgemaakt van de bestaande zijgevels van Rapenburg 37 en 41. De draagconstructie van de verdieping en zolder bestaat uit een samengestelde balklaag van grenenhout. De kapconstructie is samengesteld uit twee dekbalkjucken en een nokstijlspant, eveneens van grenenhout. In de trapgevel aan de gracht zijn kruisvensters aangebracht.

De indeling van het pand is kenmerkend voor de 17de eeuw. Op de begane grond bevindt zich aan de zuidzijde een gang met trappenhuis. Aan de noordzijde zijn twee kamers gemaakt met een schouw. Opvallend is dat de trap vanwege de breedte van de gang, die bepaald is door de gracht onder het huis, geen spiltrap is, maar met steken omhoog draait. De verdieping heeft rond de trap een smalle overloop, die de grote kamer aan de voorzijde en de twee kamers aan de achterzijde ontsluit. In elke kamer bevindt zich een schouw, die voor het rookkanaal van de schouw op de begane grond is geplaatst. Aan de noordzijde wordt tegen het deel van de gevel dat breder is dan Rapenburg 37 een dubbel secreet aangebracht, waarvan beide panden gebruikmaken. Op de zolder was mogelijk met houten wanden een kamer afgescheiden. Ook bij Rapenburg 39 is het interieur in de 18de eeuw gemoderniseerd, met een vlak plafond van doek tussen de moerbalken.

In de 19de eeuw is de indeling op de begane grond gewijzigd. De gang, die

Plattegronden van Rapenburg 39 omstreeks 1670: begane grond en verdieping. Reconstructie door Jos van Rooden naar M. Enderman.

zich in opzet na het trappenhuis versmalde, werd aan de achterzijde net zo breed als voor, en de muur tussen de twee kamers werd verplaatst. Ook werd ter decoratie langs de moerbalken een afschuining aangebracht. De 17de-eeuwse trap werd vervangen door een nieuwe trap, aangebracht tussen de twee kamers op de begane grond en de verdieping. Op de verdieping werden ruimten aangepast en nieuwe schouwen gemaakt.

In de 20ste eeuw zijn de beide panden op de begane grond samengevoegd en meerdere keren verbouwd ten behoeve van de bank die er sinds 1918 in is ondergebracht. De historische interieurafwerking verdween grotendeels, evenals de indeling.

Oude Vest 103. Halsgevel een halszaak?

Het pand Oude Vest 103, verbouwd en gerestaureerd door de huidige eigenaar de heer F. Agterhof in de periode 2003-2004, bezit een fraaie halsgevel.⁹ Dit type gevel is in het Leidse stadsbeeld een vrij zeldzaam verschijnsel. In totaal treffen we in Leiden maar veertien gevels van dit type aan, in ouderdom variërend van 1642 (Langebrug 85) tot 1883 (Apothekersdijk 4).

De oorsprong van de halsgevel ligt in Amsterdam, waar onder invloed van met name Philip Vingboons vanaf de late jaren dertig van de 17de eeuw dit geveltype in de mode raakte. Vingboons (1607-1678) is een van de belangrijkste architecten van het Hollands classicisme, naast Pieter Post, Arent van 's-Gravensande

Oude Vest 103 in 2005.

*Coll. bureau Monumenten en Archeologie
van de gemeente Leiden.*

en Jacob van Campen. Hij heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het eigen aanzien van het Amsterdamse huis. Bekend zijn Vingboons' twee boeken met *Afbeeldsels der voornaemste gebouwen*, verschenen in 1648 en 1674, waarin de door hem ontworpen en gebouwde huizen staan afgebeeld. Het door Vingboons ontworpen geveltype, waarvan er in Amsterdam nog vele zijn te vinden, wordt gekenmerkt door de top, bestaande uit één hoge trap of een rechte hals tussen rijk beeldhouwde klauw- of vleugelstukken, met een fronton als bekroning. Bij de meeste van zijn huizen treft men ook pilasters aan. Deze zogenaamde Vingboonsgevels hebben niet alleen veel invloed in Amsterdam gehad, maar ook in Noord- en Zuid-Holland en in Overijssel. Ook Leiden ontsnapte niet aan deze invloed, maar talrijk zijn de Vingboonsgevels in Leiden niet. Slechts de gevels van

de panden Haarlemmerstraat 174, Herengracht 14 en Rapenburg 29 en 31 kunnen tot dit type worden gerekend. Een mogelijke verklaring voor de beperkte invloed van Vingboons in Leiden is dat op het moment van de introductie van de halsgevel Arent van 's-Gravensande (ca. 1610-1662) stadsarchitect van Leiden was. Zijn in Leiden gerealiseerde ontwerpen kenmerken zich door toepassing van lijstgevels, al dan niet voorzien van frontons, en in de meeste gevallen ook pilasters.

Kenmerkend voor een halsgevel is dus de beëindiging van de top van de gevel door één grote trap, in tegenstelling tot de bekende trapgevel met meerdere kleine trappen. Een variant hierop is de topgevel met twee grote trappen. Een dergelijke gevel wordt ook wel verhoogde halsgevel genoemd. In Leiden is Turfmarkt 10 daarvan het enige voorbeeld. Het zal niet verbazen dat de verhoogde halsgevel (twee trappen) en de halsgevel (enkele trap) is voortgekomen uit de trapgevel.

Een bijzonder exemplaar in de groep Leidse halsgevels is die van het pand Hogewoerd 38. In tegenstelling tot de overige is deze gevel geheel in metselwerk uitgevoerd. Hier geen indrukwekkende natuurstenen klauwstukken en fronton, maar de soberheid van het bakstenen metselwerk. Eveneens een buitenbeentje is de jongste van de groep, het pand Apothekersdijk 4, uitgevoerd in eclectische stijl en daardoor wellicht ook discutabel. Voordat we terugkeren naar de halsgevel van de Oude Vest 103, mag die van de Oude Singel 190 niet onvermeld blijven. De gelijkenis is treffend. Mogelijk dat deze gevel de inspiratiebron is geweest voor de boeiende correspondentie die vanaf maart 1953 ontstond over de restauratie van de voorgevel van Oude Vest 103.

De aanleiding hiertoe was de slechte bouwtechnische staat van de gevel. In een brief van de gemeente Leiden wordt de minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen (OKW) medegedeeld dat de eigenaar van het pand is aangeschreven wegens de bouwvalligheid van de topgevel, twee schoorstenen, de kapconstructie en dakkapel. In de reactie op de brief van de gemeente merkt OKW¹⁰ het volgende op: *De onderbouw ter hoogte van de begane grond is gewijzigd voor het splitsen in een boven en benedenhuis. Behalve dit deel van de gevel zijn de hanenkammen boven verschillende ramen van de verdieping in ontsierende mechanische steen gemetseld. De gevel verkeert wat het bovenste deel betreft in een zodanig slechte staat dat gevaar voor instorten bestaat.* De brief eindigt met: *Het herstel kan geschieden in de bestaande vorm, mits met gebruikmaking van bijpassende oude bakstenen.* In de brief aan de eigenaar geeft OKW deze in overweging: *een ervaren aannemer te Leiden opdracht te geven een restauratieplan met begroting van kosten*

op te maken en eventueel een verzoek tot het ontvangen van een Rijkssubsidie in deze kosten bij de genoemde Minister in te dienen. Hierop volgt een brief van de eigenaar, de heer P.A. de Haan, waarin hij schrijft dat hij voornemens is over te gaan tot restauratie van de voorgevel. Tevens verzoekt hij de minister voor deze restauratie een rijksbijdrage te verlenen. Aan de brief is toegevoegd een beknopte beschrijving van de halsgevel en het herstel van deze gevel, opgesteld door de bouwkundige Kees Bik: *bovengenoemde pand heeft een halsgevel met zandstenen vleugelstukken en topafdekking, daterend uit de tweede helft van de 17e eeuw [sic!]. Het beneden gedeelte is van latere datum, de ramen zijn alle door andere vervangen. De onderpui is eveneens in de loop der jaren gewijzigd, waarvan het in de bedoeling ligt, dat deze binnen afzienbare tijd, met een interne verbouwing in overeenstemming wordt gebracht met de bovengevel.* Het herstel omvat verder het vervangen van de topgevel tot op de bovendorpel van de raamkozijnen op de tweede verdieping met oude bakstenen, inclusief de strekken, het inboeten van het slechte metselwerk en het vernieuwen van al het voegwerk. Daarnaast worden de ramen vervangen door nieuwe met een roedenverdeling (verwezen wordt naar de bijbehorende tekening) en wordt de kap hersteld.

De reactie van OKW meldt, na een beknopte beschrijving van het herstelplan en de vaststelling dat de ontsierende T-ramen worden vervangen door ramen met een passende roedenverdeling, het volgende: *Deze gevel is een zorgvuldige restauratie zeker waard, zodat te betreuren is dat men van deze gelegenheid geen gebruik wil maken om de bijzonder lelijke 19de-eeuwse onderpui te vervangen door iets beters.* De brief eindigt met: *Wat het ingediende restauratieplan betreft, kan worden opgemerkt dat de roedenverdeling niet fraai is en dat de onderpui, zoals reeds werd opgemerkt, voor verbetering vatbaar is.* Na correctie van de begroting wordt met het eindbedrag van f 6.961 akkoord gegaan.

Op basis van de inhoud van deze brief laat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) de minister weten akkoord te gaan met het plan en de begroting. Met betrekking tot het plan wordt opgemerkt dat de ontworpen roedenverdeling niet fraai is, en in overleg met de RDMZ dient te worden verbeterd. De brief eindigt als volgt:

Zij (RDMZ) moge Uwe Excellentie mitsdien in overweging geven de Heer P.A. de Haan te Leiden mede te delen dat Uwe Excellentie:

1e met belangstelling heeft kennis genomen van zijn voornemen tot restauratie van het pand Oude Vest 103 aldaar, over te gaan;

2e goedkeurt, dat de restauratie onder leiding van de bouwkundige K. Bik te

Leiderdorp plaatsvindt;

3e de restauratie en de begroting behoudens het bovenvermeld goedkeurt;

4e bereid is in het tot f 6961,- verhoogde bedrag een door Uwe Excellentie te bepalen Rijkssubsidie te verlenen;

5e er de voorkeur aan geeft, dat enkele bekwame aannemers worden uitgenodigd voor dit werk onderhands in te schrijven.

Kort daarna, het is inmiddels mei 1954, wordt 45 procent subsidie toegezegd. Uit een brief van februari 1956 kan worden opgemaakt dat de firma Aanbouw te Leiden bereid is voor een bedrag van f 7.940 het werk uit te voeren. De aanbesteding is dus wat hoger uitgevallen dan begroot, maar dat stuit niet op bezwaren. Tot in het jaar 1959 vindt nog briefwisseling plaats met betrekking tot de afwikkeling van de subsidie. Daarmee is de periode waarbinnen de restauratie is uitgevoerd bekend. Tot zover de correspondentie omtrent de restauratie. Maar wat hield deze werkelijk in?

De vergelijking van de tekening van de bestaande toestand (voor de restauratie van 1956-1959) en de nieuwe toestand (na de restauratie) maakt veel duidelijk. De bestaande toestand laat zich aan de hand van een foto uit omstreeks 1930 als volgt beschrijven. Een halsgevel opgetrokken in baksteen. De hals (trap) wordt aan weerszijden geflankeerd door natuurstenen klauwstukken en bekroond met een gebogen lijst met schelpmotief. Op de begane grond de laat-19de-eeuwse pui, die door OKW zo bijzonder lelijk werd gevonden, met in het midden een raamkozijn en aan weerszijden een deurkozijn, toegang gevend aan de beneden-respectievelijk de bovenwoning. Deze situatie van de pui komt in belangrijke mate overeen met de huidige. Op de eerste en tweede verdieping twee schuif-raamkozijnen met T-ramen. Ook deze konden OKW niet bekoren. Boven deze raamkozijnen, en boven het raamkozijn en deurkozijnen van de pui bevinden zich rechte strekken in het metselwerk. Dit in tegenstelling tot de strek boven het raamkozijn in de hals van de gevel. Deze is aan de onderzijde boogvormig, aangepast aan de inspringende getoogde bovendorpel van het raamkozijn, die zo kenmerkend 18de-eeuws is. In dit kozijn is een schuifraam opgenomen met een acht-ruits bovenraam en een twaalf-ruits onderraam. Op grond van de analyse van de hierboven aangehaalde correspondentie en de tekening kunnen we vaststellen dat we te maken hebben met een van oorsprong 18de-eeuwse gevel die aan het einde van de 19de eeuw is gemoderniseerd. Het is zelfs niet uit te sluiten dat delen van het metselwerk 17de-eeuws zijn. De modernisering betrof met name de pui en de raamkozijnen op de verdiepingen. De top is daarbij onge-

moeid gelaten. In de gebogen lijst is de datering 173(25/8)9 opgenomen. Ook de exacte datering van de pui en de daarmee samenhangende verbouw van het pand is bekend. Tijdens de recente restauratie heeft de eigenaar een bordje aangetroffen met daarop de datum 25 maart 1890 en de volgende tekst: 'Dit huis is verbouwd door F.L. Dee (baas timmerman), W. Splinter (metselaarsbaas), J. van Riet en P. Nieboer (timmerlieden)'. Het is dus zeer aannemelijk dat zij naast de interne verbouwing, waarbij de spiltrappen zijn vervangen door moderne, en het realiseren van een nieuwe kamerindeling, ook de modernisering van de voorgevel hebben uitgevoerd.

Inmiddels weten wij dat ruim een halve eeuw na deze verbouwing de top van de gevel zo bouwvallig was geworden dat deze ook onderhanden genomen moest worden. Indien de lijn van de modernisering zou zijn doorgezet, zou het logisch zijn geweest als de top van de gevel zou worden verwijderd en voorzien van bijvoorbeeld een lijstgevel om zo het laat-19de-eeuwse beeld te completeren. Maar het pand had per 2 mei 1968 een beschermde status verkregen en de invloed van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deed zich gelden, zoals we uit het bovenstaande hebben kunnen opmaken. De tijd werd teruggedraaid en de gevel werd gerestaureerd naar een 18de-eeuwse toestand. Het 18de-eeuwse schuifraamkozijn in de hals van de gevel werd geheel vernieuwd. Die op de verdiepingen werden conform dit type aangepast, waarbij de rechte bovendorpels werden vervangen door inspringende getoogde. Noodzakelijkerwijze moesten hiervoor de T-ramen worden verwijderd, om plaats te maken voor nieuwe schuiframen naar 18de-eeuws model, afgeleid van het schuifraam in de hals van de gevel. Ook het ontsierende metselwerk van machinale steen werd verwijderd. De 'bijzonder lelijke onderpui' bleef ongemoeid.

In 2005 – een halve eeuw na de naar huidige restauratieopvattingen omstreden restauratie – doet de eigenaar het verzoek de pui te vervangen door een nieuwe in historiserende 18de-eeuwse stijl. Er zijn echter geen historisch betrouwbare gegevens om zelfs maar tot een verantwoorde reconstructie te komen. De bron bij uitstek, het pand zelf, biedt hiervoor geen enkel aanknopingspunt. Immers, de mogelijke 18de-eeuwse pui heeft al plaats moeten maken voor de laat-19de-eeuwse. Wat resteert van de oorspronkelijke 18de-eeuwse halsgevel zijn de natuurstenen klauwstukken en bekroning van de topgevel, en het metselwerk (mogelijk nog 17de-eeuws) van de penanten ter hoogte van de kozijnen op de verdiepingen. Het verzoek de huidige pui te vervangen is niet ingewilligd. De historiserende aanpak werd door de adviserende instanties

(de Adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) niet gewaardeerd. Bovendien werden de monumentale waarden van de pui te hoog bevonden en werd het verlies ervan niet acceptabel geacht. Zo werd de halsgevel toch nog een halszaak.

*Oude Vest 103 omstreeks 1930.
Coll. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg.*

Noten

- 1 Het overzicht van archeologisch onderzoek is samengesteld door Chrystel Brandenburgh.
- 2 De bijdragen over Breestraat 135, Molensteeg 2a, Oude Rijn 64 en Rapenburg 41-43-45 zijn geschreven door Edwin Orsel. De teksten over Hooigracht 62, Lokhorststraat 29 en Rapenburg 37 en 39 zijn van de hand van Maarten Enderman. Joseph W. van Rooden schreef het stuk over Oude Vest 103 en de halsgevel. Voor bouwkundige termen wordt verwezen naar de woordenlijst in *Leids Jaarboekje* 96 (2004) 295-297.
- 3 *Bouwhistorisch dossier Breestraat 135*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 4 *Bouwhistorisch dossier Lokhorststraat 29*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 5 *Bouwhistorisch dossier Molensteeg 2a*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 6 Baksteenformaat 22 x 10 x 5 en 10-lagenmaat = 59/62 cm.
- 7 *Bouwhistorisch dossier Oude Rijn 64*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 8 *Bouwhistorisch dossier Rapenburg 41 en 43*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 9 Bronnen voor het navolgende: Jan Dröge e.a., *Architectuur & monumentengids Leiden* (Leiden 1996); Dirk van Laanen, 'Van de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg' in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het Erfgoed* (Zwolle 1997) 12-16; E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. VII: De provincie Zuidholland. Eerste stuk: Leiden en westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage 1944) 28-149; Guido Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede. Arent van 's-Gravesande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur* (Leiden 2005) 201-212; *Bouwhistorisch dossier Oude Vest 103*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 10 Het ministerie van OKW baseerde zich op de adviezen van de Commissie voor de Monumentenzorg. Deze liet zich op haar beurt informeren en adviseren door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waarvan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg de uitvoering van de monumentenzorg voor zijn rekening nam.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2005

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten 2005 van de historische bibliotheek van de afdeling Collectiebeheer en Documentatie in het Regionaal Archief Leiden. Titels uit het *Leids Jaarboekje* en andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen. Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Algemeen

Maanen, R.C.J. van, *Van Langebrug tot Langegracht: hoe Leiden veranderde in dertig jaar* (Leiden 2004).

Bestuur en politiek

Walle, K., *Buurthouden: de geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)* (Leiden 2005) (Leidse historische studies; 3).

Economische en sociale geschiedenis

Hoftijzer, P.G., 'Boekbezit van vrouwen in Leiden gedurende de Gouden Eeuw'.

In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, jrg. 12 (2005) 29-46.

Meijer, H., *Het vuil, de stad en de dokter: onderzoek naar het functioneren van de stadsgenees- en heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1822-1866* (Leiden 2005). Proefschrift Opleiding Geschiedenis, Universiteit Leiden 2005.

Niekus, J. en C. Smit, *Van bouwvallig nest tot bijzondere huisvesting: 350 jaar Jean Pesijnhof* (Leiden 2005).

Smit, C. (red.), *Van middenstander tot ondernemer: honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden* (Leiden 2005).

Vliet, M. van, *Elie Luzac (1721-1796), boekverkoper van de Verlichting* (Leiden 2005) Proefschrift Universiteit Leiden 2005.

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Vliet, R. van, 'Leiden and the censorship during the 1780s: the Overraam affair and Elie Luzac on the freedom of the press'. Overdruk uit: *News and politics in early modern Europe* (1500-1800) 203-217.

Bouwgeschiedenis

Steenmeijer, G., *Tot cieraet ende aensien deser stede: Arent van 's Gravesande architect en ingenieur (ca. 1610-1662)* (Leiden 2005). Herziene handelseditie van het gelijknamige proefschrift uit 2001.

Kerkgeschiedenis

Fafié, T.A., 'Leermeester voor Lutherse predikanten: dr. G.J. Thierry'. In: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*, no. 33 (2005) 27-40.

Ligtenberg, L., 'Trappen voor de klank'. In: *NRC Handelsblad* 16 juli 2004, achterpagina.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Bordewijk, C., *'Lof zij den helden!': vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel* (Den Haag 2005). 3 Oktoberlezing 2005.

Bordewijk, C. e.a., *Wat geeft die Comedie toch een bemoeijng! De Leidse schouwburg 1705-2005* (Amsterdam 2005).

Brandenburgh, C.R. en W.A.M. Hessing, *Matilo, Roodenburg, Roomburg: de Roomburgerpolder, van Romeins castellum tot moderne wijk* (Leiden 2005) (Bodemschatten en bouwgeheimen; 1).

Brons, I. en A. Postma, *Rembrandt in Leiden: portret van een schildersjongen en zijn stad* (Leiden 2005).

Buvelot, Q. e.a., *Frans van Mieris 1635-1681* (Zwolle 2005). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Mauritshuis te Den Haag van 1 oktober 2005 tot en met 25 januari 2006.

Groot, M. de, *Een woonhuis: geschiedenis Langebrug 81* (Leiden 2005).

Kloek, W., *Jan Steen* (Zwolle 2005).

Straten, R. van en Ingrid Moerman, *Rembrandt's Leidse tijd, 1606-1632* (Leiden 2005).

Vries, B. de, 'Feesten voor het vaderland? De viering van het Ontzet van Alkmaar en Leiden omstreeks 1900'. In: *Kerk, cultuur en koloniën: opstellen over Nederland rond 1900. Feestbundel aangeboden aan Jan Bank bij zijn afscheid als hoogleraar vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam 2005) 24-43.

Universiteitsgeschiedenis

- Berkel, K. van, 'Een wetenschapper als symbool van nationale trots: Hendrik Antoon Lorentz (1853-1928), boegbeeld van de tweede Gouden Eeuw'. In: *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9 (nov. 2005) 40-44.
- Blok, N. e.a. (red.), *Vier eeuwen geschiedenis in steen: universitaire gebouwen in Leiden* (Leiden 2005).
- Delft, D. van, *Heike Kamerlingh Onnes, de man van het absolute nulpunt: een biografie* (Amsterdam 2005).
- Geneste, D., *Werkplaatsen van de wetenschap: functie en vormbetekenis van natuurwetenschappelijke laboratoriumgebouwen van de Leidse Universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 2005). Doctoraalscriptie Opleiding Kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden.
- Goudriaan, B. (samenst.), *Universiteit in oorlogstijd: de Leidse universiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 2005). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in de Oude UB Leiden van 10 maart tot 10 mei 2005.
- Ingen, A. van en A. in 't Groen (eds.), *Leiden professors and their fascination* (Leiden 2005).
- Otterspeer, W. *Groepsportret met dame. Deel 3: De werken van de wetenschap: de Leidse Universiteit 1776-1876* (Amsterdam 2005).
- Wansbeek-Zijbrands, M., *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academicæ Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972, en zijn voorgangers 1799-1839, en de commissie voor de Sociëteit Minerva 1819-1972* (1982) (Leiden 2005).

Overige onderwerpen

- Appels, I., *Scheepvaart in Leiden: de bewogen geschiedenis van de Leidse binnenvaart en de ontwikkeling van de historische haven* (Leiden 2004).
- Buve, R., *Leiden-Noordwijk: een halve eeuw eigenwijs* (Z. pl. 2004).
- Drie, R. van, 'Dienaar van zijn heren: Gijsbert van Rijckhuijsen (1707-1772), Leids genealoog en heraldicus'. In: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag 2005).
- Eendenburgh, L.G. van en G.L. Eendenburgh, *Bedelaarsters en landloopsters in de Rijks Inrichting Veenhuizen, later Leiden (1886-1892)* (Koudekerk 2004).
- Elzenga, C. e.a., *Leidens verre vrienden: historie van de banden van Leiden met de steden in andere landen* (Leiden 2005).
- Inventaris van het archief van het Kantongerecht te Leiden 1940-1979

- (Winschoten 2005).
- Jacobi, H.W., 'Een archivalische schatvondst uit 1597: munten in de boedel van Maria Gerytsdochter en Claes Pieterszoon te Leiden'. Overdruk uit: *Van Solidus tot euro: geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief* (2004) 93-110.
- Neesen, G. *De namen op de naald: verhalen achter een monument* (Leiden 2005).
- Samara, P., *Het Middeleeuwse testament in Amsterdam, Haarlem, Dordrecht en Leiden (1400-1550)*. (Amsterdam 2005). Doctoraalscriptie geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Theelen, G., *Rijnhof: van buitenplaats tot begraafplaats* (Leiden 2005).

Omringende gemeenten

- Bader, J. en L. in 't Veld, *Jan Bader vertelt: de wereld van de bloembollen* (Sassenheim 2004).
- Bregman, C. e.a., *Een school in het polderland: de geschiedenis van de School met de bijbel in Benthuisen* (Benthuisen 2004). Uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de School met de Bijbel te Benthuisen.
- Hingh, A. de en Wouter Vos, *Romeinen in Valkenburg (ZH): de opgravings-geschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae* (Leiden 2005).
- Hoeven, E. van der, *75 Jaar zwarte kraaien in Voorhout: de geschiedenis van Sint Barbara, 1930-2005* (Noordwijkerhout 2005).
- Langeweg, S. e.a., *60 Jaar vrijheid in Leiderdorp* (Leiderdorp 2005).
- Lugt, F. e.a., *Oorlogsgraven in Oegstgeest* (Oegstgeest 2005).
- Noort, A. van, *'Ambassadeurs voor hun sector': vijftig jaar V.o.f. W.F. Leenen & zn., 1954-2004* (Sassenheim 2005).
- Riet, A.J.J. van 't , "Meeten, boren en besien": turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1608-1800' (Leiden 2005). Proefschrift Universiteit Leiden, 2005.
- Rijken, H., *De Leidse lustwarande: de geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, ca. 1600-1900* (Leiden 2005) (Leidse historische studies; 2). Handelseditie van het in 2003 verdedigde proefschrift *De Leidse lustwarande: de geschiedenis van de tuinkunst rond Leiden (1600-1900)*.
- Schrage, J.G., *Huize Liduina: de geschiedenis van een AOW-er, die nog niet met pensioen gaat* (Warmond 1995). Uitgave ter gelegenheid van het 65-jarig bestaan van Huize Liduina te Warmond.

- Sloof, J.H.M., *Voorschoten in bedrijf: verhalen van plaatselijke ondernemers uit de vorige eeuw* (Zaltbommel 2005).
- Thunnissen, C. en R. Sperna Weiland, *Gerrit de Blanken 1894-1961, pottenbakker uit Leiderdorp, virtuoze eenvoud* (Leiderdorp 2005).
- Voorhout: saluut!* Speciale uitgave van *Dwars op*, jrg. 8 nr. 24 (winter 2005) naar aanleiding van de fusie van Voorhout met de gemeenten Sassenheim en Warmond.
- Wit, A. e.a., *Klooster Engelendaal, Leiderdorp 1396-1577* (Leiderdorp 2005).

Publicaties uit eerdere jaren

- Castelein, G. e.a. (samenst. en eindred.), *Onze Lieve Vrouwe Geboorte kerk te Rijpwetering* (Rijpwetering 2000).
- Crama, B. e.a. (samenst.), *Het orgel in het Academieggebouw* (Leiden 2003).
- Du Bois-Reymond, M. en A. Jonker, 'Relaties in het gezin tussen ouders en kinderen, 1900-1930: een "oral-history"-onderzoek in Leiden'. In: *Wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding en onderwijs, vorming en hulpverlening* (1988) 175-207.
- Enderman, M., *Rapenburg 37-39 te Leiden* (Nieuwkoop 2003).
- Hemels, J., 'Alert als een zeearend: A.W. Sijthoff, informatiemakelaar te Leiden'. In: *Loodvrij en digitaal: visies op innovatie in grafische communicatie* (2001) 29-43.
- Huguenin-Borsje, C., *Huize Bijdorp: de geschiedenis van boerenhoeve tot klooster en haar bewoners* (Voorschoten 2003).
- Leemans-Meijers, I., *Spiegeltje, spiegeltje aan de wand: portretten in Huis Oostergeest te Warmond* (Warmond 2000).
- Luijk, M. van, "'Want ledicheit een vyant der zielen is": handenarbeid in laat-middeleeuwse vrouwengemeenschappen'. In: *Madoc*, jrg. 17 nr. 2 (2003) 114-123.
- Portegies, M.M., 'Büser en Mergell in het hospitaal in Leiden: terug naar de liefdevolle zorg van 1821'. In: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, nr. 57 (sept. 2004) 143-151.
- Swart, L.M.Th. en G.M. van Kleef, 'Het Koninklijk Militair Invalidenhuis te Leiden en de plaats van dit huis in het werk van architect Posthumus Meyjes'. In: *De Sluitsteen: tijdschrift voor negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse architectuur en toegepaste kunsten, orgaan van het Cuypers Genootschap*, jrg. 9, nr. 1-2 (1993) 53-60.

- Roelofs, H., *Cantorij kroniek: geschiedenis van de Leidse cantorij van 1962-1998* (Leiden 1998).
- Woerden, H. van, *De kerk van de Heilige Lodewijk te Leiden: een korte schets van de geschiedenis van de kerk aan de Steenschuur* (Leiden 2001).
- Wortel, D., 'Het Leidse stadsdialect: het noordelijk Vlaams? De stad Leiden, haar geschiedenis en dialect'. In: Kruijsen, J. *Honderd jaar stadstaal* (Amsterdam 1999).

Inhoud

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	
Besturen en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarverslag 2005	10
Bedrijfslidmaatschappen	15
Jaarrekening 2005	16
Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2005	18
In memoriam Jack Blommers	29
Diesrede: Roelof van Straten, <i>Rembrandts Leidse Tijd, 1606-1632</i>	33
 Frederik R. van Veen, <i>Oude Leidse geologen en de ouderdom van de aarde</i>	46
D.J. Faber, <i>Zorgen voor de ziel. Het Leidse memoriewezen van de late middeleeuwen</i>	67
Jan Bouterse, <i>Bernard Hemsing: een Leidse fluytenmaker</i>	96
David Geneste, <i>Een gotische 'burcht' voor de farmacie. Geschiedenis, beschrijving en vormbetekenis van het voormalig Farmaceutisch Laboratorium te Leiden</i>	110
Herman Amptmeijer en Dirk Jaap Noordam, <i>Een geadelde textielbaron in Leiden. Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905) II</i>	131
Robbert van der Lek, <i>Railvervoer in het Leidse. De Blauwe Tram in de verhalen van F.B. Hotz</i>	148
G.C.J. aan de Stegge, <i>Geneesheer-directeur van een gesticht in bezettingstijd: Endegeest als case-study</i>	165
A.F.J. Niemeijer, <i>Agrarische en landschappelijke ontwikkelingen in Wassenaar en Voorschoten</i>	201
André van Noort, <i>De Jeneverboom te Warmond</i>	229
 <i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2005</i>	234
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2005</i>	258

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Vereniging Oud Leiden*, die zich al sedert 1902 met de geschiedenis van de stad Leiden en haar omgeving bezighoudt. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks en bevat naast enige kronieken een aantal historische artikelen.

De *Vereniging Oud Leiden* wil voorts de historische kennis vergroten en de geschiedbeoefening stimuleren door het houden van lezingen en excursies, het mede-uitgeven van de Leidse Historische Reeks, het aanbrengen van plaquettes op historische punten en het subsidiëren van historische projecten.

U kunt lid worden van de vereniging door €17,50 (jongeren tot 25 jaar €10,00) te storten op postbanknummer 175228 t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud Leiden te Leiden, o.v.v. 'nieuw lid'.

ISSN: 0922-6699